

Український
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

5

1963

Український ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№5

ВЕРЕСЕНЬ —
ЖОВТЕНЬ

1963

РІК ВИДАВАННЯ СЬОМИЙ

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

А. Г. Бондар — Перші підсумки викладання суспільствознавства в школах	3
С. М. Королівський (<i>Харків</i>) — Надзвичайне посольство Радянської України до РСФРР у квітні 1918 р.	13
М. А. Рубач — Пролетаріат України напередодні соціалістичної революції	27
О. Г. Михайлюк (<i>Луцьк</i>) — Діяльність більшовиків України по зміцненню союзу робітничого класу і селянства (1907—1910 рр.)	39
І. О. Гуржій — Українські ярмарки та їх роль у внутрішній торгівлі Росії (60—90-і роки XIX ст.)	48

ПОВІДОМЛЕННЯ

Л. А. Шевченко — Участь громадськості України в розвитку шкільної освіти (1959—1961 рр.)	58
Л. Ю. Беренштейн, І. В. Шульга — Комуністи в боротьбі за неухильне піднесення сільського господарства в 1953—1963 рр.	65
В. П. Столяренко, І. Х. Сас — Діяльність парторганізацій в період колективізації західноукраїнського села (1947—1950 рр.)	71
М. В. Садовін — Визволення Києва від німецько-фашистських загарбників	79
П. В. Замковий — Більшовики України — організатори робітничого контролю над виробництвом у 1917 р.	83

ЗАМІТКИ

І. Ю. Гостєв — Вірний син партії і народу	90
О. К. Олійниченко — Бібліотечне будівництво на Україні в 1921—1923 рр.	91
А. А. Ямковий (<i>Комунарськ</i>) — До питання про боротьбу з капіталістичними елементами в промисловості (1921—1925 рр.)	95
Є. Г. Колегаєва (<i>Москва</i>) — Наркомзем України в 1919 р. (спогади)	98
С. С. Каплун (<i>Рига</i>) — До питання про революційну діяльність Г. І. Петровського в 1906 р.	102
П. Ф. Щербина (<i>Кам'янець-Подільський</i>) — Селянський рух на Поділлі в період проведення реформи 1861 р.	103
Б. А. Лозовський (<i>Чернігів</i>) — З історичної топографії Чернігова	107

До історії міст і сіл Радянської України

С. О. Данішев (<i>Полтава</i>) — Обласний центр Радянської України	108
Біла Церква	111
П. П. Толочко — Копирів кінець древнього Києва	116

НАШ КАЛЕНДАР

Я. Я. Колотуха — Полум'яний борець за комунізм, видатний вчений (до 80-річчя з дня народження Д. З. Мануїльського)	118
О. В. Мойсєєв — Форсування Дніпра (вересень-жовтень 1943 р.)	120
Т. А. Кисельова, О. М. Целларіус — Ольга Володимирівна Пілацька (до 80-річчя з дня народження)	124

Т. М. Кольяк, Ф. Ю. Шерстюк — Шлях революціонера-більшовика (до 75-річчя з дня народження К. О. Кіркїжа)	126
П. П. Бистренко — Група «Визволення праці» і Україна (до 80 роковин створення організації)	128

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

В. Я. Борщевський (<i>Дніпропетровськ</i>) — Джерела з історії Жовтневої революції в гірничорудному промисловому районі України	130

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Н. И. Сирота (<i>Чернівці</i>) — «З історії соціалістичного і комуністичного будівництва на Україні»	136
К. К. Шиян (<i>Харків</i>) — О. С. Кудлай. Від комуністичних суботників до комуністичної праці бригад	137
Н. В. Плющ — П. Гарчев, С. Малкієль. Колгосп ім. Леніна Лебединського району на Сумщині	138
Ю. З. Полевой (<i>Москва</i>) — О. А. Парасунько. Положение и борьба рабочего класса Украины (60—90-е годы XIX в.)	139
А. З. Барабой — «Положение крестьян и крестьянское движение в Бессарабии (1812—1861 годы). Сборник документов, ч. 1»	141
В. А. Дядиченко, І. М. Шекера — І. Г. Шульга. Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст.	142
С. М. Троїцький (<i>Москва</i>) — А. А. Введенський. Дом Строгановых в XVI—XVII веках	144
А. Ф. Кізченко, І. А. Петерс — І. Дзюбо. Перемога соціалізму в Чехословаччині	146
І. І. Червінкін-Корольов (<i>Івано-Франківськ</i>) — Р. Г. Симопенко. Імперіалістична політика Антанти і США щодо України в 1919 році	147
Л. О. Лещенко, І. Ф. Черніков — «Антологія літератур Сходу»	149
С. П. Марценюк (<i>Чернігів</i>) — «Використання краєзнавчих матеріалів з історії Чернігівщини у викладанні елементарного курсу історії СРСР і УРСР у 7-ому класі»	150

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

К. Ф. Міщенко, П. Ф. Решодько (<i>Харків</i>), П. І. Щербак (<i>Одеса</i>), В. А. Шаповалов (<i>Суми</i>), О. В. Грушко (<i>Донецьк</i>) — Наукові конференції і сесії, присвячені 60-річчю II з'їзду РСДРП	151
А. Л. Іоаніді — Слов'янській писемності — 1100 років	154
А. М. Катренко — Семінар з спеціальних історичних дисциплін	155
Ж. А. Ананян (<i>Єреван</i>) — До українсько-вірменських наукових зв'язків	155
В. І. Рябенський — Науково-популярна конференція у Кракові	156
П. М. Калениченко — У польських істориків	157
У головній редакції «Історії міст і сіл Української РСР»	159

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (відповідальний редактор), І. Л. Бутич, І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебоклицький, П. М. Калениченко, С. М. Королівський, І. П. Крип'якевич, П. А. Лавров, В. І. Петров, А. В. Санцевич (заст. відповідального редактора), М. В. Черненко, В. А. Чирко, П. М. Шморгун (заст. відповідального редактора).

Адреса редакції: Київ, 29, Кірова, 4, телефон Б-9-71-31

Статті

А. Г. БОНДАР

міністр освіти УРСР

ПЕРШІ ПІДСУМКИ ВИКЛАДАННЯ СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА В ШКОЛАХ

На червневому Пленумі ЦК КПРС і липневому Пленумі ЦК КП України розглядалися важливі питання ідеологічної роботи партії серед трудящих, питання виховання людини з новим світоглядом, новою мораллю. В цій справі велика роль належить радянській школі, нашим учителям. Школа покликана не тільки дати учням глибокі знання з основ наук, а й забезпечити формування їх політичної свідомості, прищепити їм на все життя благородні риси радянського патріотизму, соціалістичного інтернаціоналізму, почуття дружби народів, справедливого миру на Землі, розуміння своїх завдань і обов'язків у комуністичному будівництві.

У виконанні поставлених партією завдань по комуністичному вихованню учнів значне місце займає запроваджений у минулому навчальному році в одинадцятих класах середньої школи курс суспільствознавства. Роль і значення цього курсу чітко визначено М. С. Хрущовим. «Ми хочемо, — говорив М. С. Хрущов, — щоб молодь глибше знайомилася з найважливішими завданнями комуністичного будівництва, з вченням Маркса, Енгельса і Леніна про комунізм. Ми хочемо, щоб молодь правильно розуміла проблеми сучасності, краще виховувала в собі риси нової людини, людини, яка має будувати комунізм і жити при комунізмі»¹.

Як показують підсумки першого року викладання в школах нашої республіки, цей курс має неоціненне значення для формування марксистсько-ленінського світогляду учнів, усвідомлення ними закономірностей розвитку природи і суспільства, передусім закономірностей комуністичного будівництва. Курс суспільствознавства озброює нашу молодь знанням теоретичних основ політики і практики Комуністичної партії, допомагає їм краще зрозуміти події оточуючого життя.

Суспільствознавство допомагає учням глибше усвідомити, що за комунізм треба боротися, йому треба віддавати всі свої знання, уміння й сили. Цей курс в руках учителя школи є також надійною ідейною зброєю в боротьбі проти всіляких проявів буржуазної ідеології, проти пережитків минулого в свідомості людей.

Вивчення курсу суспільствознавства підносить рівень політичної свідомості молоді, почуття громадського обов'язку та відповідальності перед Батьківщиною, служить ідейному загартуванню учнів. Ось як оцінюють значення суспільствознавства самі учні: «Курс суспільствознавства, — говорить одна з учениць 164-ї школи м. Києва, — дав мені

¹ М. С. Хрущов. За тривкий мир в ім'я щастя і світлого майбутнього народів, К., 1960, стор. 29—30.

змогу подивитись на світ іншими очима. Він сповнив моє життя палкою пристрасстю до творчої праці, яка перетворює дійсність».

Враховуючи виняткову важливість курсу суспільствознавства в ідейному житті нашої школи, Міністерство освіти, відділи народної освіти, вчителі під керівництвом партійних організацій провели значну роботу по підготовці та запровадженню нового курсу в школі.

Успішному запровадженню цього курсу значною мірою сприяв той цінний досвід, який був нагромаджений протягом тривалого часу учителями-експериментаторами в 27 школах республіки. Велике значення мав також правильний добір учителів суспільствознавства. В основному викладання цього курсу було доручено кращим учителям-історикам, яким довелось багато попрацювати, щоб поповнити свої знання з питань марксистсько-ленінської філософії, політичної економії, вчення наукового комунізму.

Успіхам учителів нового предмета сприяв значною мірою підручник «Суспільствознавство». При обговоренні його, зокрема на нараді у Львові, у якій взяли участь представники всіх областей республіки, вчителі та науковці дали йому позитивну оцінку, відзначаючи його високий ідейно-теоретичний рівень, доступність викладу, образність мови. Цінною якістю підручника є те, що він не стільки розрахований на заучування текстів, скільки на глибокі роздуми учнів та свідоме засвоєння матеріалу.

Керуючись у своїй практичній діяльності історичними рішеннями ХХІІ з'їзду КПРС, новою Програмою партії та матеріалами ідеологічних нарад, переважна більшість учителів республіки викладає суспільствознавство на належному ідейно-теоретичному рівні. Перевірка показала, що в школах республіки основні проблеми курсу суспільствознавства висвітлюються глибоко, переконливо, політично заострено, з позицій марксистсько-ленінського вчення.

Базуючись на знаннях учнів з основ наук, вчителі дають їм уявлення про загальні закони розвитку природи і суспільства, вчать школярів керуватись цими законами, аналізуючи явища і події сучасності.

Цілеспрямовану роботу по формуванню поняття про джерела і складові частини марксистсько-ленінського вчення проводить учителька середньої школи № 52 м. Львова Е. О. Дмитрієва. Спираючись на знання учнів з історії, вона яскраво розкриває роль К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна у створенні теоретичного фундаменту комунізму.

Цінним у роботі багатьох вчителів є те, що вони не обмежуються лише викладанням теоретичних положень та категорій марксистсько-ленінської філософії, політичної економії і наукового комунізму, а розкривають дію законів діалектики на конкретному матеріалі нашого життя. Так, у процесі вивчення теми «Формування комуністичних суспільних відносин» учитель Чернівецької школи № 5 В. В. Мусієнко розглянув питання, як у складному процесі переходу до комуністичної праці та розподілу проявляється дія законів діалектики, як діють закони матеріалістичної діалектики в розвитку соціалістичної державності і в процесі перетворення диктатури пролетаріату в загальнонародну державу та комуністичне самоврядування.

Учні ряду шкіл виявили ґрунтовні знання з питання про марксизм-ленінізм як теоретичну основу будівництва комунізму. Вони розуміють три складові частини марксизму-ленінізму та їх нерозривну єдність, закони діалектики. Розкриваючи ці закони, учні наводили переконливі приклади з різних галузей наук, практики комуністичного будівництва, розповідали, як Комуністична партія керується в своїй діяльності діалектичним методом.

Підтверджуючи загальний зв'язок явищ у суспільному житті, учні Старосільської середньої школи, Львівської області, наводили переконливі факти з практики комуністичного будівництва. Вони показали, наприклад, як збільшення виробництва мінеральних добрив, що планується на найближчі десятиріччя, вплине на піднесення врожайності усіх сільськогосподарських культур, на інтенсивність сільськогосподарського виробництва.

Позитивні знання виявили також учні з питань історичного матеріалізму. Вони розуміють вирішальну роль народних мас в історії, усвідомили марксистсько-ленінське вчення про класи, класову боротьбу та диктатуру пролетаріату, правильно розбираються в принципових відмінностях авторитету керівників від культу особи. Учень II класу Вишницької школи № 1, Чернівецької області, Володимир З. у письмовій роботі з суспільствознавства пише: «Великий авторитет мають у народі діячі Комуністичної партії Радянського Союзу. Прикладом керівника ленінського типу, який користується високим довір'ям партії і народу, є Микита Сергійович Хрущов. Він докладає всіх зусиль, щоб зберегти мир в усьому світі, піклується про добробут трудящих, йому належить ініціатива щодо реорганізації управління будівництвом і промисловістю та перебудови керівництва сільським господарством».

Проте, слід відзначити, що окремі учні засвоїли філософські питання формально, по-книжному. Вони не завжди вміють використати ці знання при аналізі явищ природи і суспільства. Ряд учнів через відсутність міцних знань з основ наук інколи не могли аргументувати, стверджувати важливі теоретичні положення та висновки курсу.

Провідним принципом у викладанні суспільствознавства є зв'язок з життям, з практикою комуністичного будівництва. Вивчення яскравих фактів боротьби радянського народу за побудову комунізму в нашій країні, проявів паростків комуністичних відносин в оточуючому житті, питань конкретної економіки промислових підприємств, колгоспів, ознайомлення з діяльністю партійних і радянських органів зайняло у викладанні цього курсу важливе місце. Вчителі не обмежуються лише ілюстративністю, вони підкріплюють теоретичні положення прикладами перетворення теорії у практику комуністичного будівництва, а також допомагають учням глибоко усвідомити різні явища і процеси сучасності, питання роботи базового підприємства, колгоспу, радгоспу. Багато вчителів турбуються про те, щоб учні не тільки уважно спостерігали життя, а й активно втручались у нього, не залишались байдужими до успіхів та невдач.

Глибоко продумано організовує заняття з курсу суспільствознавства учителька школи № 1 ім. Горького м. Краснодона, Луганської області, О. С. Ковальова. На кожному уроці суспільствознавства вона розкриває революційні й бойові традиції робітників Донбасу, бойовий дух молодогвардійців, трудові діла шахтарів Краснодона, які живуть і помножуються у повсякденних вчинках молодого покоління краснодонців. Учителька по-партійному, сумлінно ставить до виконання своїх обов'язків. Вона ретельно планує систему уроків, до яких підбирає матеріал з творів класиків марксизму-ленізму, рішень XXII з'їзду КПРС, Програми партії. О. С. Ковальова на конкретному матеріалі показує, якими шляхами створюється у нашій країні база комунізму. Розкриваючи тему «Поступове переростання соціалізму в комунізм», учителька мобілізувала учнів на теоретичне осмислення героїчних трудових подвигів шахтарів рідного міста. Учням надовго запам'ятались слова їх земляка Героя Соціалістичної Праці М. Я. Мамаєв: «Неосяжний простір для творчої праці відкритий для радянської людини».

Де б вона не працювала — на шахті, на будові, в колгоспі, радгоспі — скрізь праця почесна, овіяна славою... Будьте завжди наполегливими в праці».

На уроках, семінарах і конференціях, які проводить учителька середньої школи № 10 м. Хмельницького О. Л. Істоміна, також завжди панує творча атмосфера. Учні глибоко вникають у суть питань, що обговорюються. Особливо яскраво це виявилось при підготовці і проведенні конференції на тему «Комунізм починається сьогодні», яка відбулася після вивчення розділу «Поступове переростання соціалізму в комунізм». В центрі уваги конференції стала доповідь «Комунізм і праця». На конференції виступив делегат ХХІІ з'їзду КПРС керівник бригади комуністичної праці С. Ф. Круликовський. Свій виступ він закінчив словами: «Нема у нас яскравішої і вищої слави, ніж слава трудівника. Герой нашого часу той, хто більше і краще працює для прискорення торжества комунізму».

Характерно, що значно посилюється зв'язок з життям у процесі викладання суспільствознавства у сільських школах. Такі вчителі, як І. І. Чуча (Велико-Благовіщенська середня школа, Херсонської області), В. М. Соколов (Грунська середня школа, Охтирського району, Сумської області), Б. Т. Цеханівський (Комсомольська середня школа, Вінницької області), М. Я. Корольов (Кашперівська середня школа, Новоодеського району, Миколаївської області) та інші систематично знайомлять учнів з конкретною економікою сільськогосподарського виробництва. М. Я. Корольов у своїй роботі з учнями по курсу суспільствознавства опрацював цілу систему зв'язку навчання і виховання з життям колгоспу. У нього попередньо були сплановані і ретельно підготовлені не тільки зустрічі учнів з передовиками та членами правління колгоспу, екскурсії на виробництво, а й практичні заняття по вивченню економіки колгоспу. Після того, як на одному з уроків виступив з коротким повідомленням про виробничі успіхи та досягнення колгоспу, а також про структуру його управління голова правління колгоспу, учні зацікавились зростанням матеріальних цінностей їх рідного колгоспу. Адже за десятиріччя (з 1953 р.) грошові прибутки колгоспу зросли у сім разів.

В Єнакіївській школі-інтернаті № 1, Донецької області, на уроках суспільствознавства учні обговорювали питання організації праці і трудової дисципліни в місцевому будівельному управлінні, де вони оволодівають спеціальностями будівельників. Учні зробили чимало критичних зауважень. Одна з учениць сказала: «Нам доводилось спостерігати, як начальник дільниці дає вказівки, кому що робити, а деякі робітники не слухають, ніби ці завдання даються не їм, а потім завдання виконують несумлінно. На дільниці, де ми працюємо, розкидані матеріали, багато різноманітного сміття, інколи важко навіть підійти до робочого місця». Учитель Ю. М. Мазаєв довів зауваження учнів до відома керівництва підприємства, і питання про недоліки в роботі управління були обговорені на партійних зборах управління.

Ці факти свідчать про те, що суспільствознавство значно підвищує політичну активність учнів, розширює їх світогляд, викликає інтерес до різноманітних питань розвитку нашого суспільства.

Значну роботу провели також учителі суспільствознавства шкіл працюючої молоді. Вивчення цього предмета допомагає робітничій та сільській молоді пов'язати теорію з практикою, глибше усвідомити завдання свого робітничого колективу, суспільне значення своєї праці, знаходити правильні відповіді на хвилюючі питання суспільного життя. Кращі вчителі вміло використовують життєвий і виробничий досвід

учнів шкіл працюючої молоді. Так учні середньої школи робітничої молоді № 15 м. Дніпропетровська — робітники Дніпропетровського заводу ім. Комінтерну зібрали великий матеріал про виробничу діяльність цього підприємства. Ці відомості були систематизовані й ефективно використані під час семінарських занять для глибокого розкриття питань економіки виробництва, шляхів боротьби за комуністичну працю, руху раціоналізаторів та винахідників.

Учні середньої школи робітничої молоді № 4 м. Комунарська, Луганської області, ефективно використовують факти конкретної економіки з життя свого виробництва. Учень цієї школи Оксамитний, який працює тесляром у тресті «Комунарськбуд», зібрав і самостійно узагальнив матеріал про підвищення продуктивності праці на будівельних підприємствах. На семінарському занятті він розповів, що кожен сьомий робітник підприємства є раціоналізатором. За чотири роки семирічкі запроваджено 230 раціоналізаторських пропозицій, що дало економії 250 тис. крб., продуктивність праці підвищилась на 2,3%. За рахунок раціоналізаторських пропозицій зекономлено 248 погонних метрів сталевих труб, 170—чавунних, 30—бетонних, 62 т чорного металу і понад 2 тис. людиноднів.

Таке наближення викладання до життя, до практики комуністичного будівництва сприяє утвердженню в свідомості кожного випускника школи переконання в тому, що шлях до комунізму прокладає творча праця людей, що людина не може жити без праці, не створюючи матеріальних благ.

Використання конкретних фактів з життя свого виробництва сприяє більш глибокому усвідомленню важливих питань політичної економії, що вивчаються в курсі суспільствознавства, про продуктивність праці, режим економії, собівартість, питання організації праці та розподілу при соціалізмі. Це сприяє вихованню учнів на трудових традиціях славного робітничого класу й колгоспного селянства, вчить їх любити працю і поважати людей праці.

Досвід першого року викладання суспільствознавства показує, що цей курс самим своїм змістом і завданнями відкриває перед учителем небачені досі можливості у застосуванні нових форм і методів навчання. Основною організаційною формою навчального процесу залишається урок. Значного поширення набули в процесі викладання шкільна лекція, заняття семінарського типу, диспути, конференції тощо. В ряді шкіл заняття з суспільствознавства проводились у цеху заводу, на фермах колгоспу, в польовій бригаді, в приміщеннях партійного чи профспілкового комітетів, у виконкомах Рад депутатів трудящих.

При вивченні теми «Робота місцевих Рад» усі учні 11 класу середньої школи № 17 м. Донецька були запрошені у виконком Донецької обласної Ради депутатів трудящих. Перед ними виступили заступник голови виконкому обласної промислової Ради депутатів трудящих та завідувач відділами виконкому. Вони розповіли учням, як здійснюється перебудова керівництва народним господарством, що нового є в діяльності Рад.

Перед учнями-випускниками середньої школи на уроках суспільствознавства виступають партійні та радянські працівники. З великим інтересом прослухали учні школи № 114 на уроці виступ секретаря Подільського РК КП України м. Києва О. Д. Мурастого на тему «Партія — наш рульовий».

З ініціативи Сніжнянського міського відділу народної освіти Донецької області була організована зустріч учнів 11-х класів з секретарем міськкому партії, головою виконкому міської Ради депутатів трудя-

ших, головою профспілки вугільної промисловості, які відповіли на численні запитання учнів, уважно вислухали їх думки та пропозиції. Будинок пропаганди організував виставку, що розповідала про розвиток господарства та культури рідного міста. Цінну допомогу у вивченні суспільствознавства подають первинні парторганізації.

Узагальнюючий характер курсу, його ідейний зміст з усією гостротою поставили перед педагогічними колективами проблему посилення міжпредметних зв'язків. Суть її полягає в тому, що курс суспільствознавства, який покликаний привести в струнку систему знання учнів, виробити цільне уявлення про загальні закони розвитку природи та суспільства, повинен спиратися на міцний фундамент знань з основ наук, що вивчаються в середній школі, а також на практичні уміння і навички, на життєвий досвід учнів. Не буде перебільшенням сказати, що жоден урок з курсу суспільствознавства не буде ефективним, якщо не спиратися на знання та відомості з різних гуманітарних чи природничих наук.

Йдеться не про механічні зв'язки різних галузей знань, а про органічний зв'язок, який впливає з характеру матеріалу, логіки предмета, сприяє взаємозбагаченню та поглибленню знань.

Вирішення цього завдання вимагало посилення уваги вчителів фізики, хімії, біології, географії, історії, літератури та інших навчальних предметів до світоглядних висновків та розкриття філософського значення знань.

У багатьох школах педагогічні колективи зрозуміли, що справа викладання суспільствознавства є обов'язком не тільки учителя історії, а всього учительського колективу. Перший рік викладання цього курсу показує, що в практиці роботи багатьох шкіл творчо вирішується проблема міжпредметних зв'язків. Намітилися різноманітні форми зв'язку курсу суспільствознавства з іншими навчальними предметами. В ряді шкіл створено семінари для всіх учителів, на яких вивчаються найважливіші проблеми курсу, визначаються основні поняття з кожного предмета, які повинен знати учень при вивченні суспільствознавства, організовано взаємовідвідування уроків. Учителі фізики, хімії, біології, географії, історії, літератури, виробничого навчання беруть активну участь у підготовці та проведенні семінарських занять, конференцій, диспутів. Проводяться узагальнюючі уроки, лекції, комплексні екскурсії.

Досвід багатьох педагогічних колективів переконує у тому, що здійснення міжпредметних зв'язків позитивно позначилось не лише на викладанні суспільствознавства, а й на знаннях з інших навчальних предметів. Це підтверджують самі учні. Так, випускниця Кіцманської школи, Чернівецької області, Карвацька писала: «Я ніколи не думала, що фізика, хімія, астрономія та інші предмети так тісно зв'язані між собою, що все розвивається за законами діалектики».

Відповіді багатьох учнів на екзаменах з літератури в цьому році показали більш глибоке розуміння ними літературних явищ, ідейну зрілість в оцінці літературних творів та художніх образів.

Перший досвід вивчення курсу суспільствознавства свідчить про його великий виховний вплив і дійовість у справі формування в учнів кращих рис радянської людини, в справі перетворення моральних принципів будівника комунізму в норми поведінки.

Одним з напрямів виховної роботи учителів суспільствознавства є формування в учнів патріотичних переконань на славних революційних і трудових традиціях нашого народу. На червневому Пленумі ЦК КПРС підкреслювалось, що партія довіряє великі діла своєму револю-

ційному спадкоємцю — молоді. І для того, щоб ці славні діла мали достойне завершення, молодь повинна глибоко знати ту революційну романтику, якою було сповнене життя старших поколінь.

Як естафету наша молодь сприймає революційні діла своїх батьків. Новий штурм космосу — це продовження штурму Зимового, побудови Магнітки і Дніпрогесу, мужності героїв битви на Волзі, подвигу підкорювачів цілини і Єнісею.

Такі вчителі, як Є. В. Черних (середня школа № 4 м. Рубіжне, Луганської області), Т. Ф. Мирошниченко (середня школа № 67 м. Луганська), Ф. Т. Шут (середня школа № 37 м. Севастополя) на революційній історії свого рідного міста, заводу, шахти виховують почуття національної гордості за нашу славу Батьківщину.

Всілякого схвалення заслуговує патріотична робота вчителя Павлівської школи, Чернігівської області, О. Я. Коляди по вивченню славної революційної історії та бойової слави Червоного козацтва. За цю роботу школі урядом Радянської України присвоєно ім'я легендарного полководця громадянської війни Віталія Примакова.

Значну допомогу вчителям подають шкільні історико-краєзнавчі музеї. На заклик ЦК КП України та Уряду Української РСР сотні й тисячі вчителів та юних істориків-краєзнавців активно включилися у вивчення історії сіл, міст, заводів, колгоспів нашої республіки. Зібрані ними місцеві матеріали ефективно використовуються на уроках та під час самостійної роботи учнів. Це можна підтвердити чудовим досвідом учителів-ентузіастів О. А. Пелехової (25 середня школа м. Києва), П. М. Шулика (Вишняцька середня школа, Чернівецької області), В. В. Мусієнко (середня школа № 5 м. Чернівці), Я. І. Красюка (Першотравнева школа, Харківської області), Б. М. Кушніра (Жванецька середня школа, Хмельницької області). Створені ними краєзнавчі музеї стали справжнім джерелом виховання любові до свого рідного краю.

Курс суспільствознавства має великі можливості для виховання молоді в дусі соціалістичного інтернаціоналізму. Його ідеї розкриваються у всіх темах курсу, особливо в тих, де висвітлюються три основні підсумки сучасного світового розвитку — утворення та зміцнення світової соціалістичної системи, крах колоніальної системи імперіалізму, прогресуюче ослаблення капіталізму, нове загострення його загальної кризи. На яскравих прикладах світового революційного руху робітничого класу виховуються почуття братерської солідарності в боротьбі за світлі ідеали комунізму. Велику виховну роботу серед учнів проводять шкільні інтернаціональні клуби миру і дружби між народами (118 школа м. Одеси — керівник учитель О. О. Большой, 2 школа м. Чернівців — керівник В. Г. Лагерев та ін.).

В плані комуністичного виховання радянської молоді партія і уряд велике значення приділяють естетичному вихованню. Виступаючи на червневому Пленумі ЦК КПРС, Л. Ф. Ільічов підкреслив, що «мистецтво і література мають справу з тонкими сферами людської свідомості та психіки, вторгаються в їх найглибші тайники. Вони формують духовне обличчя мільйонів будівників комунізму. Тому цілком природно, що питання про зміст і напрям художньої творчості набирає величезного ідеологічного і політичного значення»².

Заходи партії в питаннях художньої творчості, виступи М. С. Хрушова на зустрічах керівників партії і уряду з представниками літератури і мистецтва знайшли гарячий відгук у серцях педагогічної громадсько-

² Газ. «Радянська Україна», 19 червня 1963 р.

сті, посилили увагу вчителів до питань естетичного виховання нашої молоді. Великий вклад у справу естетичного виховання учнів вносить також курс суспільствознавства, бо в ньому теоретично обґрунтовуються, осмислюються і узагальнюються ті відомості і знання, які одержали учні, перебуваючи в школі, в галузі літератури і мистецтва.

Однак наша школа ще не вичерпала всіх можливостей в дальшому піднесенні загальнокультурного рівня учнів, їх художньої освіти. Спеціальне ознайомлення з цим питанням свідчить, що далеко не достатнім є обсяг знань учнів у галузі мистецтва та художньої літератури. Окремі молоді люди з героями літературних творів знайомляться лише під час перегляду кінофільму. Знання учнями музичних творів обмежується вузьким колом пісенної творчості. Учні ще не скрізь прищеплюються смаки до народної пісні, оперної та симфонічної музики.

Результативність вивчення суспільствознавства виявляється, передусім, у тому, що учні, усвідомивши такі важливі теоретичні поняття, як матеріалізм та ідеалізм, матеріалістична діалектика і її закони, пізнаваність світу, виявляють свідоме розуміння реакційної, антинаукової суті релігії та нетерпиме ставлення до проявів пережитків у свідомості людей.

Нам відрадно відзначити, що абсолютна більшість випускників нашої школи є свідомими носіями марксистсько-ленінського світогляду, людьми, вільними від впливу релігійної ідеології у будь-якій формі. У цьому заслуга також і вчителів суспільствознавства.

Досвід роботи свідчить, що залучення одинадятикласників до активної участі у таких формах науково-атеїстичної пропаганди, як діяльна робота у гуртках та товариствах юних атеїстів, створення атеїстичних музеїв, демонстрування досягнень сучасної науки і техніки, читання періодичної преси, бесіди з віруючими, значною мірою підносять політичну свідомість учнів.

Прикладом дійовості і наступального духу в проведенні атеїстичної пропаганди може бути цілеспрямована робота учителя суспільствознавства Селятинської школи, Чернівецької області, В. М. Ангельського. Учні старших класів цієї школи ведуть копітку роботу серед жителів села — сектантів. Школа домоглася того, що з-під впливу релігії виійшла значна частина молоді. На диспуті на тему «Чому я не вірю в бога» учні цієї школи, використовуючи знання, набуті при вивченні суспільствознавства, глибоко й переконливо доводили реакційний характер релігії, розкривали шкідливість релігійних пережитків у свідомості людей. У школі створено навчальний кабінет «Суспільствознавство та атеїзм».

Курс суспільствознавства в силу свого ідейного спрямування, узагальнюючого характеру покликаний не тільки привести в систему знання учнів, а й діяльно сприяти перетворенню їх у стійкі комуністичні переконання. Складовою частиною у здійсненні цих завдань є проблеми самовиховання учнів. В центрі уваги учителів суспільствознавства стояла проблема забезпечення ефективного формування ідеалів комунізму.

Більшість учнів правильно розуміють значення, яке відіграють у житті людини високі ідеали. Так, учениця середньої школи № 164 м. Києва Надія Ж. відзначила: «Ідеал, у моєму розумінні, це — втілення кращих рис людського характеру. Говорячи про ідеали, не можна не згадати найлюдянішу людину — Володимира Ілліча Леніна. В образі Леніна для нас, радянської молоді, втілюється все найкраще, що може бути в людині, чому треба наслідувати, чого треба жадати: правдивість, чесність, любов до народу, гуманність, відданість справі

партії, непримиренність до ворогів, принциповість, справедливість і багато-багато іншого».

Олег А. учень 87 школи м. Києва, сказав, що він не може назвати якусь конкретну людину, яка була б його ідеалом. Його ідеал — це збірний образ, який включає в себе всі ті риси нової людини, що зафіксовані в моральному кодексі будівника комунізму.

Учениця Новомосковської СШ № 2 Наташа З. відзначає, що ідеалом можуть служити не лише відомі герої, а й прості радянські люди, які своєю працею наближають наше світле майбутнє. «Такою, — пише вона, — наприклад, для мене є Олександра Іванівна Бровченко — робітниця Новомосковського металургійного заводу. Її життя — це приклад служіння Батьківщині, приклад турботи про людей. Будучи майстром своєї справи, вона перейшла в іншу бригаду, щоб допомогти молоді освоїти спеціальність, при цьому нею керувала не мрія про славу, а бажання працювати для людей. Громадська робота на заводі, в дворі, в міськраді депутатів трудящих не заважає Олександрі Іванівні з любов'ю виховувати двох синів, яких вона усиновила після смерті їх батьків, оточити увагою і піклуванням стару матір. Так, це людина, гідна наслідування».

Наша учнівська молодь вважає своїм життєвим ідеалом В. І. Леніна, представників старої гвардії більшовиків, героїв громадянської війни, перших п'ятирічок, Великої Вітчизняної війни. Учні бажать наслідувати членів бригад комуністичної праці, підкорювачів космосу, кадрових працівників заводу, де проходять виробниче навчання, своїх батьків.

Те, що учні бачать свій ідеал у житті і подвигах своїх батьків, старшого покоління, є яскравим доказом повної безпідставності домагань ворогів соціалізму протягти гнилу ідейку про «конфлікт поколінь», який начебто існує в нашій країні.

Відзначаючи позитивне в роботі учителів суспільствознавства по організації самовиховання учнів, слід сказати, що ця робота ведеться ще не повсюдно, не можна закривати очі на те, що у певній частині наших випускників шкіл ще не визначився їх життєвий ідеал, що ще не завжди зразком для них є позитивний герой, справді достойна людина.

Із задоволенням ми відзначаємо, що екзамени з суспільствознавства, які вперше проводились у цьому навчальному році, свідчать про великий інтерес учнів до цього курсу, про свідоме засвоєння більшістю школярів його основних ідей, понять, закономірностей.

У більшості перевірених шкіл яскраво виявилась дієвість курсу суспільствознавства, висока ідейна спрямованість та політична загостреність знань учнів з курсу. На питання «В чому виявляються комуністичні риси у житті вашого класу» учні школи № 19 м. Чернівців відповіли: «Наш клас живе й працює за принципом «Один за всіх, всі за одного», вже цілий рік ми працюємо без класного керівника, домагаємось свідомої дисципліни і високих показників навчання. Учні вирішили створити бригаду і після закінчення навчання піти працювати на виробництво». Випускники Клішівської школи Чернівецької області вирішили працювати у тракторній бригаді рідного колгоспу «Комуніст». Учні 11 класу Миколаївської школи-інтернату № 1 звернулися до ЦК ВЛКСМ з проханням направити їх на новобудову Сибіру. Сотні тисяч вихованців нашої школи поповнюють лави передовиків виробництва, героїв праці. У формування їх комуністичного світогляду велику частку внесли і вчителі суспільствознавства.

Проте, не можна обійти і недоліки у знаннях учнів. Деякі з них

слабо засвоїли фактичний матеріал основ наук, внаслідок чого їм важко робити узагальнення, осмислювати закономірності розвитку природи і суспільства. Слабі знання з цього курсу виявляють учні ряду заочних шкіл та шкіл працюючої молоді.

Значно слабше, ніж інші, засвоїли учні економічні питання курсу (особливості товарного виробництва при соціалізмі, госпрозрахунок, собівартість, вартість, національний доход). Це значною мірою пояснюється тим, що учні цих класів не засвоїли питань економічної історії під час вивчення шкільних історичних курсів. На уроках ще недостатньо використовуються матеріали конкретної економіки, окремі вчителі суспільствознавства виявились недостатньо теоретично підготовленими до читання цього важливого курсу, зокрема з питань політичної економії, слабо розбираються в його особливостях, використовують одноманітні прийоми і методи роботи, обмежуються сухим переказом підручника. В деяких школах ще немає чіткої системи самостійних практичних робіт.

Мають місце випадки недостатньо продуманої організації семінарських занять, конференцій, а також зустрічей з передовиками виробництва, новаторами праці. В результаті цього на уроках суспільствознавства мають місце формалізм і пасивність учнів.

Школа, учителі суспільствознавства потребують дійової і конкретної допомоги з боку кафедр суспільних наук вищих навчальних закладів. На червневому Пленумі ЦК КПРС відзначено, що працівники суспільних наук є найближчими помічниками партії в розробленні теоретичних проблем комуністичного виховання трудящих. Це і зобов'язує викладачів кафедр суспільних наук, працівників науково-дослідних інститутів педагогіки і психології подавати всебічну постійну допомогу вчителям суспільствознавства у піднесенні їх ідейно-теоретичного рівня, допомогти їм глибше розібратись у найважливіших проблемах, накреслених червневим Пленумом ЦК КПРС, узагальнити і науково обгрунтувати свій досвід.

Необхідно глибоко і всебічно вивчити та узагальнити уже набутий кращий досвід ведення курсу суспільствознавства з тим, щоб його повсюдно запровадити в наступному навчальному році, щоб викладання цього предмета в кожній школі здійснювалось на високому ідейно-теоретичному рівні.

Новим виявом піклування партії про викладання нового курсу є нещодавно прийнята постанова ЦК КПРС «Про викладання суспільствознавства в середніх школах», в якій накреслені заходи дальшого піднесення ідейно-теоретичного рівня викладання цього предмета і визначено термін вивчення його протягом усього навчального року.

Відділи народної освіти та інститути удосконалення вчителів повинні спрямувати всю свою діяльність на конкретну та дійову допомогу вчителям та школам у ефективному викладанні цього важливого курсу. Саме від учителя, передусім, залежить успіх справи. Як підкреслювалось на Пленумі ЦК КПРС, усі заклики до посилення виховної роботи в школах не досягнуть мети, якщо ми не доб'ємося підвищення ролі вчителя в ідейному формуванні підростаючого покоління.

«Народний учитель,— говорить М. С. Хрущов,— це головна опора партії в боротьбі за піднесення культури народу, найближчий помічник партії у вихованні нової людини...»³. Ці слова М. С. Хрущова, насамперед, слід віднести до вчителів суспільствознавства, які стоять на передовому краї ідеологічного фронту.

³ М. С. Хрущов. Назв. праця, стор. 24.

С. М. КОРОЛІВСЬКИЙ

НАДЗВИЧАЙНЕ ПОСОЛЬСТВО РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ДО РСФРР У КВІТНІ 1918 р.

Березень і квітень 1918 р. були надзвичайно тривожними й тяжкими в житті молоді Української Радянської держави. Відомо, що Російська Радянська Федерація ціною величезних зусиль і тяжких втрат уже 3 березня 1918 р.¹ домоглася укладення мирного договору з Німеччиною та її спільниками і вступила в смугу короткочасної і невтривкої мирної передишки.

Українська Радянська Соціалістична Республіка ще 18 лютого зазнала раптового нападу озброєних до зубів австро-німецьких загарбників, закликаних на Україну контрреволюційною Центральною радою. Достатніх збройних сил, які можна було б протиставити окупантам, Радянська Україна не мала. Її армія тільки почала формуватись і була ще явно недостатньою для широких бойових операцій проти такого ворога.

Незважаючи на героїчний опір трудящих, організований Радянським урядом і більшовиками України за допомогою і під керівництвом ЦК РКП і її вождя В. І. Леніна особисто, австро-німецькі окупанти, маючи збройну перевагу, просувались далі, вглиб республіки.

Під ударами австро-німецьких імперіалістів довелося відходити вглиб країни не тільки збройним силам, а й вищим органам Радянської влади на Україні: Центральному Виконавчому Комітетові Рад та Народному Секретаріатові Української Народної Республіки. Вже 27 лютого вони перебрались з Києва до Полтави², 9—10 березня переїхали до Катеринослава³, а ще через два тижні, 24—25 березня, навіть за межі Радянської України — до Таганрога⁴.

Ситуація стала особливо важкою, бо після укладення Брестського миру уряд Російської Радянської Федерації був зобов'язаний негайно вивести свої війська з України, розірвати зв'язки з українським Радянським урядом й укласти мирний договір з контрреволюційною Центральною радою. Умови цього миру позбавляли Російську Радянську Республіку можливості подати збройну допомогу трудящим Україні в їх справедливій, визвольній боротьбі.

Не можна й тепер без хвилювання читати документи, в яких керівники молоді Української Радянської держави більшовики-ленінці М. О. Скрипник, В. П. Затонський та інші визначали своє ставлення до Брестського миру, до питання про мирний перепочинок для всієї країни Рад, про збереження, ціною навіть тимчасової втрати Радянської Ук-

¹ Всі дати в статті подано за новим календарним стилем.

² Газ. «Донецкий пролетарий», 1 березня 1918 р.

³ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 1413, спр. 6, арк. 91.

⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 1318, спр. 78, арк. 9.

раїни, основної бази соціалістичної революції — Російської Радянської Федерації. Йдеться, зокрема, про телеграму Голови Народного секретаріату М. О. Скрипника в Народний комісаріат в справах національностей від 2 березня 1918 р. про дальше становище Української Радянської Республіки в Російській Федерації в зв'язку з укладенням Брестського миру⁵, Наказ Центрального Виконавчого Комітету Рад України про Брестський мир українській делегації на IV Надзвичайний Всеросійський з'їзд Рад і Декларацію ЦВК Рад України, виголошену на цьому з'їзді головою української делегації В. П. Затонським⁶⁻⁷. Проголошуючи на IV Надзвичайному Всеросійському з'їзді Рад декларацію ЦВК Рад України, В. П. Затонський говорив: «Умови мирного договору насильно відривають нас від загальнорадянської федерації. Ми змушені проститись з вами, але не назавжди, сподіваємось, не надовго. Настане час, коли в результаті упертої боротьби і неминучої, звичайно, перемоги українського, російського і світового пролетаріату ми знову будемо членами єдиної соціалістичної федерації».

До побачення, товариші, на одному з найближчих з'їздів Рад Всеросійському, а може бути і всесвітньому»⁸.

Воюючи з імперіалістичним агресором та його одвертими й прихованими лакеями, переборюючи розходження в тактичних питаннях у власному середовищі, ЦВК Рад і Народний Секретаріат України майже всю свою увагу тоді зосереджували на чисто воєнних питаннях. Органи радянської влади України весь час перебували в контакті з ЦК РКП(б), Раднаркомом РСФРР, особисто В. І. Леніним і з їх допомогою, порадами і вказівками розв'язували всі основні питання того часу на Україні⁹.

Важливим етапом на шляху об'єднання й консолідації революційних сил українського народу на боротьбу з австро-німецькими загарбниками та їх буржуазно-націоналістичними посіпаками, на будівництво молодой Української Радянської держави був II Всеукраїнський з'їзд Рад, що відбувся в Катеринославі 17—19 березня 1918 р.¹⁰ Визнавши надзвичайно тяжким становище, в якому тоді опинилась республіка, II з'їзд Рад України, висловлюючи волю трудящих, з усією категоричністю заявив, що «український трудовий народ буде боротись проти завойовників і душителей революції»¹¹.

Разом з тим з'їзд оформив державно-правове становище Радянської України, виходячи з обстановки, що склалася. «В даний момент,— відзначав з'їзд,— мирний договір, насильно нав'язаний Російській Федерації німецьким імперіалізмом, формально розриває федеративний зв'язок України з усією Радянською Федерацією. Українська Народна Республіка стає самостійною Радянською республікою. Але, по суті, взаємовідносини радянських республік лишаються попередніми». З'їзд висловлював тверду впевненість, що в результаті дальшої боротьби трудящих федеративний зв'язок вже найближчим часом буде відновлено, «і всі радянські республіки об'єднуються в єдину світову соці-

⁵ «Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.). Сборник документов и материалов», К., 1962, стор. 60—61.

⁶⁻⁷ Газ. «Вестник Украинской Народной Республики» (далі — «Вестник УНР»), 12 березня 1918 р.

⁸ Газ. «Известия ВЦИК», 17 квітня 1918 р.

⁹ Див. Д. Эрде. Революция на Украине. От керенщины до немецкой оккупации, 1927, стор. 221—222; «Нариси історії Комуністичної партії України», стор. 216—217.

¹⁰ Газ. «Вестник УНР», 19 і 20 березня 1918 р.

¹¹ Газ. «Вестник УНР», 19 березня 1918 р.

лістичну федерацію»¹². На з'їзді було обрано Центральний Виконавчий Комітет Рад України, ЦВК обрав Президію і створив Народний Секретаріат Української Радянської Республіки¹³.

Та незважаючи на героїчні заходи, що їх вживали в той тяжкий, тривожний час більшовики України, ЦВК Рад і Народний Секретаріат Української Радянської Республіки, становище день у день погіршувалось. На початку квітня бої йшли вже під Харковом і на підступах до Донбасу. В руках Радянської влади залишалося кілька повітів Харківської та Катеринославської губерній. Радянський уряд України, що перебував тоді в Таганрозі, не мав достатніх сил і коштів для нормального ведення справ. Весь час відступаючи, він не міг зберігати міцні зв'язки з усіма районами України¹⁴.

Саме в той важкий час вирішено було послати спеціальне надзвичайне посольство Української Радянської Республіки до уряду Російської Федерації для обговорення й розв'язання ряду важливих справ. Питання про це посольство не висвітлене в радянській історіографії. Деякі згадки про нього можна знайти лише в спогадах В. П. Затонського¹⁵, відомій книзі Д. Ерде¹⁶ та в останніх публікаціях документів і матеріалів з історії Жовтневої революції на Україні¹⁷.

Втім це посольство, вся його діяльність, безперечно, заслуговує на увагу, як один з важливих епізодів героїчної боротьби за владу Рад, за диктатуру пролетаріату на Україні. В даній статті робиться спроба на конкретному матеріалі висвітлити історію цього посольства. Написання статті полегшувалось тим, що до рук її автора потрапили деякі нові, очевидно, раніше не відомі дослідникам, архівні матеріали, які тепер зберігаються в державному архіві Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (Харків).

Надзвичайне посольство Української Радянської Республіки було направлено до Москви за постановою ЦВК Рад України, ухваленою на «нічному засіданні ЦВК» 25 березня 1918 р. у Таганрозі. Російські ліві есери, які входили до складу Президії ЦВК, виступили проти політики, що її проводили більшовики, зокрема, рішуче заперечували необхідність відрядження надзвичайного посольства до Москви. Всупереч лівим есерам, які навіть відмовилися брати участь у голосуванні відповідної пропозиції, ЦВК Рад питання про посольство до Москви розв'язав позитивно¹⁸.

В прийнятій резолюції говорилося, що «ЦВК Рад України ухвалює послати Надзвичайне повноважне посольство до уряду Російської Радянської Федерації — Ради Народних Комісарів... 1) для декларації незалежності Радянської Української Народної Республіки; 2) для укладення договору між Радянськими федераціями Українською і Російською, причому цей договір мусить бути ратифікований ЦВК Рад України». Передбачалось, що «3) посольство повинно виступити як повноважний представник Радянської влади на Україні, яка організована

¹² Газ. «Вестник УНР», 20 березня 1918 р.

¹³ Газ. «Вестник УНР», 28 березня 1918 р.

¹⁴ Газ. «Вестник УНР», 26 березня, 20 квітня 1918 р. Див. також Д. Ердэ. Назв. праця, стор. 242—267 і спогади В. П. Затонського, М. О. Скрипника та багатьох інших керівних діячів Української Радянської Республіки того часу.

¹⁵ В. Затонський. З спогадів про українську революцію, ч. II, журн. «Літопис революції», 1929, № 5—6, стор. 133.

¹⁶ Д. Ердэ. Назв. праця, стор. 253—254.

¹⁷ «Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 — апрель 1918. Сборник документов и материалов в трех томах», т. 3, К., 1957, стор. 40—41, 860; «Большевистские организации Украины...», стор. 72—73, 706—707.

¹⁸ Газ. «Вестник УНР», 28 березня 1918 р.

з'їздом трудящих мас України — II-м Всеукраїнським з'їздом Рад», і, крім того, «4) ...з'ясувати пропозиції, які робить Центральна українська рада Раді Народних Комісарів і вживати у відповідь на них відповідні заходи». Нарешті «5) посольству доручалось врегулювати фінансові та економічні взаємовідносини між обома республіками»¹⁹.

В офіційному мандаті посольства, з яким воно потім їздило до Москви і оригінал якого за належними підписами та печаткою зберігся в справі, визначено було склад посольства і додано деякі додаткові повноваження. В зв'язку з важливістю цього документа наведемо його повністю.

«ІМЕНЕМ УКРАЇНСЬКОЇ РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Робітничо-Селянський уряд України — Центральний Виконавчий Комітет Всеукраїнської Ради Робітничих, Селянських та Солдатських Депутатів та Народний Секретаріат Української Народної Республіки уповноважує Надзвичайне Повноважне Посольство декларувати самостійність Української Совітської Федеративної Республіки перед Урядом Російської Совітської Федеративної Республіки і вести переговори з Радою Народних Комісарів відносно заключення договору між обома Совітськими Федераціями — Російською та Українською.

Надзвичайне повноважне посольство складається з Голови Народного Секретаріату Народного Секретаря Закордонних Справ Миколи Олексійовича Скрипника, Народного Секретаря Внутрішніх Справ Юрія Михайловича Коцюбинського та Народного Секретаря Освіти і міжнародних Справ Миколи Явтуховича Врублевського.

Вище зазначені члени Надзвичайного Повноважного Посольства мають право від імені Робітничо-Селянського Уряду України складати заяви та підписувати договори, обов'язкові для держави Української.

Голова Центрального Виконавчого Комітету Всеукраїнської Ради Селянських та Робітничих депутатів

Вл. Затонський

за Секретаря *Л. Коробчук*
Народні секретарі: *Ю. Лапчинський,*
С. Косіор,
В. Шахрай,
*Р. Гальперін»*²⁰

Повноваження посольству надані були широкі, справді «надзвичайні». Склад його включав, крім двох відомих діячів більшовицької партії М. О. Скрипника та Ю. М. Коцюбинського, лівого українського соціал-демократа М. Я. Врублевського, що через кілька місяців вступив до лав нашої партії і загинув улітку 1918 р.²¹

Надзвичайне посольство послідовно й наполегливо виконувало покладену на нього місію. В. П. Затонський невипадково писав, що «тов. Скрипник, як голова уряду Української республіки, з Таганрога до Москви їздив у найофіційніший спосіб»²². За тих умов провести цю

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 7в, арк. 25.

²⁰ Там же, арк. 67. Всі ті, що підписали, — більшовики, за винятком Л. Коробчука, який був тоді лівим українським с.-д. і входив до складу президії ЦВК.

²¹ Микола Скрипник. Історія пролетарської революції на Україні. Статті й промови, т. I, Харків, 1930, стор. 214.

²² В. Затонський. З спогадів про українську революцію, ч. II, журн. «Літопис революції», 1929, № 5—6, стор. 133.

лінію було дуже важко. Недооцінка посольства, іноді навіть ваги й значення держави, яку воно представляло, траплялася на кожному кроці. Але те, що посольство відїжджало до дружньої держави, до центра Російської Радянської Федерації, створювало в цілому сприятливі умови для успішного виконання ним покладеної на нього дипломатичної місії. Окремі перешкоди, що виникали на його шляху, на ґрунті нерозуміння важливості посольства, кінцею кінцем переборювалися, і в цілому діяльність його увінчалася успіхом.

Відїзд посольства з Таганрога відбувався не без ускладнень. Комендант станції Таганрог відмовився спочатку виконати накази Голови Народного Секретаріату М. О. Скрипника від 26 і 27 березня 1918 р. «нарядити паровоз для екстреного поїзда» і сформувати поїзд, яким мало їхати посольство, мотивуючи існуючою нібито вказівкою — екстрені поїзди відправляти тільки за розпорядженням Раднаркому РСФРР та Революційного штабу залізничної Ради²³. Як з'ясувалось, підставою для цього було розпорядження Голововерха Української Народної Республіки Народного Секретаря В. О. Антонова-Овсієнка, який справді незадовго перед цим зобов'язав усіх комендантів станцій відправляти екстрені поїзди тільки за його особистим наказом або за вимогами представника Радянського уряду України при його штабі С. Бакинського, командуючих арміями, управлінь залізниць, деяких військових комісарів, комендантів станцій та інших підпорядкованих йому військових агентів.

У відповідь на подання Голови Народного Секретаріату М. О. Скрипника Голововерх Народний Секретар В. О. Антонов-Овсієнко зразу ж надіслав «командармам, командуючим загонами, всім мобілізаційним штабам і відділам Раддепів²⁴, усім військовим комісарам, комендантам станцій» розпорядження, в якому звертав увагу, насамперед, на те, що деякі призначені ним військові особи, невірно розуміючи характер Радянської влади і співвідношення її органів та неправильно тлумачучи його телеграму про порядок відправлення екстрених поїздів та про залізничний рух, дозволили собі відмовлятися від виконання постанов і розпоряджень Радянської влади Української Народної Республіки — Народного Секретаріату і Центрального Виконавчого Комітету Рад України. Голововерх наказував: «Всі розпорядження й постанови Народного Секретаріату Української Народної Республіки та Центрального Виконавчого Комітету Рад України повинні всіма підлеглими мені службовими особами виконуватись без затримки й безумовно, не вимагаючи будь-яких підтверджень або пояснень, причому оперативні бойові розпорядження виходять виключно від мого імені, як Голововерха — Народного Секретаря Української Народної Республіки та від імені призначених мною командних осіб»²⁵.

В результаті вжитих заходів спеціальний невеликий поїзд — два вагони й паровоз — вже 28 березня був готовий до відїзду. Точний час відїзду посольства з Таганрога досі встановити не вдалося. Проте відомо, що 29 березня посольство було вже в Курську і звідти надіслало до Москви на адресу Раднаркому і Народного Комісаріату закордонних справ телеграму такого змісту: «Радянський уряд України, Центральный Виконавчий Комітет Раддепів України і Народний Секретаріат надсилають Надзвичайне повноважне посольство до уряду Російської Федерації. Маємо за честь повідомити Вас про наше прибуття і просимо Вас розпорядитись про найшвидший рух нашого екстреного

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 11, спр. 7в, арк. 6.

²⁴ Раддепи — скорочена, часто вживана тоді назва Рад депутатів.— С. К.

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 7в, арк. 3.

поїзда на Москву»²⁶. Однак поїзд просувався повільно. Його затримували на великих станціях, чіпляли до товарних поїздів тощо. Та все ж, незважаючи на труднощі подорожі, Надзвичайне посольство Української Радянської Республіки вже 1 квітня прибуло в Москву, про що свідчить розгорнута ним у той самий день бурхлива діяльність: датоване цим числом листування з делегацією, яка супроводила цінності з Катеринославського відділення Державного банку до Москви, та з московськими державними установами. Весь час свого перебування в Москві посольство знаходилося на Курському вокзалі у вагоні в делегатському тулику біля п'ятої платформи²⁷.

Посольство відразу ж приступило до встановлення прямих, особистих зв'язків з Урядом Російської Федерації, декларування перед ним «самостійності Української Соціальної Федеративної Республіки» та укладення договору між обома республіками²⁸. З цією метою М. О. Скрипник зв'язався, насамперед, з Народним Комісаріатом закордонних справ. Але через невідготовленість Наркомзаксправ до ведення важливих переговорів, про які йшлося, він уже 2 квітня звернувся до члена Колегії цього Наркомату Л. М. Карахана з офіційною запискою, в якій, по-перше, висловив жаль з приводу його «повідомлення про те, що Рада Народних Комісарів до цього часу не з'ясувала питання, чи має для Уряду Російської Радянської Федерації значення ухвала трудящих мас України, висловлена в постановах II Всеукраїнського з'їзду Рад» і, по-друге, просив дозволити йому 3 квітня «скористатись прийомними годинами» Л. М. Карахана «для остаточних переговорів»²⁹. Записка М. О. Скрипника закінчувалась словами: «Прийміть запевнення в цілковитій і безумовній відданості Народного Секретаріату справі міжнародного пролетаріату»³⁰.

У відповідь на своє офіційне звернення М. О. Скрипник того ж дня одержав від Л. М. Карахана особисту записку, в якій той продовжував твердити, що він «на жаль, не має змоги дати відповідь на питання про прийом, що його цікавить, тому що питання це ще не з'ясовано»³¹.

Водночас посольство прагнуло широко інформувати громадськість Російської Федерації про становище на Україні. Голова посольства М. О. Скрипник зразу ж після прибуття до Москви дав докладне інтерв'ю співробітникові газети «Известия ВЦИК», що було опубліковано вже 3 квітня. М. О. Скрипник, якого газета називала «Головою Ради Народних Комісарів Української Республіки»³², докладно змалював становище, яке було в той час на Україні, і боротьбу, що її вели українські робітники на два фронти — з місцевою і пімецькою буржуазією.

М. О. Скрипник коротко сплився на історії боротьби за владу Рад на Україні, розповів, як вона була завойована, як українські націоналісти в особі Центральної ради та її Генерального секретаріату зазнали повного політичного банкрутства, як маси відвернулися від них і стали горою за свою рідну, Радянську владу. Не маючи достатніх сил для боротьби, Генеральний секретаріат Ради, пояснював далі

²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 76, арк. 5, 26.

²⁷ Там же, арк. 19, 21, 52.

²⁸ Там же, арк. 67.

²⁹ Там же, арк. 35.

³⁰ В тексті документа останні два слова перекреслені і, здається, рукою М. О. Скрипника замінені словами «міжнародної солідарності». — С. К.

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 7в, арк. 36.

³² Газ. «Известия ВЦИК», 3 квітня 1918 р.

М. О. Скрипник, «вирішив обіпертись, або, точніше, цілковито скористатись силами австро-німецької імперіалістичної буржуазії. Уклавши з останньою таємний договір, Генеральний секретаріат закликав війська австро-німців для боротьби з Радянською владою».

М. О. Скрипник відзначив, що українці не відіграють великої ролі в наступальному русі австро-німецьких військ, їх небагато і у них немає стійкості.

Далі М. О. Скрипник спинився на характеристиці настрою різних шарів населення України, боротьбі українського народу проти окупантів, що з кожним днем посилювалася. Голова Народного Секретаріату зробив цілком оптимістичні висновки, передбачаючи короткочасність панування німецьких загарбників на Україні.

Спинившись далі на ставленні трудящих України до миру між Радянською Росією і Німеччиною, М. О. Скрипник розповів про згадані вже вище рішення II Всеукраїнського з'їзду Рад у цьому питанні. «З'їзд зрозумів,— говорив він,— що іншого виходу, як укладення на певний час миру з Німеччиною, у Російській Радянській Республіці не було... Разом з тим становище, яке створилось після укладення миру, примушує нас покладатись тільки на власні сили, чому ми й вирішили оголосити Україну самостійною республікою». М. О. Скрипник повідомив про структуру Радянської влади на Україні, охарактеризував партійний склад її найвищих органів, торкнувся питання про мету приїзду посольства до Москви: «Ми з'явилися як посольство незалежної держави, щоб заявити, що подальше наше ставлення до Російської Федерації буде цілком дружнім. Ми добре розуміємо, що в даний момент Радянська влада Росії не може прийти до нас на допомогу, але ми сподіваємось на свої власні сили, що ростуть з кожним днем, тому що маси все більш розуміють, що все їх спасіння — у зміцненні й посиленні на Україні Радянської влади».

Нарешті М. О. Скрипник висловив свій погляд і на ближчі перспективи: «Майбутнє уявляється нам зовсім не в похмурих рисах. Україна є зараз аванпостом світової революції. У нас класова боротьба набула найбільш загострених форм. Нашестя австро-німецьких полчищ не може повести до погіршення [умов] революції, тому що їх вторгнення на Україну тільки підливає масла в вогонь і посилює пожежу соціальної революції... Як би і чим би не кінчилась ця боротьба — майбутнє належить Радянській владі».

З квітня 1918 р. Надзвичайне повноважне посольство Радянської України в повному складі було прийнято Радою Народних Комісарів РСФРР і взяло участь у її засіданні³³. На жаль, ця визначна в історії українського народу подія в документах і матеріалах того часу відображена скупо. З протоколів Раднаркому відомо тільки, що засідання Ради Народних Комісарів того дня відбувалося під головуванням В. І. Леніна, що першим питанням порядку денного обговорювалася «Декларація Надзвичайного посольства Секретаріату України», що в результаті її обговорення було ухвалено спеціальну резолюцію, запропоновану Г. В. Чичеріним, що ця резолюція опублікована в пресі за підписом В. І. Леніна і за його особистою вказівкою³⁴. В «Правді» розповідається, що 3 квітня 1918 р. на засіданні Раднаркому «було прийнято посольство Української Радянської Федеративної Республіки в складі

³³ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС), ф. 19, оп. 1, од. зб. 88, арк. 2, 11; ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 2, спр. 1, арк. 220—221; Див. також газ. «Правда», № 63, 4 квітня (22 березня) 1918р.

³⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 19, оп. 1, од. зб. 88, арк. 2, 11.

Народних Секретарів Миколи Олексійовича Скрипника, Юрія Михайловича Коцюбинського та Миколи Явтуховича Врублевського», що «Українське посольство декларувало проголошену другим Всеукраїнським зїздом Рад самостійність Української Народної Республіки як Радянської Соціалістичної Федерації»³⁵. Газета свідчить також, що Рада Народних Комісарів у промовах-відповідях щодо прийнятої декларації одногосно висловились за визнання Радянського Уряду України і прийняла постанову, яка була надрукована в цьому самому номері.

Сприятливо поставився Раднарком і до деяких інших питань, порушених Посольством на засіданні, зокрема до заяви про повернення уряду Радянської Української Народної Республіки евакуйованих у Росію Народним Секретаріатом та місцевими Радами України цінностей.³⁶

До речі, постанова по декларації посольства друкувалася під назвою «Привітання Робітничо-Селянському Урядові Української Народної Республіки»³⁷ і була документом виняткової ваги. В ній, насамперед, бралася до уваги і декларація Посольства «і постанова ІІ Всеукраїнського зїзду Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів про оголошення Української Народної Республіки самостійною Федеративною Радянською Республікою». Водночас Рада Народних Комісарів не боячись міжнародних ускладнень, зокрема з імперіалістичною Німеччиною, надіслала «свій гарячий привіт Робітничо-Селянському урядові, Народному Секретаріату і Центральному Виконавчому Комітету Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів України». Радянський уряд Росії висловлював своє співчуття героїчній боротьбі трудящих і експлуатованих мас України, які тепер є «одним з передових загонів всесвітньої соціальної революції». Раднарком висловлював тверду впевненість у тому, що близький той час, коли «революційні маси України рука в руку з пролетаріатом і селянством Росії, підтримані революційним соціалістичним пролетаріатом усього світу, вийдуть переможцями у боротьбі проти імперіалістичного й капіталістичного гніту, за повне визволення робітничого класу і соціалізм»³⁸.

Одногосним прийняттям Радою Народних Комісарів під головуванням В. І. Леніна цього визначного документа Надзвичайне повноважене посольство Української Радянської Республіки було повністю задоволене. Воно вважало основну частину своєї місії виконаною. В телефонній розмові з В. П. Затонським М. О. Скрипник 5 квітня говорив: «Наше дипломатичне завдання тут майже закінчене..., наша дипломатична місія дала свої плоди: постанова Раднаркомом і відповідь їй Раді»³⁹ такі, що більшого чекати не можна»⁴⁰.

Справді, підтримка, одержана Радянським урядом України від Раднаркомом РСФРР, була дуже важливою. В умовах надзвичайно складної воєнної ситуації повне й беззастережне визнання Радянського уряду України мало неабияке значення для розв'язання інших справ.

А втім цей перший серйозний успіх Посольства у Москві був у ті самі дні затьмарений грубим, нетактовним, політично шкідливим ви-

³⁵ Газ. «Правда», 4 квітня 1918 р.

³⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 7в, арк. 65.

³⁷ Газ. «Правда», 4 квітня 1918 р.

³⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 2, спр. 1, арк. 220—221.

³⁹ Мова йде про відповідь Народного Комісара закордонних справ Г. В. Чичерін Центральної раді від 3 квітня 1918 р. про початок мирних переговорів між ним. В цій відповіді рішуче відкидається звинувачення Радянської Росії у веденні війни проти українського народу й категорично стверджується, що «на Україні «боротьба йде між двома частинами українського народу» (газ. «Правда», 4 квітня 1918 р.).

⁴⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 7в, арк. 106, 127.

падом Народного комісара в справах національностей Й. В. Сталіна, дуже характерним для нього і вартим того, щоб на ньому спинитись, оскільки в історичній літературі він ще невідомий. 4 квітня 1918 р. Голова ЦВК Рад України В. П. Затонський, «за викликом Донської Ради Народних Комісарів», прибув з Таганрога до Ростова. Він проводив тут різноманітні переговори, а водночас прагнув звідти зв'язатись з Москвою, з Надзвичайним посольством Української Радянської Республіки, з М. О. Скрипником. Не знайшовши останнього в Кремлі, він змушений був звернутись до Й. В. Сталіна, щоб той допоміг його розшукати⁴¹. В. П. Затонський надіслав телеграму Сталіну особисто, сподіваючись, що зміст її незабаром стане відомий і М. О. Скрипнику⁴².

В телеграмі розповідалось про становище на тій частині України, яка не була ще окупована австро-німецькими загарбниками⁴³. В. П. Затонський розповідав, що прибуття вищих органів Радянської влади Української Республіки до Таганрога викликало серед донських козаків занепокоєння і навіть підозру, що частина їх області може бути анексована. В зв'язку з цим довелось виступити з декларацією про те, що «ніяких зазіхань на Ростовський і Таганрозький округи не чиниться», а «приїзд викликаний виключно необхідністю зібратись з силами для організації відсічі ворогам», що в Радянського уряду України «намічається контакт з Донським урядом як у військових, так і у фінансових питаннях», що «в повітрі носиться ідея створення Федерації Південних Радянських Республік» і т. д. В. П. Затонський просив повідомити про результати переговорів у Москві, вислати грошей, паперу, якнайшвидше зв'язати його з М. О. Скрипником і тримати в курсі дипломатичних переговорів Раднаркомом з німцями і Центральною радою⁴⁴.

Розмовляючи пізніше з М. О. Скрипником, В. П. Затонський пояснював, що розмову свою з Сталіним він «провадив як приватна особа і як з Сталіним, а не з Наркомом»⁴⁵. Проте Сталін того самого дня дуже оперативно відповів В. П. Затонському грізною категоричною запискою такого змісту: «Я рішуче протестую проти Вашої політики втягування Донської області⁴⁶ в війну з Німеччиною. Ніякого військового союзу південних республік і ніякої їх спільної монети не повинно бути і не буде. Ми вже дали Донському Ревкому⁴⁷ директиву виставити прикордонну варту на західному кордоні, і він це зробить. Ми всі тут вважаємо, що ЦВКУк⁴⁸ повинен, морально зобов'язаний залишити Таганрог і Ростов. Досить гралися в уряд і Республіку, здається досить, пора кинути гру. Прошу передати копію цієї записки Надзвичайному Комісару Серго⁴⁹, Донському Ревкому та ЦВКУк. Нарком Сталін»⁵⁰.

У наведеній записці Сталіна є здорове ядро. Його протест проти створення військового союзу південних республік, до якого ввійшли б і Дон і Кубань, відповідав корінним інтересам Російської Радянської Федерації, по суті інтересам міжнародної соціалістичної революції. Ра-

⁴¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 7в, арк. 62, 63, 92.

⁴² Там же, арк. 92.

⁴³ Там же, арк. 62—63.

⁴⁴ Там же, арк. 63.

⁴⁵ Там же, арк. 92.

⁴⁶ Так скорочено тоді називали область війська Донського.— С. К.

⁴⁷ Донський Ревком — вищий тимчасовий орган радянської влади Області війська Донського, очолюваний більшовиками.— С. К.

⁴⁸ Тодішня скорочена назва Центрального Виконавчого Комітету Рад України.— С. К.

⁴⁹ Серго Орджонікідзе — Надзвичайний комісар Радянського уряду Російської Федерації на Півдні Росії, перебував тоді в Ростові.— С. К.

⁵⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 7в, арк. 64.

дяньська Росія, що з такими труднощами ще так недавно завоювала собі мирний перепопочок, тепер втягненням своїх окремих частин до війни з Німеччиною знову ризикувала зірвати його. Така небезпека ставала тоді цілком реальною. Як про це згадував пізніше В. П. Затонський, Сталін був правий, рішуче протестуючи проти втягнення Дону в союз з Україною. Але образливим, обурливим, неприпустимим був його окрик на адресу Радянського уряду України про «негайне припинення гри в уряд і Республіку». Цим Народний Комісар у справах національностей Сталін демонстрував своє повне нерозуміння ленінської національної політики на Україні, та ще в тяжкий, відповідальний в історії українського народу час.

Цілком природно, що випад Сталіна викликав обурення і негайне гостре реагування керівних діячів Української Радянської Соціалістичної Республіки. В. П. Затонський по прямому проводу 5 квітня 1918 р. говорив М. О. Скрипнику: «Надсилаю вам додаткові міркування проти політики Москви⁵¹... його відповідь мене дуже приголомшує. Хотілось би самому поговорити з москвичами. Починається знову історія, яка була у нас на початку харківського періоду. Там все міряють на свій аршин, зовсім не враховуючи місцевих умов»⁵². В. П. Затонський прохав М. О. Скрипника, щоб той, користуючись своїм перебуванням у Москві, «вжив відповідних заходів... Адже справа не у формальностях,— говорив він,— а в тому, щоб ні ми, ні вони не наплутали і не заважали один одному»⁵³.

6 квітня 1918 р. Надзвичайне повноважне посольство Української Радянської Республіки вручило в цій справі «Урядові Російської Федерації» спеціальне подання⁵⁴, яке М. О. Скрипник називав у переговорах з В. П. Затонським «офіціальним протестом проти виступу Сталіна в його телеграмі Вам і Донському Ревкому»⁵⁵. Протест цей «до відома» був надісланий і Центральному Виконавчому Комітету Рад солдатських, робітничих, селянських і козацьких депутатів Російської Радянської Федерації⁵⁶. У документі говорилося:

«Ми мусимо заявити найрішучіший протест проти виступу Наркома Сталіна. Ми повинні заявити, що ЦВК Рад України і Народний Секретаріат мають джерелами своїх дій не те чи інше ставлення того чи іншого Наркома Російської Федерації, а волю трудящих мас України, відбиту в постанові II Всеукраїнського з'їзду Рад... Трудящі маси України ведуть свою боротьбу з своєю буржуазною контрреволюцією незалежно від того або іншого рішення Раднаркому Російської Федерації, і зривається Радянська влада на Україні зараз багнетами німецьких військ. І якщо хтось має сміливість назвати боротьбу української трудящої маси «грою», «яку» пора припинити, то самі ці маси, що борються, думають інакше, і ті делегації, які звертаються до нас навіть з зайнятих німцями місцевостей України, підтверджують це, як і та боротьба, яка тепер ведеться нашими військами. Дружне ставлення, до якого зобов'язалась Рада Народних Комісарів Російської Федерації по відношенню до Української Республіки, вимагає недопущення заяв, які спрямовані на вибух Радянської влади на Україні і прямо допомагають ворогам українських трудящих мас».

Спинившись далі на питанні про створення «Федерації південних

⁵¹ Йдеться про поведінку Наркомнаца Сталіна.— С. А.

⁵² ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 7в, арк. 82—84.

⁵³ Там же, арк. 92—93.

⁵⁴ Там же, арк. 57.

⁵⁵ Там же, арк. 72.

⁵⁶ Там же, арк. 56.

республік», посольство заявляло: «Окремі групи і частини Російської Федерації, що від неї відпочковуються (Крим, Дон і т. д.), зараз пропонують Українській Народній Республіці створити «Південну Радянську Федерацію». Але Народний Секретаріат завжди прагнув об'єднати для боротьби з Центральною радою трудящі маси місцевостей, на які зазіхає ця Центральна рада, але ніяк не має наміру втягати в свою боротьбу Російської Федерації або її окремі частини»⁵⁷.

Посольство просило «Уряд Російської Федерації зробити необхідне роз'яснення щодо виступу Наркома Сталіна і тим усунути можливі наслідки його виступу, які так шкідливо можуть позначитися на боротьбі трудящих мас України за соціалізм»⁵⁸.

З матеріалів, які лишилися від тієї пори, не видно, як Раднарком або ЦВК РСФРР, Центральний Комітет РКП(б) або В. І. Ленін особисто реагували на це, з такою гідністю зроблене, подання. Дуже можливо, що час для публічного реагування визнано було за вкрай несприятливий. Проте, видно з усього, що висловлена Й. В. Сталіним думка була його особистою думкою і не знаходила поширення серед керівних партійних і радянських кіл Російської Федерації. Навпаки, співчуття й підтримка, якими в той важкий час була оточена молода Українська Радянська держава з боку Російської Радянської Федерації, найяскравіше свідчать про постійне справді ленінське піклування про її долю. Цим, зокрема, пояснюється й те, що даліше перебування Надзвичайного посольства Української Радянської Республіки в Москві також мало певні успіхи.

Посольство вело переговори про укладення загального договору між республіками Російською та Українською і про налагодження деяких інших справ і відносин між ними, причому настрої посольства, незважаючи на брутальний випадок Сталіна, був цілком оптимістичний. «Ми тут ведемо переговори про врегулювання окремих питань: про фінанси та інше,— говорив М. О. Скрипник В. П. Затонському по прямому проводу 5 квітня 1918 р.,— і, можливо, післязавтра вже зможемо виїхати»⁵⁹.

Чимало клопоту завдало обмундирування для українських Радянських військ. З цього приводу доводилося звертатись і «у Військовий Комісаріат Раднаркому», і «в Московське Окружне інтендантське управління», і «у відділ постачання Червоної армії», і в якийсь «господарчий комітет»⁶⁰. 11 квітня 1918 р. М. О. Скрипник заявляв по прямому проводу, що він і його товариші по посольству, дістали обмундирування для Таганрога вісім тисяч комплектів, яке піде окремо». Тоді ж М. О. Скрипник повідомляв також, що, незважаючи на тяжкий стан з папером і в Москві, бо «папір Раднаркому евакуйований з Пітера в Поволжя..., тутешні товариші зараз нам розшукують папір і надішлють з нами або після нашого від'їзду»⁶¹. В. І. Ленін мав усі підстави для того, щоб на VII з'їзді РКП(б) 8 березня 1918 р., полемізуючи з Троцьким, заявити: «Українцям фінансову допомогу ми даємо, допомагаємо, чим можемо»⁶².

Та час ішов. Воєнне становище Радянської України вже в перші дні перебування її Надзвичайного посольства в Москві значно погіршилось. 8 квітня німецькі загарбники захопили Харків. Зав'язалися за-

⁵⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 78, арк. 57.

⁵⁸ Там же, арк. 57.

⁵⁹ Там же, арк. 107.

⁶⁰ Там же, арк. 23, 40, 42, 52.

⁶¹ Там же, арк. 73.

⁶² В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 94.

пеклі бої за Донбас. Затримувані на окремих ділянках фронту, німці все ж просувались на схід. Зростала небезпека військового вторгнення австро-німецьких окупантів в райони Російської Радянської Федерації, що межують з Радянською Україною, а, отже, й небезпека зриву Брестського миру. Недаремно ж Голова Ради Народних Комісарів В. І. Ленін уже 17 квітня 1918 р. змушений був віддати наказ про негайне й безумовне роззброєння і українських радянських, і німецьких військ, якщо вони переходитимуть межі Радянської Росії⁶³.

Тому не дивно, що деякі справи Посольству не вдалось довести до успішного завершення просто в зв'язку з воєнною ситуацією, що склалась на той час. Так, зокрема, сталося з переговорами про загальний договір між двома незалежними Радянськими Республіками — Російською і Українською. М. О. Скрипник говорив, що питання про загальний договір в російських радянських урядових колах в Москві «вважається зірваним ходом військових подій»⁶⁴.

Цим же певною мірою пояснюється утруднення в переговорах про повернення цінностей, вивезених у межі Російської Федерації з Радянської України, в міру загарбання її австро-німецькими окупантами. Молода Українська Радянська держава не мала ще добре налагодженого фінансового господарства, проводила його спільно з Радянською Росією і подібно до неї весь час зазнавала гострої нестачі грошей. Напад же австро-німецьких загарбників і їх українських націоналістичних посіпак загострив грошову кризу. Дотацій з Радянської Росії явно не вистачало. В. П. Затонський у згаданій розмові з Й. В. Сталіним 4 квітня 1918 р. просив: «...Зараз вишліть підкріплення. Хай повернуть хоча б ті п'ятдесят мільйонів, що були вислані з Харкова в Саратов; потім все те, що посилалось з Катеринослава та інших міст у Москву та Поволжя...»⁶⁵.

Зрозуміло, що й Надзвичайне повноважне посольство Радянської України до Москви за весь час свого перебування в ній виявляло до цього питання особливо гострий інтерес. Уже 1 квітня 1918 р. Надзвичайне посольство, прагнучи припинити здавання цінностей, привезених з Катеринославського відділення Державного банку в Московську контору цього банку, зобов'язало осіб, що їх супроводили, одержати звітні здані вже цінності «і під охороною перепроводити... в Таганрог, в розпорядження Народного Секретаріату»⁶⁶. Того ж дня М. О. Скрипник звернувся в цій справі до Московської контори Державного банку з проханням «припинити приймання цінностей, привезених з Катеринослава і здати вже прийняті цінності товаришам, які їх супроводять»⁶⁷, а також до Народного Комісара Фінансів, якого просив дати розпорядження Московській конторі Державного банку про негайне повернення цінностей, привезених з Катеринослава, для відправки в Таганрог, в розпорядження Народного Секретаріату⁶⁸.

6 квітня Голова Народного Секретаріату М. О. Скрипник звернувся до Уряду Російської Федерації з значно більш широким, мотивованим поданням, у якому писав: «В зв'язку з наступом німецьких військ цінності, що перебували в розпорядженні Народного Секретаріату Української Радянської Республіки були евакуйовані в різні відділення Державного банку (в Москву, Самару, Саратов, а також у Нижній Нов-

⁶³ «В. І. Ленін про Україну», К., 1957, стор. 467.

⁶⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 7в, арк. 72.

⁶⁵ Там же, арк. 62.

⁶⁶ Там же, арк. 20.

⁶⁷ Там же, арк. 21.

⁶⁸ Там же, арк. 22.

город і Воронеж). Цінності ці були евакуйовані з Києва, Полтави, Катеринослава, Харкова та інших місць України». Далі зазначалося, що «ці цінності — власність трудящих мас України і що вони тимчасово знаходяться на збереженні в Державному банку Російської Федерації». «В зв'язку з цим, — говорилося в поданні, — просимо Раду Народних Комісарів Російської Федерації зробити загальне розпорядження про негайну видачу Народному Секретаріату Радянської Української Республіки цінностей, евакуйованих з України в Росію»⁶⁹.

Переговори, що почалися в цій справі ще 4 квітня, продовжувалися потім щодня⁷⁰ і набрали затяжного характеру. «Сьогодні, — доповідав М. О. Скрипник В. П. Затонському 5 квітня, — переговорив відносно карбованців та інших цінностей. Переговори ці, здається, затримуються»⁷¹. 11 квітня він знову відзначав: «Переговори затяглися, і затримались ми тут саме через фінанси»⁷². Але для остаточного розв'язання цього питання часу не було. Невідкладні справи кликали Народних Секретарів України до Таганрога, де на 15 квітня була призначена остання ліквідаційна сесія ЦВК Рад України, і участь у ній усіх членів уряду була конче потрібна.

Та поряд з тими важливими справами, про які вже говорилося, Надзвичайне посольство в Москві розвинуло діяльність у багатьох інших галузях. Прагнучи перенести на Україну досвід соціалістичного будівництва першої в світі цитаделі соціалістичної революції — Радянської Росії, М. О. Скрипник 6 квітня просив Комісаріат внутрішніх справ видати замовлені для Центрального Виконавчого Комітету України 30 примірників «Сборника узаконений» з № 1 до останнього.⁷³ Між 8 та 10 квітня М. О. Скрипник просив спеціальну майстерню в Москві: «Терміново виготуйте мідну печатку для сургуча. Діаметр печатки — півтора вершка. По обводу печатки два тонких кола і одне коло дрібною хвилястою лінією. По обводу печатки слова: «Українська Народна Республіка Рад робітничих та селянських депутатів». Під цим написом у верхній половині печатки круговий напис: «Народний Секретаріат». А в нижній половині трьома горизонтальними рядками слова: «Державна печатка Республіки». Печатку треба виконати якомога швидше»⁷⁴.

Голова посольства М. О. Скрипник глибоко цікавився поточними подіями на Україні, в Таганрозі, Ростові, широко інформував вищі органи Радянської влади на Україні про діяльність посольства, про становище в Радянській Росії, про відносини братньої Російської республіки з Німеччиною, Центральною радою, висловлював свої міркування й поради щодо поточних політичних подій на Україні. З великою гідністю він відстоював авторитет посольства і, коли В. П. Затонський дозволив собі зносити з Сталіним безпосередньо, через голову посольства, М. О. Скрипник вчинив йому справжній рознос. «Ми вважаємо зовсім неприпустимим, — говорив він В. П. Затонському 5 квітня по прямому проводу, — Ваше безпосереднє звернення до уряду Російської Федерації в той час, як тут, у Москві присутнє посольство Народного Секретаріату. Благоволіть або надсилати Ваші заяви через Ваше посольство, або негайно ухваліть про зняття повноваження з посольства. Не можна [так] вести відповідальні переговори... Найенергійнішим чином проте-

⁶⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 7в, арк. 58.

⁷⁰ Там же, арк. 51, 130.

⁷¹ Там же, арк. 130.

⁷² Там же, арк. 74.

⁷³ Там же, арк. 71.

⁷⁴ Там же, арк. 43.

стю проти [зносин] поза посольством. Це вже виявило свій шкідливий вплив. Створюється 2 лінії переговорів і зносин. Тут навіть протиставляють [нас], тим більш, що Ви навіть копії нам не послали»⁷⁵.

Коли телеграма М. О. Скрипника з Кремля про постанову Раднаркому на декларацію посольства від 3 квітня 1918 р. не була доставлена В. П. Затонському, Голова Народного Секретаріату рішуче вимагав розслідувати це і в Ростові, і в Таганрозі.

У відповідь на запитання В. П. Затонського, чи не слід переїхати ЦВК і урядові Радянської України з Таганрога, М. О. Скрипник рішуче висловився проти. «Переїжджати з Таганрога,— говорив він,— немає жодної рації. Тим більше, що, якщо переїхати в Луганськ, довелося би мати справу з Донецьким Раднаркомом»⁷⁶.

Намагаючись тримати ЦВК і Народний Секретаріат України в курсі новин у Москві, М. О. Скрипник повідомляв, наприклад, про початок переговорів Раднаркому з Центральною радою, про місце переговорів, про склад радянської делегації, яка їх проводитиме. Назвавши Д. З. Мануїльського в складі цієї делегації, він визнав, що останнього рекомендував він особисто, але «приватнім чином і не з нашого боку»⁷⁷. За час перебування Посольства в Москві М. О. Скрипник кілька разів виступав у періодичній пресі.

Такою була двотижнева діяльність Надзвичайного повноважного посольства Української Радянської Республіки в Москві. Не всі плани посольства були реалізовані, не всі його повноваження вичерпані. Ситуація швидко змінювалася. Об'єктивні умови, в яких опинилася в той час Радянська Україна, загарбана австро-німецькими імперіалістами, вносили свій жорсткий коректив в усі його плани і були кінець кінцем головною перешкодою на шляху їх виконання. Але й те, що посольство виконало, було істотним, вагомим вкладом у фундамент молодої Української Радянської держави.

⁷⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 78, арк. 90—91, 129.

⁷⁶ Там же, арк. 128, 134.

⁷⁷ Там же, арк. 73.

М. А. РУБАЧ

ПРОЛЕТАРИАТ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Вже на початку ХХ ст. на Україні була розвинута велика промисловість (вугільна, металургійна, харчова, паровозо- і суднобудування та ін.), сітка залізниць досягала близько 12 тис. км. В сільське господарство України при значних залишках кріпосництва глибоко проникли капіталістичні відносини, які панували у великому землеробстві і господарстві селянської буржуазії. Сформувався робітничий клас, чисельність якого на Україні вже до 1900 р. досягла в промисловості і транспорті близько 500 тис. чоловік.

Матеріальний кістяк розвинутого капіталізму склався в Росії вже на початок ХХ ст. Проте державну владу в ній тримали кріпосники-поміщики. Перша буржуазно-демократична революція в Росії, завданням якої було, насамперед, повалення царизму і розв'язання аграрного питання шляхом ліквідації поміщицького землеволодіння, мала й тоді певні передумови для переростання в соціалістичну революцію. «...Від революції демократичної,— вказував В. І. Ленін у вересні 1905 р.,— ми зараз же почнемо переходити і якраз в міру нашої сили, сили свідомого і організованого пролетаріату, почнемо переходити до соціалістичної революції»¹.

В роки нового революційного піднесення і першої світової імпералістичної війни ще більше посилювались соціально-економічні передумови для переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Збільшилася чисельність пролетаріату, підвищилась його організованість і політична свідомість, вищого рівня досягла концентрація промисловості та її синдикування. Саме Україна була головним районом діяльності «Продвугілля», «Продмету», Цукрового синдикату, які найбільше характеризували розвиток монополістичного капіталізму в царській Росії. Питома вага синдикуваних підприємств у промисловості України була відносно вища за середній рівень у Росії. Продукція відповідної гірничо-заводської і цукрової промисловості становила близько двох третин вартості всієї промисловості України. У сільському господарстві дедалі розвивалися капіталістичні відносини, інтенсивніше йшло класове розшарування селянства.

Перша світова війна, неодноразово підкреслював В. І. Ленін, надзвичайно прискорила розвиток, загострила кризу капіталізму, «за три роки підтягла нас вперед років на тридцять»².

Монополістичний капіталізм і в Росії значною мірою переріс у державний, об'єктивно створюючи економічну передумову для соціалістичної революції. Після повалення царизму буржуазно-демократична революція нічим не відділялася від соціалістичної, «крім ступеня підготовки пролетаріату і ступеня об'єднання його з сільською біднотою»³.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 9, стор. 204.

² В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 251.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 270.

* *
*

Вирішальною рушійною силою соціалістичної революції є пролетаріат. Його чисельність, склад, концентрація, організованість і політична свідомість, його вплив на село мають винятково важливе значення у дослідженні історії Великої Жовтневої соціалістичної революції в усій Росії і на Україні, як її складовій частині.

Однією з найважливіших ідей численних теоретичних праць В. І. Леніна було всебічне обґрунтування гегемонії пролетаріату в буржуазно-демократичній і соціалістичній революціях, в історичній підготовці диктатури пролетаріату.

В. І. Ленін невпинно боровся з опортуністичними меншовицькими і есерівськими концепціями, що заперечували гегемонію пролетаріату, представляли буржуазію керівною силою буржуазної революції в Росії. Як аргумент дрібнобуржуазні опортуністи, зокрема, висували те, що, мовляв, пролетаріат Росії дуже нечисленний, некультурний, політично малосвідомий, нездатний до самостійної керівної ролі у суспільному житті.

Не випадково лідери дрібнобуржуазних націоналістів з української соціал-демократичної партії також заперечували гегемонію пролетаріату, всіляко принижували значення робітничого класу України, а деякі навіть заперечували його існування. Так, лідер українського буржуазного націоналізму М. С. Грушевський запевняв, що на Україні нема українського пролетаріату. Один з ватажків українських націоналістів Микола Порш у 1912 р. твердив, що «пролетаріат України культурно відсталий, порівняно з робітничим класом усєї Росії,... наслідком його низького культурного рівня є порівняно мала здатність... проймається суспільними ідеалами і політичними завданнями робітничого класу»⁴. Ця брехлива «теорія» обґрунтовувала керівну роль буржуазії і неможливість перемоги соціалістичної революції на Україні. Її продовжують пропагувати і тепер українські емігранти — агенти міжнародного імперіалізму.

Історична дійсність спростовує ці облудні твердження. Уже в першій половині XIX ст. на Україні відбувся процес відтворення фабрично-заводського пролетаріату. Наприкінці 50-х років на заводах і фабриках України працювало близько 100 тис. робітників, у тому числі приблизно 75 тис. вільнонайманих⁵.

На кінець XIX ст. водночас із швидким розвитком на Україні промислового капіталізму, залізниць, капіталістичних відносин у сільському господарстві, розширенням внутрішньої і зовнішньої торгівлі, значним зростанням міст кількість пролетаріату на фабриках, заводах, шахтах, у морських і річкових портах, поміщицьких економіях і куркульських господарствах становила понад 2 млн. чоловік.

Загальноросійський перепис населення 1897 р. встановив, що у дев'яти губерніях України тоді було 1480,8 тис. найманих робітників, у тому числі 330 тис. чоловік у промисловості⁶. Оскільки цей перепис проходив узимку, то ним не було враховано багато сільськогосподар-

⁴ Микола Порш. Робітництво України, К., 1913, стор. 35.

⁵ П. Лященко вважає, що на Україні в 1863 р. налічувалось промислового пролетаріату 75 тис., а на кінець XIX ст. — вже 200 тис. чоловік. Остання цифра явно применшена. Загальноросійський перепис 1897 р. визначив на Україні 330 тис. промислових робітників («История народного хозяйства СССР», изд. 2-е, т. II, стор. 485).

⁶ «Численность и состав рабочих в России на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской империи 28 января 1897 г.», СПб., 1905, ч. I, «Распределение рабочих и прислуги по группам занятий и по месту жительства на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской империи 28 января 1897 г.».

ських, будівельних робітників. За «Материалами Высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. комиссии...», найманих робітників на Україні було 2448 тис., у тому числі в промисловості — 327,4 тис.⁷

Зростання чисельності промислового пролетаріату України на початку ХХ ст. по основних галузях важкої і легкої індустрії показує така таблиця (у тис.):

	1910 р.	1913 р.	1917 р.
Важка промисловість	288,2	440,1	636,2
У тому числі:			
Вугільна промисловість	110,2	168,4	280,3
Чорна металургія	44,5	71,7	114,1
Видобування руд і солі	14,6	27,5	23,2
Обробка металів і машинобудування	47,7	67,1	98,4
Хімічна промисловість	9,1	10,1	16,0
Силікатна промисловість	27,8	39,4	28,2
Паровозні, вагонні, пароплавні майстерні, депо	34,3	55,9	76,0
Легка промисловість	187,0	215,2	256,9
У тому числі:			
Цукрова промисловість	110,7	126,3	142,7
Мукомольна	10,2	11,0	10,6
Текстильна	13,5	14,1	13,8
Поліграфічна	5,8	6,8	4,7
Деревообробна	18,7	24,1	21,8
Усього промислових робітників	475,2	655,3	893,1

Основними джерелами для вивчення чисельності промислового пролетаріату і складання даної таблиці були: щорічне «зведення звітів фабричних інспекторів» для промисловості, підпорядкованої фабрично-заводській інспекції; статистичні збірники «Совета съезда горнопромышленников Юга России»; періодичні збірники: «Каменноугольная промышленность России», «Железная промышленность России», «Железнодорожная промышленность России», «Общие обзоры главных отраслей горной и горнозаводской промышленности. Особое приложение к смете горного департамента за 1915 г. Отчет начальника горного управления Южной России за 1913 г.», щорічний «Статистический сборник Министерства путей сообщения», «Материалы по статистике путей сообщения», «Статистический сборник за 1913—1917 гг.», «Народное хозяйство в 1916 г.», серії збірників «Статистика Украины», «Статистика промышленности и труда» (вип. 8) та ін., архівні фонди «Горного департамента» Міністерства торгівлі і промисловості (ф. 37), «Управления железными дорогами» (ф. 273) ЦДІА СРСР у Ленінграді тощо.

За 8 років (1910—1917 рр.) чисельність промислового пролетаріату збільшилась з 475 до 890 тис. чоловік. Це зростання відбувалося головним чином за рахунок важкої індустрії, де кількість робітників зростає більш як удвоє. Якщо навіть не рахувати близько 100 тис. військовополонених, що працювали в 1917 р. на шахтах і металургійних заводах

⁷ «Материалы Высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 г. благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний сравнительно с другими местностями Европейской России», СПб., 1903, ч. 3.

України, то й тоді число індустриальних робітників буде більшим майже на 80%.

Зростання чисельності робітників у роки першої світової війни припадає головним чином на старі заводи гірничозаводської промисловості і машинобудування, виникли нові цехи по виробництву снарядів і військового спорядження; збільшення пролетаріату відбувалося також за рахунок евакуйованих на Україну підприємств з Польщі і Прибалтики. Слід враховувати і той факт, що до таблиці не ввійшли будівельні робітники-транспортники (залізничники, водники, портовники, вантажники).

У 1910—1914 рр. сталися значні зміни в складі промислового пролетаріату. В роки нового революційного піднесення внаслідок проведення столипінської земельної реформи у промисловість прибувало багато селян, що розорилися, продали свої наділи і порвали з землею. В. І. Ленін відзначав, що в ті роки посилилась пролетарська опора революційного руху у зв'язку з тим, що робітники звільнялися від зв'язків з землею. Дедалі значнішим джерелом поповнення пролетаріату були діти робітників.

У роки першої світової війни склад пролетаріату погіршився. «З часу війни,— вказував В. І. Ленін,— фабрично-заводські робітники в Росії стали значно менш пролетарськими за складом, ніж раніше, бо під час війни поступали на заводи ті, хто хотів ухилитися від військової служби»⁸. Менше стало кадрових робітників. Наприклад, на Харківському паровозобудівному заводі у липні 1914 р. з 3632 робітників було мобілізовано на військову службу 1002 досвідчених працівники⁹.

Значного поширення набрало застосування жіночої праці. Якщо в 1914 р. серед промислових робітників було тільки 4939 працівниць, то в 1917 р. їх кількість зросла до 133,4 тис.; збільшилась кількість підлітків — з 56,2 до 84,9 тис.¹⁰ Дедалі ширше застосовувалась праця військовополонених чорноробів з Середньої Азії, робітників зарубіжних країн (китайців, персів) на шахтах і металургійних заводах Донбасу.

Прагнучи посилити експлуатацію пролетаріату і боячись могутнього піднесення революційного руху, буржуазія докладала всіх зусиль, щоб забезпечити себе примусово дешевою працею. На 1 вересня 1916 р. у вугільній промисловості з 237 тис. робітників було 104,6 тис. військовозобов'язаних і 47,9 військовополонених. Обидві ці категорії становили 63% від загальної кількості шахтарів¹¹. Питома вага таких робітників на металургійних заводах у січні 1917 р. досягла 67%¹². Навіть рада промисловців Півдня Росії у грудні 1916 р. визнавала, що південна гірничо промисловість ґрунтується тепер не на вільній праці, а певною мірою примусовій¹³.

Чисельність промислових робітників України між березнем і жовтнем 1917 р. зазнала незначних змін. За винятком окремих підприємств у найголовніших галузях промисловості вона в основному залишалась майже стабільною.

У вугільній промисловості Донбасу на 15 вересня 1917 р. працювали 262 тис. чоловік (на початку року 280,3 тис.). На залізних і мар-

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 219.

⁹ «История Харьковского паровозостроительного завода. Сборник документов», Харьков, 1950, док. № 157.

¹⁰ «Україна. Статистичний щорічник на 1928 р.», Харків, стор. 230.

¹¹ «Труды 41 съезда горнопромышленников Юга России», Харьков, 1917, стор. 8.

¹² ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 37, оп. 58, спр. 873, арк. 168.

¹³ «Труды 41 съезда...», стор. 9.

ганцевих рудниках у серпні було 24,4 тис. робітників, а у січні — 21 тис.

На окремих підприємствах вугільної і металургійної промисловості, у зв'язку з падінням продуктивності праці, число робітників навіть зросло. Наприклад, на Брянському заводі в Катеринославі в січні було 11,4 тис., а у вересні 1917 р. — 13,7 тис. робітників¹⁴. Безробіття, що почалося влітку 1917 р. у зв'язку із скороченням воєнних замовлень і локаутами, торкнулося головним чином робітників машинобудівних заводів.

Промислове виробництво України було висококонцентрованим. У вугільній промисловості 70 фірм (більшість з них належала акціонерним товариствам), кожна з яких добувала понад 5 млн. пудів вугілля на рік, давали в 1913 р. 88,8% від усього видобутку вугілля Донецького басейну (від 1495 млн. пудів)¹⁵. Також високою була економічна концентрація у залізорудній промисловості. Тут було усього 10 фірм з продуктивністю понад 10 млн. пудів на рік. На 29 рудниках добували 355 млн. пудів руди, тобто 91,6% видобутку Криворізького басейну¹⁶.

В різних галузях промисловості концентрація пролетаріату була нерівномірною. В чорній металургії всі 100% робітників були зайняті на великих заводах. А в інших галузях промисловості на подібних підприємствах працювало: у залізорудній — 87,4% робітників, вугільній — 84%, цукровій — 64,4%, у машинобудуванні і на обробці металу — 54,2%. В промисловості, підпорядкованій нагляду фабрично-заводської інспекції, на підприємствах з числом робітників більше 500 працювало лише 45%.

Якщо для всієї Росії дані зведень фабрично-заводської інспекції про концентрацію робітників можуть бути взяті за основу, то для України їх недосить, оскільки питома вага робітників гірничозаводської промисловості, які не охоплені цими даними, надто велика.

До 1914 р. на Україні було 281 підприємство, на кожному з яких працювало понад 500 чоловік. Всі ці підприємства охоплювали 383 тис. пролетарів, тобто 63,8% загальної кількості промислових робітників України. Якщо врахувати залізничні, паровозні і вагонні майстерні, які мали досить значний обсяг робіт, то число робітників на великих підприємствах становило не менше 66%. Серед найбільших підприємств (з більш ніж 1 тис. робітників на кожному) було 157 заводів і шахт, на яких працювало 297 тис. пролетарів¹⁷. На Дніпровському заводі у Каменському у 1914 р. налічувалось 10 075 робітників, на Миколаївському суднобудівному — 9426 робітників, Брянському заводі у Катеринославі — 8826, Петровському заводі у Єнакієвому — 8395 робітників. На Рутченківському руднику 4703 шахтарі видобули в 1913 р. 49 млн. пудів вугілля.

До найбільших підприємств харчової промисловості України належали цукрові заводи: Михайлівський — українських мільйонерів братів Терещенків (1960 робітників) з виробництвом 2 млн. пудів рафінаду,

¹⁴ ЦДВІА, ф. 369, оп. 16, спр. 478.

¹⁵ «Каменноугольная промышленность России в 1913 г.», стор. 10—27. Підраховано за матеріалами таблиць видобутку вугілля по окремих фірмах.

¹⁶ Підраховано за матеріалами «Общего обзора отраслей горной и горнозаводской промышленности. Особое приложение к смете горного департамента на 1915 г.».

¹⁷ Концентрація промислового пролетаріату України 1914 р. обчислена за матеріалами таких джерел: «Каменноугольная промышленность России за 1913—1914 гг.», «Железная промышленность России за 1914 г.», «Железородная промышленность России», «Общий обзор главных отраслей горной и горнозаводской промышленности», «Свод отчетов фабричных инспекторов за 1913, 1914 гг.», «Статистический сборник министерства путей сообщения», вип. 141, ч. III.

Павлівський — українського мільйонера Харитоненка (2150 робітників) з виробництвом 2,2 млн. пудів рафінаду та ін.¹⁸

У роки першої світової війни число промислових робітників на Україні зросло на 100 тис. чоловік (без військовополонених). Ці нові робітники здебільшого поступали на старі великі підприємства, сприяючи концентрації на них пролетаріату, яка до 1917 р. досягла 70—75%.

Найбільші підприємства України переважно не зосереджувалися у великих містах, як у Росії. Вони знаходились на значній відстані одне від одного. Це особливо стосується цукрових та металургійних заводів, рудників. З 16 величезних металургійних заводів тільки один знаходився у великому місті — Катеринославі. Ця віддаленість найбільших підприємств від великих промислових міст несприятливо позначалась на інтенсивності робітничого руху. В значно кращому становищі перебували машинобудівні, металообробні і суднобудівні заводи у Миколаєві і Одесі, паровозобудівні — у Харкові і Луганську, підприємства сільськогосподарського машинобудування — в Харкові, Олександровську, машинобудівні — у Харкові, Катеринославі, Києві, Одесі. Близько 200 тис. металістів, машинобудівників були на Україні основною, найбільш політично свідомою, ударною силою соціалістичної революції на Україні. Слідом за ними йшли шахтарі.

Величезний революціонізуючий вплив на селянство робили донецькі шахтарі. На з'їзді благочинних Київської губернії з острахом було заявлено: «Селяни, які побували на рудниках Катеринославської і Херсонської губерній і повернулися на село, є особливо небезпечними»¹⁹.

Своєрідним було на Україні також розташування великих промислових центрів. «Столиці або взагалі найбільші торговельно-промислові центри...», — вказував В. І. Ленін, — в значній мірі вирішують політичну долю народу, — розуміється, при умові підтримки центрів достатніми місцевими, сільськими силами, хоч би це була не негайна підтримка»²⁰.

Політичним центром України, що історично склався, був Київ, а головними промисловими містами — Харків, Катеринослав, Миколаїв, Одеса, Луганськ, Юзівка, Маріуполь та інші, які знаходилися далеко від Києва. В Катеринославській, Харківській та Херсонській губерніях, на значній частині території яких був розташований Донецько-Криворізький басейн, налічувалося 600 тис. індустріальних робітників, тобто близько двох третин усього промислового пролетаріату України. Отже, робітники провідних галузей промисловості концентрувалися переважно на Лівобережжі і Півдні. Ця обставина певною мірою послаблювала прямий, безпосередній вплив головних пролетарських центрів України на розвиток соціалістичної революції на Правобережжі.

В майже мільйонній армії промислового пролетаріату України далеко не всі його загони відігравали однаково політичну роль в історичній підготовці перемоги соціалістичної революції. І це стосується не тільки 1917 р., а й революційного страйкового руху в 1912—1916 рр.

Найбільшу активність у боротьбі за корінні інтереси робітничого класу виявляли металісти-машинобудівники, робітники металообробної промисловості, за ними йшли шахтарі, найменш активними були цукровики.

¹⁸ Число робітників на окремих заводах взято із збірника «Фабрики и заводы всей России», К., 1913.

¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 862, спр. 309, арк. 321.

²⁰ В. І. Ленін, Твори, т. 30, стор. 232.

У роки нового революційного піднесення на Україні відбулося понад 500 страйків, в яких брало участь 285 тис. робітників²¹. 70 тис. металістів, становлячи 11% промислових робітників України, дали 60% усіх страйкуючих.

У 1915—1916 рр. на Україні, за підрахунками Й. Т. Щербини, страйкувала 241 тис. робітників. Металісти, яких у 1916 р. налічувалося на Україні близько 170 тис. (без військовополонених), дали 142 тис. учасників, тобто 59% загального числа страйкуючих. Доцільно врахувати, що серед шахтарів було 43% військовозобов'язаних, яким участь у страйках загрожувала жорстокими репресіями і відправкою на фронт.

Справжніми форпостами страйкового революційного руху були Харківський паровозобудівний завод, ВЕК, Миколаївський суднобудівний, Брянський — у Катеринославі, Дніпровський — у Кам'янському, Петровський — в Єнакієвому, завод Гартмана в Луганську, «Арсенал» — у Києві. Ряд великих тривалих страйків на цих заводах мав загальноросійське значення. Не випадково робітники цих заводів відіграли велику роль у боротьбі за встановлення Радянської влади на Україні.

* *
*

Промислові робітники становили лише близько чверті всього пролетаріату України. При вивченні історії робітничого класу як основної рушійної сили соціалістичної революції не можна обмежитися тільки промисловим пролетаріатом. Тут важливі й інші загони робітничого класу. В. І. Ленін вказував, що партія більшовиків представляла «свідомих пролетарів, найманих робітників і примикаючої до них найбільшої частини селян (напівпролетарів)»²².

Відзначимо лише чисельність основних категорій непромислових робітників. Найбільший загін непромислового пролетаріату становили сільськогосподарські робітники. Точних даних про кількість сільськогосподарського пролетаріату до 1917 р. немає. Загальноросійській перепис 1897 р. встановив, що по 50 губерніях Європейської Росії налічувалося 1836 тис. сільськогосподарських робітників, у тому числі по дев'яти губерніях України — 361,1 тис.²³ Цей перепис робився у січні і зареєстрував річних і термінових робітників, які працювали в сільському господарстві взимку. Однак відомо, що влітку число найманих робітників зростає в кілька разів.

В. І. Ленін відзначав у 1905 р.: «У нас в Росії в самих тільки «внутрішніх» 50 губерніях налічували ще в 90-х роках минулого століття не менше *трьох з половиною мільйонів* наймитів і поденників, для яких сільська робота по найму становила найголовніше джерело засобів існування. Тепер, безсумнівно, число сільськогосподарських найманих робітників ще більш велике...»²⁴.

²¹ «Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема. Сборник документов», К., 1959, стор. 28, 39, 46.

²² В. І. Л е н і н. Твори, т. 24, стор. 73.

²³ Підраховано за книгою «Распределение рабочих и прислуги по группам занятий и месту рождения на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской империи 28 января 1897 г.», СПб., 1905, «Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г.», ч. 2. Крім того, переписом було враховано на Україні 355, 7 тис. осіб, які займалися головним чином сільським господарством, але мали ще другорядні «промисли» у землеробстві, тваринництві. Серед них також було багато сільськогосподарських робітників.

²⁴ В. І. Л е н і н. Твори, т. 8, стор. 277.

За даними загальноросійського перепису 1897 р. сільськогосподарські робітники України становили 20% загального числа сільськогосподарських робітників 50 губерній Європейської Росії. Отже, в кінці XIX ст. для України мінімальна цифра цих робітників становила 700 тис. чоловік. На початку XX ст. на Україні їх було понад один мільйон²⁵.

До 1914 р. землеробство в більшості поміщицьких і куркульських господарствах стало інтенсивнішим. Незважаючи на широке застосування сільськогосподарських машин, експлуатація найманої праці збільшилась.

Треба також врахувати, що число сільськогосподарських робітників у роки війни скоротилося. Беручи до уваги зменшення посівної площі і застосування праці військовополонених, можна зробити висновок, що до 1917 р. було близько 1,2 млн. сільськогосподарських робітників.

Другу велику категорію непромислового пролетаріату становили робітники, що їх наймали дрібні капіталісти для роботи на дому і в кустарних майстернях, на дрібних підприємствах обробної промисловості (текстильної, швейної, шкіряної, взуттєвої та ін.), не зарахованої до фабрично-заводської промисловості.

Недостатній розвиток на Україні ряду обробних галузей промисловості, особливо текстильної, деякою мірою компенсувався кустарною промисловістю. У міських ремісничих підприємствах, не включених у нагляд фабрично-заводської інспекції, було 230 тис. найманих робітників²⁶. Крім того, у сільській кустарній промисловості України працювало близько 440 тис. найманих робітників. За підрахунками професора А. Рибнікова, в 40 губерніях Європейської Росії було 2044,8 тис. працівників сільської кустарної промисловості, в тому числі на Україні, крім Таврії, 465 тис.²⁷ А. Рибніков правильно висловлював думку, що ці дані дуже заменшені, і визначав чисельність працівників у сільській кустарній промисловості в чотири мільйони. Проте сюди включені й хазяї, власники кустарних підприємств, а не тільки наймані працівники. В. І. Ленін вважав, що в кінці XIX ст. на селі «у всій Росії таких робітників повинно бути, напевно, до двох мільйонів чоловік»²⁸.

Отже, виходячи з того, що до 1913 р. чисельність цієї категорії робітників мало в чому змінилася, і беручи питому вагу України в кустарній промисловості Європейської Росії за 22,2%, можна зробити висновок, що найманих робітників у сільській кустарній промисловості України було близько 440 тис.

²⁵ За матеріалами комісії 1901 р., що ґрунтуються на обліку, який був зроблений для села влітку 1900 р., на Україні налічувалось 975 тис. сільськогосподарських робітників із загального числа 2448 тис. усіх робітників («Матеріали Высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. комиссии...», ч. 3.).

²⁶ «Ремесленники и ремесленное управление», Петроград, 1916. За даними цього обліку, в 4 губерніях України було 138,9 тис. найманих робітників міських ремісничих підприємств. Проте цей облік далеко не повний: по Волинській губернії дано відомості лише по двох містах, Таврійській і Полтавській — по чотирьох; по Катеринославській — по пяти (з 15). Більш повний облік ремісничої найманої праці земськими переписами 1912 р. по Харківській, Полтавській і Подільській губерніях показує, що матеріали, зібрані Міністерством торгівлі і промисловості, охопили лише 37%. Порівняно повними є дані для Київської, Херсонської і Чернігівської губерній. При внесенні відповідних поправок на недооблік по Волині, Таврії, Полтавщині і Катеринославській губернії загальне число ремісничих найманих робітників досягає 230 тис.

²⁷ А. Рибніков. Мелкая промышленность России, М., 1923, стор. 29—43.

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 387.

Оскільки ця форма найманої праці поки що недостатньо вивчена, немає змоги точно визначити на Україні чисельність її робітників.

Складним є визначення кількості будівельних робітників. Деякі економісти й історики, некритично використовуючи статистичний збірник «Движение рабочих на заработки в 1911 г. Строительные и дорожные рабочие», складений А. Пановим, вважають, що на Україні було 400 тис. будівельних робітників. Однак це джерело не задовільне. З 393 тис. врахованих ним на Україні будівельних і шляхових робітників є 334,4 тис. були чорноробами, 23,8 тис.—землекопами. Каменярів і теслярів враховано тільки 25,1 тис. Безперечно неточність даних цього обліку показують земські подвірні переписи.

Перепис 1913 р. тільки по Харківській губернії встановив 26 269 теслярів і каменярів, штукатурів, малярів, що ходили на заробітки²⁹, а дані А. Панова по цій губернії визначають тільки 1207 теслярів, каменярів, штукатурів, малярів, тобто в 22 рази менше.

По Полтавській губернії А. Панов називає 1878 теслярів, а земський перепис 1910 р.—14125³⁰. Отже, дані, складені А. Пановим, не можуть бути основою для розв'язання питання про чисельність будівельних робітників.

В. І. Ленін вважає, що в середині 90-х років «число будівельних робітників в Євр. Росії повинно становити не менш як 1 мільйон чоловік»³¹. Промислове піднесення кінця ХІХ ст., 1909—1914 рр., значне житлове будівництво у великих містах, безперечно, обумовили зростання чисельності будівельних робітників. Зростання кількості будівельних робітників з 1900 до 1913 р., очевидно, пропорціональне загальному зростанню чисельності промислового пролетаріату. Треба погодитися з А. Рашиним, який, навіть ряд переконливих міркувань, визначає для 1913 р. число будівельних робітників Росії приблизно в 1500 тис. чоловік³².

Отже, вважаючи, що близько 20% загального числа будівельних робітників Європейської Росії працювало на Україні, можна встановити, що їх було приблизно 300 тис.

Значним загоном найманих робітників була домашня прислуга, якої на Україні на кінець ХІХ ст. налічувалось близько 365 тис.³³ До 1917 р. її чисельність, як показують земські переписи і губернські огляди, в основному залишилась незмінною. Нарешті, робітників торгових підприємств, візництва та інших налічувалось на Україні близько 59 тис.

На основі вище викладеного приходимо до висновку, що чисельність пролетаріату України до 1917 р. становила 3612 тис., в тому числі (в тис.): промислових робітників—893; залізничників (без служби тяги)—121; робітників дрібної ремісничої міської промисловості—230; кустарної сільської промисловості—444; будівельних робітників—300; сільськогосподарських—1200; домашньої прислуги—365; робітників торгових і трактирних підприємств, візництва—59.

Яку ж частину загальноросійського пролетаріату становить робітничий клас України? Для всієї Росії чисельність пролетаріату до 1913 р., за підрахунками А. Г. Рашина, становила 17 815 тис.³⁴ Оче-

²⁹ «Промыслы и занятия земледельческого населения Харьковской губ.», Харьков, 1920, стор. 26.

³⁰ «Кустари и ремесленники Полтавской губернии». Полтава, 1913.

³¹ В. І. Ленін. Твори, т. 3. стор. 459.

³² А. Г. Рашин. Формирование рабочего класса России, М., 1958, стор. 141.

³³ «Численность и состав рабочих в России на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г.», т. I, Петербург, 1906.

³⁴ А. Г. Рашин. Назв. праця, стор. 171.

видно, ця цифра дещо занижена. В. І. Ленін у 1913 р. зазначав, що в усій Росії, напевно, «близько 20 мільйонів робітників»³⁵. Цю цифру Ленін вважав орієнтовною.

Отже, обчислена для України кількість усіх найманих робітників становить близько однієї п'ятої загального числа робітників Росії.

Непромислові робітники у переважній більшості ще не порвали зв'язку із сільським господарством. Взимку вони звичайно жили на селі, де мали хату і, часто, город, а іноді й невелику польову ділянку землі. Однак основним джерелом їх існування був уже не доход сільського господарства, а кошти, які вони одержували від найманої праці. За даними загальноросійського сільськогосподарського і поземельного перепису 1917 р., на Україні налічувалося 625 тис. безпосівних селянських дворів, 616 тис. з посівом до однієї десятини, 647 тис. з посівом від однієї до двох десятин. З цієї маси найбіднішого селянства і формувалася сільська армія пролетарів і напівпролетарів³⁶. Частина сільських кустарів, батраків, домашньої прислуги наймалася в межах своєї волості. Проте більшість будівельних робітників, чорноробів йшла на віддалені заробітки в інші повіти і губернії. Це була величезна неосіла армія пролетарів-відходників. Про її чисельність порівняно достовірно свідчить кількість паспортів, які щороку видавалися на селі селянській бідноті, що йшла на заробітки. За 1906—1910 рр. в середньому щороку в 9 губерніях України було видано 1440 тис. паспортів³⁷.

Звичайно, робітники кустарної промисловості, сільськогосподарський пролетаріат, чорнороби, землекопи та ін. значно поступаються перед робітниками великої концентрованої промисловості політичній свідомості, досвідом страйкової боротьби, організованістю. Крім того, на них також більшою мірою позначався вплив дрібнобуржуазної стихії. Але непромислові робітники також зазнавали жорстокої експлуатації з боку буржуазії міста і села, були ворожі капіталістичному ладу. Широка маса непромислових пролетарів, здебільшого тісно зв'язана з селом, була важливою підоймою для здійснення союзу міських робітників і трудового селянства. З її середовища згодом висунулося багато десятків тисяч активних будівників Радянської влади на селі. А в 1917 р. ця маса пролетарів, мобілізована на війну, була революційним бродилом у солдатських масах, одним з найважливіших важелів більшовизації армії на фронті і в тилу.

В. І. Ленін у доповіді про програму на VIII з'їзді РКП(б) зазначав, що до соціалістичної революції «нас підвів імперіалізм, нас підвів капіталізм у його первісних товарно-господарських формах»³⁸. Ось чому при вивченні соціально-економічних передумов соціалістичної революції треба враховувати всіх найманих робітників.

Значний інтерес становлять чисельність і структура пролетаріату по окремих губерніях. Відносно точні погубернські дані є тільки для промислового пролетаріату, що працював на підприємствах, підпорядкованих нагляду фабрично-заводської та гірничої інспекції. Що ж до

³⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 357.

³⁶ «Підсумки вибіркового підрахунку сільськогосподарського та поземельного перепису 1917 р.», Харків, 1931; «Предварительные итоги сельскохозяйственной переписи 1916 г.», Петроград, 1917.

³⁷ По окремих губерніях видано паспортів (у тис.): Харківській — 244,4, Полтавській — 195,5, Чернігівській — 201,1, Київській — 295,1, Подільській — 132,6, Волинській — 109,9, Катеринославській — 80,8, Херсонській — 13,9, Таврійській — 65,4 — усього 1439,7 тис. («Энциклопедический словарь. Гранат», 7-ое изд., М., т. 36, ч. 4).

³⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 143.

непромислових робітників, то приблизні погубернські дані для 1913—1917 рр. є тільки для робітників кустарних підприємств. А інші категорії непромислових робітників можна визначити орієнтовно, шляхом розподілу загальної кількості непромислових робітників кожної категорії відповідно до їх питомої ваги для кожної губернії за матеріалами загальноросійського перепису 1897 р.

Наводимо таблицю, в якій зроблено спробу визначити число всіх робітників для кожної губернії окремо³⁹:

Погубернські дані про склад і чисельність пролетаріату України в 1917 р.

Назва губерній	Промислові і транспортні робітники							Непромисловий пролетаріат				
	Робітники підприємств, підпорядкованих нагляду фабрично-заводської інспекції	Державні воєнні підприємства	Робітники шахт і рудників	Робітники чорної металургії	Залізничники	Всього промислових і транспортно-залізничних робітників	Будівельні робітники	Ремісничі робітники у містах	Робітники кустарних підприємств на селі	Сільськогосподарські робітники	Решта: прислуга, робітники в ресторанах, торгівлі і візництві та ін.	Всього
Харківська	71,1	—	0,7	4,9	27,8	104,5	22,8	33,2	55,9	92,4	44,8	353,6
Полтавська	18,4	0,3	—	—	11,1	30,8	17,1	14,9	75,9	136,6	40,0	314,3
Чернігівська	28,6	11,6	—	—	21,0	61,2	28,5	18,5	75,1	144,0	30,3	357,6
Волинська	14,5	—	—	—	16,6	31,1	22,8	28,7	67,0	122,4	38,4	310,4
Подільська	33,2	—	—	—	14,6	47,8	17,7	12,6	83,0	132,0	39,5	332,6
Київська	83,7	2,7	—	—	14,9	101,3	49,8	39,7	28,9	123,6	75,7	419,0
Херсонська	73,0	0,6	26,4	0,5	30,2	130,7	57,0	28,3	53,3	207,6	78,9	555,8
Катеринославська	59,1	9,0	195,7	91,0	46,9	401,7	39,9	36,2	4,9	130,8	40,4	653,9
Таврійська	16,8	9,0	—	2,5	13,9	33,2	44,4	17,8	—	111,6	36,2	243,2
Всього по Україні	399,4	24,2	222,8	98,9	197,0	942,3	300	229,9	444,0	1200,0	424,2	3540,4

³⁹ Для складання таблиці використані такі джерела: 1. Чисельність робітників підприємств, підпорядкованих нагляду фабрично-заводської інспекції (січень 1917 р.), взята з архіву Міністерства торгівлі і промисловості (ф. 23, оп. 27, спр. 473, арк. 3); 2. Число робітників донецької вугільної і рудної промисловості, гірничо-заводських робітників-металістів, робітників державних підприємств, взято за даними на січень 1917 р. (ф. 23, оп. 16, спр. 318, арк. 25—30); 3. Чисельність залізничників України, підрахована за даними «Статистического сборника Министерства путей сообщения» (вип. 141, ч. 1, Петроград, 1916, стор. 3—13, ч. 3, Петроград, 1917, розділ XII, «Число и содержание служащих и рабочих на железных дорогах в 1913 году»). По Московсько-Київсько-Воронезькій дорозі взято лише дві третини чисельності залізничників відповідно до довжини всієї частини дороги, яка проходить на Україні. Залізничники Ліваво-Роменської і Білгород-Сумської залізниць не включені. Вони компенсують приблизно те число залізничників Південно-Західної залізниці, що працювали на ділянках, які виходять за межі України. Розподіл на окремих губерніях даний відповідно до питомої ваги залізничників кожної губернії за переписом населення 1897 р. («Численность и состав рабочих в России на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской империи за 1897 г.», т. I, Петербург, 1906, стор. 82—83), чисельність працівників управління залізниць не враховано. 4. Чисельність ремісничих робітників у містах взята за даними книги «Ремесленники и ремесленное управление» (Петроград, 1916); метод обчислення вказаний у примітці 27; 5. Розподіл найманих робітників кустарної промисловості зроблено за питомою вагою всіх працівників дрібної кустарної промисловості даної губернії в загальній сумі працівників кустарної промисловості України; 6. Погубернський розподіл сільськогосподарських робітників зроблений згідно з питомою вагою робітників у землеробстві кожної губернії за «Материалами комиссии 1901 года...»; 7. Розподіл по губерніях будівельних робітників і домашньої прислуги дано відповідно до питомої ваги робітників даної губернії в загальній сумі робітників тієї або іншої категорії для всієї України за матеріалами перепису населення 1897 р.

При погубернському розподілі промислових робітників зменшилось число гірничозаводських робітників. Це сталося тому, що з підрахунку вилучено 16,2 тис. робітників металургійних заводів і 113,2 тис. шахтарів, що працювали на території області Війська Донського у східній частині Донбасу, яка не входила в Катеринославську губернію.

Одержані погубернські дані про чисельність непромислового пролетаріату мають приблизний характер. Однак при всій недосконалості таблиця все ж дає для кожної губернії орієнтовне уявлення про чисельність і структуру пролетаріату в цілому. Дальше вивчення питання внесе ряд виправлень і уточнень у погубернські дані про непромисловий пролетаріат.

* *
*

Пролетаріат України був багатонаціональним. До його складу входили українці, росіяни, білоруси, євреї, поляки і робітники інших національностей. Статистичні дані про національний склад пролетаріату України є тільки для 1897 і 1926 рр.

Загальноросійський перепис населення 1897 р. визначив у дев'яти губерніях України 1480 тис. робітників, з яких 70,5% були місцевими жителями, з 316,2 тис. облікованих робітників промисловості і залізничного транспорту українці становили 52,2%⁴⁰. Серед шахтарів їх було 30%, металістів — 31%, залізничників — 41%. На початку ХХ ст. до 1917 р. процент українців серед промислових робітників зріс за рахунок притоку робітників з українського села.

Всеукраїнський перепис робітників у квітні 1926 р. з 716 тис. робітників узяв на облік 494,3 тис., у тому числі 41,6% українців, 40,6% росіян, 10,0% євреїв і 5,8% інших національностей.

До 1926 р. в основному було завершено відбудову промисловості, в значній мірі близької за співвідношенням галузей до 1917 р. Перепис 1926 р., хоч він і віддалений від 1917 р. на 9 років, значною мірою орієнтовно відображає національний склад пролетаріату і для 1917 р.

Українські і російські робітники спільно з робітниками інших націй, що жили на Україні, становили єдиний робітничий клас України — невід'ємну частину загальноросійського пролетаріату. В. І. Ленін, викриваючи маневри буржуазних націоналістів, підкреслював необхідність тісної єдності робітників усіх національностей у боротьбі проти буржуазії. Своєю героїчною боротьбою проти головного оплоту національного гноблення народів, проти російського царизму і буржуазії в основних центрах Росії російські робітники створювали передумови для визволення українського народу від національного гніту. Ось чому великий Ленін підкреслював: «При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна *можлива*, без такої єдності про неї не може бути й мови»⁴¹.

Якщо взяти не тільки промисловий пролетаріат, а весь робітничий клас України, то в ньому, безперечно, щонайменше дві третини становили українські робітники.

Буржуазно-націоналістичні «теорії», що заперечують наявність українського пролетаріату та виступають проти закономірностей класової боротьби всередині українського народу, суперечать історичним фактам.

Всесвітньо-історичні події 1917 р. підтвердили геніальне ленінське передбачення. Восторжествувало марксистсько-ленінське вчення про класову боротьбу, історичну провідну роль пролетаріату в соціалістичній революції.

⁴⁰ Підраховано на основі випусків по окремих губерніях за «Первой Всеобщей переписью Российской империи 1897 года», вып. № 8, 13, 32, 33, 41, 47, 48.

⁴¹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 14.

О. Г. МИХАЙЛЮК

ДІЯЛЬНІСТЬ БІЛЬШОВИКІВ УКРАЇНИ ПО ЗМІЦНЕННЮ СОЮЗУ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ І СЕЛЯНСТВА

(1907—1910 рр.)¹

Засновник і вождь Комуністичної партії В. І. Ленін, спираючись на загальні положення основоположників наукового комунізму К. Маркса і Ф. Енгельса про союз робітничого класу і селянства, в книзі «Що таке «друзі народу» і як вони всюють проти соціал-демократів?» вперше висунув ідею революційного союзу робітників і селян як вирішальної сили, головної умови повалення самодержавства, поміщиків, буржуазії та побудови соціалістичного і комуністичного суспільства. Керуючись цією ленінською ідеєю, Комуністична партія у період боротьби за перемогу буржуазно-демократичної революції (1903—лютий 1917) безустанно боролась за втілення її в життя, за зміцнення союзу робітничого класу і селянства в боротьбі проти царизму, поміщиків і буржуазії.

Об'єктивною передумовою революційного союзу робітничого класу і селянства була спільність їх економічних і політичних інтересів, їх загальна зацікавленість у розв'язанні завдань буржуазно-демократичної революції. Корінні інтереси селянства робили його союзником пролетаріату, бо тільки в тісному союзі з пролетаріатом, під його керівництвом воно могло одержати поміщицьку землю і добитися визволення від гніту самодержавства. Проте, щоб ця об'єктивна можливість перетворилась у дійсний союз, партії більшовиків довелось провести велику роботу по ізоляції ліберальної буржуазії від селянства, по підвищенню політичної свідомості трудящих селянських мас.

У період першої російської революції (1905—1907 рр.), столипінської реакції (1907—1910 рр.), нового революційного піднесення (1910—1914 рр.), імперіалістичної війни відбувався глибокий процес зміцнення союзу робітничого класу і селянства, який у лютому 1917 р. під гегемонією пролетаріату забезпечив перемогу буржуазно-демократичної, а в жовтні 1917 р.—соціалістичної революції. Глибоке дослідження цього процесу, вивчення багатогранної діяльності більшовиків по зміцненню союзу робітничого класу і селянства — почесне завдання радянських істориків. Тимчасом ця проблема ще не знайшла потрібного висвітлення в історичній літературі. Найбільш дослідженим є питання про роботу більшовиків серед селян у бурхливий революційний період 1905—1907 рр., чого не можна сказати про наступні періоди, зокрема про період столипінської реакції.

Діяльність більшовицьких організацій України по зміцненню союзу робітничого класу і селянства в період реакції частково висвітлюється в «Нарисах історії Комуністичної партії України», у загальних працях Ф. Лося, В. Сокурєнка², принагідно цього питання торкаються

¹ Стаття написана на матеріалах губерній Лівобережної України.

² Ф. Є. Лось. Україна в роки столипінської реакції, К., 1944; В. Ф. Сокурєнко. Боротьба більшовиків Лівобережної України за збереження і зміцнення нелегаль-

І. Сабадирев, М. Демченко, П. Теличук у працях, присвячених висвітленню робітничого і селянського руху на Україні³.

В умовах сталинської реакції революційним соціал-демократам було нелегко вести революційну роботу, оскільки багато більшовицьких організацій було розгромлено, зв'язки між ними порушені, партійні працівники заарештовані, а видатні діячі партії були в тюрмах або на засланні. Вождь партії В. І. Ленін змушений був емігрувати за кордон. Великих втрат зазнали й місцеві партійні організації на Лівобережній Україні, а в ряді міст, наприклад, у Полтаві, Чернігові, Сумах, вони були зовсім розгромлені, і тут деякий час діяли неоформлені групи й гуртки або навіть окремі члени партії. У Харківській соціал-демократичній організації число членів партії скоротилось з 762 у квітні 1907 р. до 150 у березні 1908 р.⁴

Проте поступово партійні організації відновлювались і налагоджували революційну роботу в масах. Влітку 1908 р. почала відновлювати роботу соціал-демократична організація в Полтаві, де утворилось кілька гуртків⁵. Майже в усіх містах і навіть містечках губернії існували невеликі соціал-демократичні групи. Найбільшою з них була кременчуцька, яка мала навіть власну нелегальну друкарню, де в квітні 1908 р. була видана першотравнева листівка. У 1908 р. група виділила спеціальний гурток для пропаганди серед військ, що означало по суті роботу серед селян, бо війська в переважній своїй більшості склалися із селян. Значна революційна агітація проводилася серед обслуговуючого персоналу військового госпіталю. Під час революційної сходки за містом 4 травня 1908 р. було заарештовано 17 солдатів із штату госпіталю⁶. В кінці 1908 р. відновила свою діяльність Чернігівська група РСДРП, яка почала випускати революційні листівки.

Посилення реакції, репресії, провокації, розгул чорносотенних банд — усе це ускладнювало діяльність соціал-демократичних організацій. Газета «Пролетарій» в кореспонденції з Харкова писала: «Доводиться додержуватись знову всілякої конспірації, що, звичайно, дуже гальмує широку роботу. В нинішній час, на думку наших найбільш активних працівників-робітників, можливо лише вести агітаційну роботу і розповсюджувати літературу. Нам потрібні агітатори, потрібна література. На літературу попит величезний»⁷. Труднощі революційної роботи серед мас посилювались ще й тими незгодами, що існували між більшовиками і меншовиками в розумінні завдань моменту. Так, полтавські меншовики вважали, що соціал-демократія повинна обмежитися культурно-освітньою діяльністю, проте «робітники добилися проведення більшовицького плану роботи»⁸. В місті стали поширюватися революційні листівки, був випущений перший номер газети, в передовій статті якої говорилось: «Пролетаріат повинен використати тимчасове

них партійних організацій в період від V до VI конференції РСДРП, «Збірник кафедри історії КПРС КДУ ім. Т. Шевченка», 1958, № 3.

³ И. Л. Сабадырев. Крах столыпинской аграрной реформы и крестьянское движение на юге Украины и в Молдавии (1907—1914), «Из истории рабочего класса и крестьянства СССР», М., 1959; М. В. Демченко. Робітничий і селянський рух на Україні в період сталинської реакції (1907—1910), К., 1959; П. П. Теличук. Крестьянское движение на Правобережной Украине в период реакции (1907—1910), «Научные записки Киевского финансово-экономического института», 1959, № 9.

⁴ «Нариси історії Комуністичної партії України», К., 1961, стор. 91.

⁵ Газ. «Пролетарій», 8 січня 1909 р.

⁶ Центральний державний історичний архів УРСР у Києві (далі — ЦДІА УРСР), ф. 320, спр. 1146, арк. 21.

⁷ Газ. «Пролетарій», 20 жовтня 1907 р.

⁸ Газ. «Пролетарій», 8 січня 1909 р.

затишшя для того, щоб викувати собі зброю, якою він змете весь старий лад. Ця зброя — РСДРП...»⁹.

В зв'язку з новими умовами партійні організації змінювали форми й методи революційної роботи серед народних мас. В резолюції V конференції РСДРП (грудень 1908 р.) говорилось: «На чергу дня висувається, насамперед, тривала робота виховання, організації і згуртування свідомих мас пролетаріату. Далі, як підпорядковане цьому завданню, необхідне поширення партійної роботи на селянство і армію, особливо у формі літературної пропаганди і агітації, причому головна увага повинна бути звернута на соціалістичне виховання пролетарських і напівпролетарських елементів у селянстві й армії»¹⁰. Керуючись цим рішенням, велику агітаційну роботу розгорнули більшовики під час виборчої кампанії в III Державну думу. Незважаючи на великі труднощі, вони несли в маси ідеї соціалізму і революційні лозунги, що виражали основні завдання буржуазно-демократичної революції. Центральний Комітет розробив виборчу платформу. З цією метою була опублікована прокламація, яка розповсюджувалася серед народних мас, у тому числі й на Лівобережній Україні¹¹. Ця прокламація була передрукована Харківським комітетом РСДРП і розповсюджувалась серед робітників і селян губернії¹².

З метою створення соціальної опори на селі в період реакції царський уряд зробив крутий поворот в аграрній політиці, ставши на шлях зруйнування общини і насадження відрубних і хутірських господарств. Місцеві соціал-демократичні організації роз'яснювали селянам класовий зміст і справжню мету столипінської аграрної реформи. Зокрема, Харківський комітет у виданій в 1909 р. листівці відзначав, що царський уряд став на шлях зруйнування общини з метою «розділити селянство, задовольнити найбільш заможну частину його за рахунок бідняків і цим благодіянням прив'язати його до старого порядку. На місце поміщиків-дворян, що розоряються, царський уряд вирішив поставити тисячі дрібних поміщиків із селян». У доступній для селян формі в листівці розповідалося, що указ від 9 листопада 1906 р. допомагає багатим селянам наживатися за рахунок сільської бідноти і веде до безземелення і зубожіння мільйонів селян. В листівці підкреслювалося, що «тільки зусилля свідомого пролетаріату знову штовхнуть на оротьбу змучене селянство, ... спільним натиском можна буде покласти край нахабним діям уряду і його існуванню». Проте, враховуючи розул жорстокої реакції і репресій, в ній не було закликів до негайних революційних виступів. «Зараз ще не час для такого натиску, він ще опереду», — попереджала листівка¹³. В іншій листівці, оцінюючи столипінське аграрне законодавство, Харківський комітет викривав політику лавірування, аграрного бонапартизму, до якої вдався царський уряд: «Придушуючи однією рукою, він (царський уряд.— О. М.) другою розкидає різні принади, намагаючись залучити на свій бік найбільш темні маси російського суспільства. І тут особливо увагу він звертає на селянство, яке його так обмануло. Під прикриттям III Державної думи, цієї фортеці поміщиків, купців і фабрикантів, він вживає цілий ряд заходів, які повинні, якщо не заспокоїти селянство, то у всяко-

⁹ Газ. «Пролетарий», 8 січня 1909 р.

¹⁰ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. I, ид. 7, К., 1954, стор. 183.

¹¹ ЦДІА УРСР, ф. 318, спр. 1803, арк. 2.

¹² ЦДІА УРСР, ф. 316, спр. 554, арк. 5—6, 208—209.

¹³ «Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России. Сборник документов и материалов», 1960, К., стор. 263.

му разі розколоти його. До цього спрямовані і закон про вихід з общини, і розширення селянського банку, і багато іншого»¹⁴.

Одним з найважливіших завдань більшовиків у той період була боротьба за визволення селян з-під впливу ліберальної буржуазії, ізоляція кадетської партії від селянських мас. Соціал-демократичні організації викривали зрадництво кадетів, їх прагнення до угоди з царизмом і контрреволюцією. Так, Полтавський комітет РСДРП у своєму зверненні до громадян з приводу суду, що мав відбутися над депутатами соціал-демократичної фракції II Державної думи, писав: «Ліберальна буржуазія в Росії нездатна подати серйозну допомогу пригніченому народові в справі знищення самодержавства, ні, вона все більше й більше захоплює контрреволюційні позиції, угода з урядом — цей мотив став керівним у всіх питаннях, що висуваються історією, і яскраві приклади показували істинну шкуру «демократичних» воївників кадетської свободи народу»¹⁵. Селяни все більше розпізнавали справжнє обличчя цієї партії, і вона поступово втрачала свій вплив на селі. Кореспондент газети «Полтавщина» в 1906 р. повідомляв із Золотоніського повіту, що багато селян і козаків, прочитавши програму кадетської партії і пояснення до неї, зрозуміли її непридатність для себе¹⁶. Занапад організації конституційно-демократичної партії в Чернігівській губернії відзначав у 1908 р. начальник губернського жандармського управління¹⁷. Організаційна і політична діяльність місцевої організації кадетської партії припинилась у м. Ромни, Полтавської губернії¹⁸.

Через усю діяльність більшовиків червоною ниткою проходила революційна ідея союзу робітничого класу і селянства як вирішальної умови успішної боротьби проти самодержавства. В одній з листівок Полтавського комітету говорилось: «Разом з ними (селянами.— О. М.) пролетаріат із зброєю в руках завдасть рішучого удару знавісним поміщицьким правителям і своїм рішучим, могутнім натиском розладнає плани ліберально-демократичних буржуа, які... співають гімни контрреволюційному порядку»¹⁹.

Важливим у роботі серед селян було розповсюдження листівок і прокламацій, які викривали свавілля самодержавства і виховували трудящі селянські маси в революційному дусі. Так, влітку 1907 р. в Остерський і Городнянський повіти, Чернігівської губернії, з Петербурга були вислані бандеролі з листівками ЦК РСДРП «Новий злочин царизму»²⁰. В листівці йшлося про те, що царизм розігнав 3 червня 1907 р. II Державну думу. В ній вказувалися завдання, які ставила соціал-демократична партія, посилаючи своїх депутатів до Думи, викривалася зрадницька поведінка кадетів у Думі, які хотіли мирно, без боротьби добитися поступок від царизму, говорилось про політичне зростання селянства в період першої російської революції. В кінці листівки відзначалося, що єдиним шляхом, яким народ може добитися перемоги, залишається шлях відкритої, нещадної боротьби із збройною силою царської влади — боротьби за перехід влади в руки самого народу»²¹.

¹⁴ «Большевики Украины...», стор. 221.

¹⁵ «Большевики Украины...», стор. 45.

¹⁶ Газ. «Полтавщина», 20 серпня 1906 р.

¹⁷ ЦДІА УРСР, ф. 1439, спр. 892, арк. 2—3.

¹⁸ ЦДІА УРСР, ф. 321, спр. 87, арк. 132.

¹⁹ «Большевики Украины...», стор. 66.

²⁰ ЦДІА УРСР, ф. 1439, спр. 674, арк. 138.

²¹ «Листовки большевистских организаций в первой русской революции 1905—1907 гг.», ч. III, М., 1956, стор. 44—48.

В селах Лівобережної України поширювались листівки, які випускались соціал-демократичними організаціями, розташованими на території інших губерній. В с. Лозовій, Костянтиноградського повіту, в листопаді 1907 р. були розповсюджені листівки Юзово-Петровського комітету РСДРП, де роз'яснювалось, з якою метою ідуть соціал-демократи в III Думу. «З думської трибуни наші депутати... повинні розкрити очі найтемнішим, найвідсталішим верствам селянства і робітників і викликати у них пекучу ненависть до уряду, який намагається убити народну свободу в самому її зародку»²². В с. Попівці, Ізюмського повіту, влітку 1907 р. розповсюджувались прокламації Таганрозького комітету РСДРП, доставлені, очевидно, кимсь з місцевих селян, бо саме в той час у село повернулось 100 чоловік, які працювали на шахтах і рудниках²³.

Прагнучи донести до свідомості широких селянських мас найближчу і кінцеву мету своєї діяльності, більшовики пропагували серед селян Програму РСДРП, прийняту на II з'їзді. Харківський комітет з цією метою перевидав Програму, яка потім поширювалась у губернії²⁴. В селах Сумського повіту розповсюджувалась Програма, перевидана Сумською групою РСДРП ще в період революції 1905—1907 рр.²⁵ Під час поліцейських обшуків Програма РСДРП була виявлена в с. Бабаях, Харківського повіту²⁶, в с. Андріяшівці, Лохвицького повіту²⁷, в с. Довжик, Чернігівського повіту²⁸, на ст. Бахмач²⁹ та в інших місцях.

Могутнім революціонізуючим фактором були твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Поліція часто знаходила їх під час обшуків квартир і при арештах окремих осіб. Так, у робітника Харківського паровозобудівного заводу І. С. Воліченка були знайдені ленінські праці «Перемога кадетів і завдання робітничої партії», «Перегляд аграрної програми робітничої партії»³⁰, у токаря цього ж заводу І. А. Єнюкова — «Розпуск Думи і завдання пролетаріату»³¹, у студента Харківського університету Г. В. Мерцалова, який був представником прогресивного книговидавництва «Молот» по продажу його видань, — сотні примірників легально виданих книг К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, зокрема 27 примірників праці К. Маркса «Класова боротьба у Франції», шість примірників книги Ф. Енгельса «Становище робітничого класу в Англії», праці В. І. Леніна: «Перегляд аграрної програми робітничої партії», «До сільської бідноти», «Перемога кадетів і завдання робітничої партії», а також газети «Пролетарий» (№ 11)³². У квартирі чернігівського робітника-столяра Гуткіна було знайдено праці «До критики політичної економії» К. Маркса, «Розвиток соціалізму від утопії до науки» Ф. Енгельса, «Програму РСДРП» та іншу революційну літературу³³; в учнів Прилуцької чоловічої гімназії братів Клязників — «Маніфест Комуністичної партії», «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції», «Доповідь про Об'єднавчий з'їзд

²² «Большевики Украины...», стор. 39.

²³ ЦДІА УРСР, ф. 336, спр. 2339, арк. 3.

²⁴ ЦДІА УРСР, ф. 316, спр. 554, арк. 269.

²⁵ ЦДІА УРСР, ф. 336, спр. 2405, арк. 3.

²⁶ Там же, спр. 2534, арк. 29.

²⁷ ЦДІА УРСР, ф. 320, спр. 954, арк. 7.

²⁸ ЦДІА УРСР, ф. 1439, спр. 795, арк. 239—240.

²⁹ ЦДІА УРСР, ф. 316, спр. 560, арк. 210.

³⁰ ЦДІА УРСР, ф. 336, спр. 2786, арк. 137.

³¹ Там же, спр. 3172, арк. 15.

³² Й. Багмут, П. Шморгун. Твори В. І. Леніна на Україні, К., 1960, стор. 154.

³³ ЦДІА УРСР, ф. 1439, спр. 755, арк. 26—29.

РСДРП» В. І. Леніна, а також «Соціалізм і політична боротьба», «Російський робітник у революційному русі» Г. В. Плеханова, «Павуки і мухи» В. Лібкнехта, газети «Пролетарий» (№ 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8), «Соціал-демократ» (№ 1, 3)³⁴ і т. д.

Нерідко поліцейські власті виявляли твори класиків марксизму-ленінізму у громадських місцях: бібліотеках, книжкових магазинах, складах і т. д. Так, у книжковому магазині у Полтаві 19 червня 1907 р. було вилучено сім екземплярів праці В. І. Леніна «Перемога кадетів і завдання робітничої партії»³⁵; в книжковому магазині в м. Ніжині — «Перегляд аграрної програми робітничої партії» В. І. Леніна³⁶, в Чернігівській громадській бібліотеці — «Наймана праця і капітал», «18 брюмера Луї Бонапарта» К. Маркса, «Перемога кадетів і завдання робітничої партії» В. І. Леніна³⁷, в Харківському землеробському училищі — «Наймана праця і капітал» К. Маркса³⁸.

Немає сумніву, що марксистська література через різні канали з міст проникнула на села. До того ж, у тодішніх містах, особливо в повітових центрах, жили й селяни. Ця література також використовувалась для систематичного роз'яснення і робітничому класу, що в особі революційного селянства він буде мати вірного і надійного союзника в революції.

Велику роль у посиленні партійної роботи на місцях відігравали більшовицькі газети. В кореспонденції з Чернігова в газету «Пролетарий» писалось: «Одержали № 36 «Пролетария». Партійна газета внесла багато пожвавлення в тутешню соціал-демократичну групу... У нас існує маленька суто робітнича група, інтерес до партійних справ у нас тепер, безумовно, зростає. Організована у нас також спеціально селянська група. Робота її страшенно утруднена відсутністю відповідної літератури. Але все, що можна, вона робить»³⁹. Чернігівська група, очевидно, нерідко одержувала нелегальну більшовицьку газету «Пролетарий», а також іншу партійну літературу, яку потім розповсюджувала серед населення. Так, у березні 1909 р. в Чернігові були знайдені два номери (40 і 41) газети «Пролетарий» і резолюції П'ятої конференції РСДРП⁴⁰. Ця ж газета висилалась у міста Золотоношу і Глинськ, Полтавської губернії⁴¹. Поліцейські власті не раз вилучали газети «Пролетарий» і «Соціал-демократ», які надсилались на адресу глинської громадської бібліотеки⁴². В Крем'яну Слободу, Куп'янського повіту, газети «Пролетарий» і «Соціал-демократ» надходили на ім'я земського лікаря Пономарьової⁴³. Більшовицькі газети доставлялись також у села Нову Басань і Бобровицю, міста Шостку і Сновськ (нині Щорс), Чернігівської губернії, в м. Гадяч і Яготин, Полтавської губернії, та ін.⁴⁴

Проте центральних видань не завжди вистачало для проведення революційної роботи в масах, і місцеві соціал-демократичні організації видавали власні листівки. В листопаді 1907 р. Конотопська соціал-демократична організація надрукувала на гектографі 200 примірників

³⁴ ЦДІА УРСР, ф. 320, спр. 835, арк. 7—8.

³⁵ ЦДІА УРСР, ф. 320, спр. 791, т. 4, арк. 9.

³⁶ ЦДІА УРСР, ф. 1439, спр. 921, арк. 7.

³⁷ Там же, спр. 1197, арк. 23—26.

³⁸ ЦДІА УРСР, ф. 336, спр. 3459, арк. 3.

³⁹ Газ. «Пролетарий», 1 листопада 1908 р.

⁴⁰ ЦДІА УРСР, ф. 1439, спр. 1091, арк. 53.

⁴¹ ЦДІА УРСР, ф. 320, спр. 855, арк. 54.

⁴² Там же, спр. 1068, арк. 152—153; спр. 1069, арк. 29—30.

⁴³ ЦДІА УРСР, ф. 336, спр. 3451, арк. 1.

⁴⁴ Див. «Исторический архив», 1959, № 1, стор. 39, 42, 43, 49.

відозви «До новобранців», тобто по суті до селян, і поширювала її в Конотопі під час призову новобранців. Листівка закликала призовників давати присягу не царю, а народу, передати зброю повсталим і повернути її проти царизму⁴⁵. В 1908 р. Чернігівська соціал-демократична група випустила листівку «Брати селяни!», в якій говорилось, що батьківщина перебуває в полоні у кучки кровопивць-багатіїв, міністрів, губернаторів, земських начальників і поміщиків, які захопили велику кількість найкращої землі і, як павуки, тягнуть соки з робітників і селян і п'ють їх кров. У листівці вказувалось, що землею повинні володіти селяни, які її обробляють, а не поміщики, що цар є одним з найбагатших поміщиків і тому захищає інтереси багатих та знатних і пригнічує бідних. Листівка закінчувалася закликом до селян об'єднуватися, згуртовуватися навколо РСДРП з метою добитися свободи, землі і волі⁴⁶. Через деякий час Чернігівська група РСДРП випустила листівку «Товариші новобранці!», в якій закликала призовників вступати в ряди робітничої партії і, коли прийде великий час боротьби, битись разом з народом і за народ, за всю волю, за всю землю, землю без викупу, за повновладні Установчі збори⁴⁷.

Певну роботу серед селян проводив соціал-демократичний гурток, що виник у Чернігівській духовній семінарії ще в 1906 р. Гурток мав свій статут, в основу якого була покладена Програма РСДРП, нелегальну бібліотеку, в якій були «Комуністичний маніфест» К. Маркса і Ф. Енгельса, «До сільської бідноти» В. І. Леніна, «Соціалізм і політична боротьба» Г. В. Плеханова та інша революційна література. Члени семінарського гуртка під час канікул вели революційну пропаганду на селі на основі Програми РСДРП, а на початку 1908 р. гурток прийняв резолюцію — всі сили спрямувати на організацію революційних осередків з кращих елементів села. Члени семінарського гуртка одержували від міської соціал-демократичної групи через її керівника більшовика В. А. Селюка газету «Пролетарий», різні директивні матеріали і революційну літературу. Так, у семінарста А. Д. Левицького під час арешту 17 червня 1909 р. було знайдено газету «Пролетарий» № 36, виписки з деяких статей цієї ж газети, зошит з переписаною резолюцією П'ятої конференції РСДРП «Про думську соціал-демократичну фракцію», друковану відозву «Всім організаціям і групам РСДРП» від редакції «Социал-демократа» і деякі революційні листівки⁴⁸.

Революційну роботу на селі за дорученням своїх організацій вели окремі члени партії. Так, у повідомленні Полтавського губернського жандармського управління в серпні 1908 р. відзначалося, що О. Єфімець, відомий як активний діяч РСДРП, за дорученням місцевого комітету, роз'їжджає по селах з метою агітації серед селян⁴⁹. У 1909 р. в с. Іванівці, Харківського повіту, за революційну діяльність був заарештований більшовик М. К. Муранов, майбутній депутат IV Державної Думи. У нього було знайдено значну кількість революційної літератури⁵⁰.

Велике значення для революційного виховання селянських мас мав приїзд у села робітників, які були провідниками революційного

⁴⁵ ЦДІА УРСР, ф. 316, спр. 560, арк. 2—3, 113.

⁴⁶ ЦДІА УРСР, ф. 1439, спр. 4941, арк. 3—4.

⁴⁷ «Большевики Украины...», стор. 205—206.

⁴⁸ ЦДІА УРСР, ф. 1439, спр. 5168, арк. 5—7.

⁴⁹ В. Ф. Сокурєнко. Боротьба більшовиків Лівобережної України за збереження і зміцнення нелегальних партійних організацій в період від V до VI конференції РСДРП, «Збірник кафедри історії КПРС КДУ ім. Т. Шевченка», 1958, № 3, стор. 27.

⁵⁰ Журн. «Красный архив», 1936, т. 4 (77), стор. 86.

впливу пролетаріату на селянство. В одному з політичних оглядів по Чернігівській губернії відзначалося, що чим більше в якійсь сільській місцевості людей, які відходять на заробітки на шахти, фабрики, заводи, тим більшим революційним настроєм відзначається ця місцевість⁵¹. Особливо великий революційний вплив на селян мали кадрові робітники, що довгий час працювали на промислових підприємствах, шахтах, транспорті і з тих чи інших причин приїжджали на села. Так, влітку 1907 р. в с. Сухорабівку, Хорольського повіту, до родичів приїхав К. Ніколаєв, який працював на заводі у Катеринославі. В селі він виступав перед молоддю з революційною промовою, радив сільськогосподарським робітникам економії графа Капніста організувати страйк⁵². Серед селян с. Ново-Іванівки, цього ж повіту, революційну агітацію проводив слюсар Катерининської залізниці Г. Нікітенко⁵³. Робітник М. Глібов, учасник першої російської революції, працюючи в м. Костянтинограді, в млині купця Марголіна, проводив революційну роботу серед селян, які привозили до млина хліб⁵⁴. В с. Новій Басані, Чернігівської губернії, робітник-коваль А. Ніколка читав селянам революційні брошури і відозви⁵⁵.

Робітники, приїжджаючи в села, часто привозили з собою революційну літературу, листівки, прокламації і розповсюджували їх серед селян. Так, робітник М. Харченко, приїхавши в кінці квітня 1908 р. з Катеринослава в с. Коломійці, Пирятинського повіту, поширював серед місцевих селян революційні прокламації⁵⁶. В с. Котельву, Охтирського повіту, періодично привозив листівки Г. П. Прядка, який працював на заводі в Харківській губернії⁵⁷.

Часто революційну агітацію на селі проводили місцеві селяни, особливо ті, які раніше працювали на фабриках, заводах, шахтах і брали участь у революційному русі, а також демократична сільська інтелігенція — земські вчителі, лікарі, фельдшери і т. д.

У процесі революційної боротьби і внаслідок активної діяльності більшовиків зростала політична свідомість селянських мас, що, насамперед, проявлялось у поступовому зникненні у селян наївної віри в царя і думських ілюзій. В той час в суди надходило безліч справ про «образу його величності». В. І. Ленін писав, що «монархізм мужика є відмираюча наївність»⁵⁸. На досвіді діяльності I, II, а також III Думи селяни дедалі більше переконались, що через Думу вони не одержать землі⁵⁹. В політичному огляді за 1908 р. про настрої населення в Золотоніському, Пирятинському і Прилуцькому повітах відзначалося, що селянство ставиться до Думи цілком індиферентно, а деяка частина — навіть вороже⁶⁰. В огляді про настрої селян Роменського, Гадяцького, Лохвицького і Зінківського повітів говорилось, що III Державною думою селяни цікавляться дуже мало і більшість з них навіть не знає членів Думи від своєї губернії. Оскільки діяльність перших двох дум, відзначалось в огляді, нічого не принесла, то від третьої «панської Думи» вони нічого не чекають у майбутньому⁶¹. «На їх думку, — гово-

⁵¹ ЦДІА УРСР, ф. 1439, спр. 869, арк. 9.

⁵² ЦДІА УРСР, ф. 320, спр. 791, арк. 70.

⁵³ ЦДІА УРСР, ф. 320, спр. 862, арк. 70.

⁵⁴ ЦДІА УРСР, ф. 321, спр. 50, арк. 83.

⁵⁵ ЦДІА УРСР, ф. 1439, спр. 717, арк. 3.

⁵⁶ ЦДІА УРСР, ф. 320, спр. 925, арк. 223.

⁵⁷ ЦДІА УРСР, ф. 304, спр. 292, арк. 16.

⁵⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 405.

⁵⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, 4д-во, 1907, спр. 54, ч. 10, арк. 30.

⁶⁰ ЦДІА УРСР, ф. 321, спр. 48, арк. 143.

⁶¹ Там же, арк. 153.

ряться в огляді про настрої селян Лубенського, Костянтиноградського і Миргородського повітів,— перша і друга Думи бажали збільшити їх земельні наділи, але їх за те розпустили; третя ж далеко менше піклувалася про селянство. Цю перемену в курсі Думи вони пояснюють законом 3-го червня. Взагалі можна сказати, що більш заможний клас населення ставиться до Думи майже індиферентно, а бідний — вичікувально-вороже... Бідніша частина його заявляє, що в разі незадоволення Думою їх нужд, вони не будуть давати солдатів і що призвані в ряди військ запасні нижчі чини із зброєю в руках чинитимуть опір своєму начальству»⁶².

Про крах думської ілюзії свідчать висловлювання й самих селян. Так, один селянин слободи Осинівки, Зміївського повіту, говорив про третю Думу: «Надіялись, що, можливо, ця Дума дасть землю, але вийшла Дума поміщицька, яка не тільки не дає землі і не зменшує податків, а встигла ще збільшити повинності, та ще поміщики-депутати радять переселяти селян у Сибір... А до чого це? Тут землі багато, але вона вся в руках поміщиків... Ця Дума не наша»⁶³. Мешканець м. Чугуєва говорив: «Теперішню Думу даремно тримають; нею ми дуже мало цікавимося, вона не народна, а поміщицька та багатих і ніякої землі народу не дасть; я ось чекаю хоч на старості літ одержати землю; я селянин і люблю землю, а купити ні за що; ..багато із нас, особливо відставні солдати, мріяли одержати землю від Думи, але в Думі сидять поміщики і купці, а хіба поміщик добровільно відмовиться від землі?.. Ні, через Думу ми землі не одержимо»⁶⁴. Селяни все більше переконувались, що єдиним шляхом одержати «землю і волю» є революційна боротьба в союзі і на чолі з пролетаріатом.

Отже, в роки столипінської реакції основною формою роботи більшовиків на селі була революційна пропаганда і агітація з метою виховання і підготовки селянських мас до наступних революційних битв проти самодержавства. Ця робота здійснювалась соціал-демократичними організаціями шляхом видання і розповсюдження листівок, Програми партії, поширення творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, більшовицьких газет, а також іншої революційної літератури. В основі діяльності більшовиків лежала ленінська ідея революційного союзу робітничого класу і селянства, як необхідної умови повалення самодержавства, ліквідації поміщицького землеволодіння і переходу всієї землі в руки селянства. Велику увагу більшовики приділяли викриттю контрреволюційної суті кадетів, які нездатні були очолити народну боротьбу проти царизму. Селяни поступово визволялись з-під впливу ліберальної буржуазії і все рішучіше ставали під прапор пролетаріату та його авангарду — соціал-демократичної партії. Дедалі зростав і зміцнювався союз робітничого класу і селянства — суспільна сила, що відіграла вирішальну роль у поваленні самодержавства і ліквідації капіталістичного ладу в нашій країні.

⁶² ЦДІА УРСР, ф. 321, спр. 48, арк. 175.

⁶³ ЦДІА УРСР, ф. 336, спр. 2355, арк. 200.

⁶⁴ Там же, арк. 199—200.

І. О. ГУРЖІЯ

УКРАЇНСЬКІ ЯРМАРКИ ТА ЇХ РОЛЬ У ВНУТРІШНІЙ ТОРГІВЛІ РОСІЇ

(60—90-і роки XIX ст.)

Ярмаркова торгівля, що набрала великого поширення на Україні в дореформений період¹, продовжувала відігравати значну роль протягом усього періоду промислового капіталізму. На ярмарках торгували різними видами сільськогосподарської сировини, худобою, хутром кустарними виробами і так званим «красним товаром» (бавовняні шерстяні, шовкові та інші тканини). Вони сприяли збільшенню обсягу зовнішньої торгівлі. Адже «кожний пуд вивезеного хліба до появи його на іноземному ринку знаходився у внутрішньому обігу і проходить через кілька посередницьких рук. Точно так само кожний предмет закордонного ввозу, переходячи кордон, поступає у внутрішній обіг раніше, ніж потрапляє до рук споживача»².

На ярмарковій торгівлі відбивались соціально-економічні зрушення, які сталися у Росії протягом 60—90-х років. Швидке зростання капіталістичної промисловості, розвиток капіталізму в сільському господарстві, будівництво залізниць, удосконалення водного транспорту, розширення мережі постійної крамничної торгівлі, діяльність товарних бірж неминуче викликали зміни в ярмарковій торгівлі, спричиняли занепад ярмарків в одних місцях і виникнення та зростання їх у інших, впливали певною мірою на обсяг ярмаркового товарообігу. При цьому змінювалися форми й методи обігу товарів, ширше застосовувалась оптова торгівля за зразками, у формі аукціонів. Наприклад, на Київському контрактному ярмарку купівля-продаж здійснювалась, головним чином, у формі контрактів (договорів) на товари (хліб, цукор, метал, вугілля та ін.), що знаходились на місцях виробництва.

Особливо великих змін зазнали оптові ярмарки, значна частина яких скорочувала обсяг товарообігу. Але деякі з них, навпаки, з проведенням залізниць розширили торгівлю, перетворюючись у міжрайонні і всеросійські торгові пункти. У звіті харківського губернатора за 1870 р. підкреслювалось, що у зв'язку з проведенням Курсько-Харківсько-Азовської залізниці зріс товарообіг на ярмарках у Харкові, підвищилися ціни на харчові продукти у пунктах, де пройшла залізниця³. Замість тимчасових складів на ярмаркових площах будувалось багато постійних для оптової торгівлі⁴.

¹ Див. І. О. Гуржій. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (кінець XVIII ст. до 1861 року), К., 1962.

² «Фабрично-заводская промышленность и торговля России», СПб., 1896, стор. 411.

³ Центральний державний історичний архів СРСР у Ленінграді (далі — ЦДІАЛ), ф. Департаменту загальних справ МВС, оп. 67, спр. 165, арк. 117.

⁴ К. П. Шелков. Харьков (историко-статистический опыт), Харьков, 1881, стор. 68.

У пореформений період збільшилася кількість і підвищилась роль дрібних ярмарків, на які регулярно привозились товари з промислово-торгових центрів, особливо в тих сільських місцевостях, де слабо була розвинута постійна торгівля, а збут сільськогосподарських продуктів і селянських промислових виробів не набув організованого характеру.

Слід зауважити, що в історичних і економічних працях другої половини XIX ст. часто без будь-яких застережень говориться про те, що ярмаркова торгівля занепадала, втрачала своє попереднє значення⁵. Автори цих праць, як правило, оперували лише даними про найбільші оптові ярмарки, не аналізуючи відомостей про ярмаркову торгівлю в цілому. Вони не враховували, що нові форми торгівлі, властиві промислому капіталізму, виникали в Росії не замість ярмарків, а поряд з ними. В радянській історіографії також можна зустріти твердження про те, що в пореформений період ярмарки втратили своє значення.

Фактичні дані, які є в нашому розпорядженні, показують, що число ярмарків та їх товарообіг у пореформений період продовжували зростати, що у ярмарковій торгівлі і в кінці XIX ст. в багатьох районах країни належала велика роль у системі внутрішнього ринку. Правда, в зв'язку з швидким розвитком постійної і товаро-біржової торгівлі питома вага їх у загальному товарообігу внутрішнього ринку поступово зменшувалась і на початку XX ст. становила 6—7% суми врахованого товарообігу країни. Територіальне розміщення ярмарків у Росії було дуже нерівномірним. Найбільша кількість їх припадала на українські і східні російські губернії. Це значною мірою залежало від ступеня розвитку постійної торгівлі.

У 1858 р. в Росії відбулося 4930 ярмарків (з них 1953—на Україні). Вартість товарів, привезених на всі ярмарки Росії, становила 226,5 млн. крб., а проданих — 216 млн. крб. На Україну відповідно припадало 110,5 млн. крб. і 56,7 млн. крб. Найбільше українських ярмарків було на Лівобережжі (1065). Їх привіз становив 71,5%, а продаж 79% товарів, що були в обігу на всіх ярмарках України⁶. Всі ці дані свідчать про велике поширення в дореформений період ярмаркової торгівлі на Україні, на Лівобережжі — особливо. Через п'ять років, у 1863 р., на Україну припадало 2277 ярмарків, або до 39% їх числа в Європейській Росії. Вартість привезених товарів на українські ярмарки становила 131 млн. крб. (36%), а проданих 67,8 млн. крб. (28%). Як і в 1858 р. провідне місце в цьому належало Харківській, Полтавській і Чернігівській губерніям (1269 ярмарків з 70,6% привезених і 76,5% проданих товарів)⁷.

За даними Центрального статистичного комітету, в 1894 р. в Європейській Росії (з Польщею) відбулося 15 910 ярмарків з привозом товарів на 573,2 млн. крб. і продажем на 459,5 млн. крб. З цієї кількості ярмарків на Лівобережну і Правобережну Україну припадало 3163, вартість привезених товарів на яких дорівнювала 112 млн. крб. і проданих — 60,7 млн. крб.⁸

На початку XX ст. ярмаркова торгівля Росії продовжувала зростати. Так, у 1904 р. у європейській частині налічувалось 17 497 ярмарків, привіз товарів на які становив 988 млн. крб. На Лівобережній і

⁵ Див., наприклад, В. П. Безобразов. Очерк Нижегородской ярмарки, М., 1865, стор. 24, 31, 32.

⁶ Підраховано за даними звіту міністра внутрішніх справ за 1858 р. («Журнал Министерства внутренних дел», 1860, № 4, Приложения).

⁷ «Военно-статистический сборник», вып. IV, 1871, стор. 642.

⁸ С. Г. Струмилини. Очерки советской экономики, М., 1928, стор. 251.

Правобережній Україні було 3675 ярмарків з привозом товарів на 175 млн. крб. Як і раніше, виділялося Лівобережжя, на яке в 1894 р. припадало 2200 ярмарків з привозом товарів на 100 млн. крб., а в 1904 р. відповідно — 2597 і 155 млн. крб.⁹ Наведені дані свідчать, що як у всій Росії, та і на Україні число ярмарків весь час зростало збільшувався їх товарообіг.

Численні клопотання про відкриття нових ярмарків у містах, містечках і селах свідчать про те, що ярмарки були життєво необхідні ми в пореформеному економічному житті країни. У березні 1861 р. управитель Чорнобильського маєтку графів Ходкевичів, поміщик А. Павловський клопотав про влаштування в містечку Чорнобилі додаткових трьох тижневих ярмарків (до цього тут щорічно відбувалось по три ярмарки). Чорнобиль перетворився на торгово-промисловий пункт. Сюди привозились з міст Пінська і Мозиря багато будівельного лісу, смоли, дьогтю, скипідару; з Чернігівської, Полтавської, Катеринославської і Херсонської губерній — хліб, сало, сіль, гриби, клюква, дерев'яні вироби. Частково ці товари збувались у містечку, а в більшості відправлялись у різні віддалені місця. Жителі Чорнобиля вирощували велику кількість фруктів та овочів і збували їх на ярмарках¹⁰.

Протягом 1867—1885 рр. тільки у Харківській губернії було відкрито 104 нові ярмарки, загальне число їх збільшилось на 16%¹¹. Відкриття нових ярмарків домагалися селяни і міщани всіх губерній України. Заслужують на увагу ті мотиви, які вони висували. Селяни Велико-Бугаївської волості (Київський повіт) просили в березні 1873 р. дозволу на відкриття 6 ярмарків, обгрунтовуючи своє клопотання необхідністю «розвитку промисловості місцевих жителів і надання навколишнім селянам зручності в близькому збуті сільських виробів»¹². Жителі с. Зеленківка (Лебединський повіт) у 1883 р. писали, що наявний базар аж ніяк не може задовольнити їх потреб у купівлі необхідних господарських предметів, а також у продажу сільськогосподарських продуктів. Вони просили відкрити два триденні ярмарки¹³.

Отже, в селах, де була і в пореформений період слабо розвинута постійна торгівля, де не був організований збут сільськогосподарських продуктів, існувала життєва потреба в ярмарках. Н. Кулябко-Карецький справедливо відзначав, що величезна кількість сільських ярмарків, які «майже цілий рік збираються в різних місцевостях губернії (Полтавської. — І. Г.) і численні клопотання, що надходять у земства від місцевих жителів про відкриття все нових і нових ярмарків, свідчать, що цей тип ярмаркової торгівлі дійсно задовольняє найбільш нагальні потреби місцевого економічного життя»¹⁴.

Політика царського уряду в цілому сприяла розгортанню ярмаркової торгівлі, хоч час від часу в урядових установах висловлювалися думки про обмеження відкриття нових ярмарків. Зокрема, Департамент мануфактур і внутрішньої торгівлі у відношенні від 1 лютого 1892 р. писав Комісії для перегляду системи податків і зборів про необхідність обмежити відкриття нових ярмарків, бо це, нібито, веде до зменшення

⁹ С. Г. Струмилин. Назв. праця, стор. 251.

¹⁰ Центральний державний історичний архів УРСР (далі — ЦДІА УРСР), ф. Канцелярії київського генерал-губернатора, Поліцейська частина, оп. 38, спр. 185, арк. 2

¹¹ «Экономический журнал», 1886, № 1, стор. 92.

¹² ЦДІА УРСР, ф. Канцелярії київського генерал-губернатора, оп. 57, спр. 89 арк. 2—3.

¹³ Харківський обласний державний архів (далі — ХОДА), ф. Харківської губерньської земської управи, Земський відділ, оп. 1, спр. 156, арк. 66.

¹⁴ Я. П. Забелю. Опыт исследования украинских крестьянских ярмарок (Описание Лубенской покровской ярмарки), Полтава, 1892, стор. 3 (передмова).

гільдійського збору. На думку Департаменту, ярмарки слід було відкривати лише в найбільших селах і то лише по одному разу в рік¹⁵.

Деякою мірою обмежувало ярмаркову торгівлю і підвищення грошового збору. За законом 1882 р. всі ярмарки, які тривали понад 7 днів, обкладались особливим білетним збором, що встановлювався з оптового торгу від 100 до 40 крб. і з дрібного — від 25 до 10 крб. Для прикажчиків, що торгували на ярмарках, запроваджувались платні посвідчення. За законом про промисловий податок у 1898 р. від податків звільнялись прикажчики і дрібні торговці, що продавали товари на ярмарках тривалістю менше 14 днів.

Як і до реформи 1861 р., у 60—90-х роках XIX ст. більшість ярмарків становили сільські¹⁶, що мали невеликий товарообіг, обслуговували кілька сіл і тривали переважно один-два дні. Якщо вважати дрібними ярмарки з привозом товарів на суму до 5 тис. крб., середніми — від 5 до 100 тис. крб. і великими — понад 100 тис. крб., то в 1863 р. із загального числа (5653) ярмарків, про які є відомості, перших було 2972 (52,5%), других — 2439 (43,3%) і третіх — 242 (4,2%). На Україні того року налічувалось дрібних ярмарків 1064, середніх — 972 і великих — 76¹⁷. Переважали дрібні й середні ярмарки за вартістю проданих товарів. Таке становище зберігалось у Росії, у тому числі й на Україні, протягом усього періоду, що вивчається. В 1894 р., наприклад, 87% загальної кількості ярмарків мали товарообіг до 10 тис. крб. і лише трохи більш як 1% ярмарків — понад 100 тис. крб.¹⁸ Ярмарки, що тривали понад тиждень, становили тільки 3,15% загальної їх кількості, а одноденні — понад 64%.

Серед оптових ярмарків виділялась група, що відігравала велику роль у розвитку торгівлі не тільки того чи іншого району, а й усєї Росії. На Лівобережній Україні виділялись обсягом торгівлі і були відомими в усій країні 4 ярмарки в Харкові (Хрещенський, Троїцький, Успенський, Покровський), Іллінський у Полтаві, Маслянський, Вознесенський і Михайлівський у Ромнах, Воздвиженський у Кролевіці, на Правобережжі — Стрітенський (Контрактовий) у Києві, Петропавлівський у містечку Ярмолинцях і Троїцький у м. Балті (Подільська губернія), на Півдні — Петропавлівський у Катеринославі, Миколаївський і Покровський у Вознесенську та деякі інші. Через великі ярмарки, що були зв'язані між собою, відбувався широкий обмін товарами України з численними економічними районами Росії. На Українські ярмарки привозилось багато промислових товарів з Центральної Росії, а в Росію з них поступали сільськогосподарські продукти і сировина, а також промислові товари, що вироблялись на Україні.

Найбільшим центром ярмаркової торгівлі на Україні в пореформенний період був Харків, куди привозились для продажу у великій кількості тканини з центру європейської частини Росії, а також Польщі, оброблені шкіри — з Москви, Петербурга, Болохова, Курська, Єльця, Липецька, Вільно, Риги і Варшави; залізо і залізні вироби — з Петербурзької, Московської, Тульської і Нижегородської губерній, з Польщі і Уралу. Ці товари, пройшовши ярмарковий обіг, розвозились по всіх

¹⁵ ЦДІАЛ, ф. Департаменту мануфактур і внутрішньої торгівлі, оп. 4, спр. 923, арк. 3.

¹⁶ У 1863 р. з 5898 ярмарків Європейської Росії 1127 було в містах і 4771 у селах, а на Україну з цієї кількості припадало 347 (30,8%) міських і 1930 (40%) сільських.

¹⁷ Статистичний временник Российской империи, вып. 1, СПб., 1866, від. 2, стор. 161.

¹⁸ «Россия в конце XIX века», СПб, 1900, стор. 596.

губерніях України, в Бессарабію, Крим, на Кавказ. Водночас місцеві товари (вовна, цукор, худоба, необроблені шкіри, хліб, тютюн, сало то ін.), куплені на харківських ярмарках, вивозились у міста Центральної Росії, Білорусію, Польщу. В статистичному описі за 1867 р. відзначається, що Харків «зробився, так би мовити, передаточним місцем між північчю і півднем Росії. Ось чому майже всі значні торговці як харківські, так і приїжджі з інших губерній, мають у Харкові постійні склади і крамниці числом до 1300»¹⁹. З цих складів і крамниць велась оптова і роздрібна торгівля, відправлялись товари на ярмарки в Курськ, Воронеж, Суми, Кролевець, Ромни, Полтаву, Катеринослав.

З усіх харківських ярмарків найбільші обороти мав Хрещенський, що тривав з 10 грудня до 1 лютого²⁰. У 1861 р., наприклад, на чотири головні харківські ярмарки було привезено товарів на 34,6 млн. крб. а продано на 20,5 млн. крб. З цих сум на Хрещенський відповідно припадало 18 і 12 млн. крб. Навіть якщо взяти товарообіг усіх 523 ярмарків Харківської губернії за 1861 р., то на Хрещенський припадатиме 44% вартості привезених і 52% проданих товарів²¹.

Від ходу торгівлі на Хрещенському ярмарку значною мірою залежав обсяг операцій на наступних ярмарках. У пореформений період його товарообіг продовжував зростати. Напередодні реформи 1861 р. привіз товарів на цей ярмарок становив 9—15 млн. крб.²² У 1868—1872 рр. на нього в середньому привозилось товарів на 16 млн. крб. і продавалось на суму близько 9 млн. крб.²³ В кінці XIX ст. вартість товарів, що продавались на Хрещенському ярмарку, дорівнювала 17—21 млн. крб. Правда, значна частина товарів тут залишалась з попередніх ярмарків (у 1894 р. на 9,2 млн. крб., у 1896 р.—на 9,5 млн. крб.)²⁴.

На Хрещенський ярмарок збиралось від 15 до 55 тис. чоловік. Сюди приїжджали торговці і підприємці з України, Курської і Воронежської губерній, Криму, Кавказу, Уралу і Царства Польського, з Петербурга, Москви, Івано-Вознесенська та багатьох інших міст Центрального промислового району Росії. Найважливішу статтю торгового обігу ярмарку становили мануфактурні вироби (переважно різні тканини). На них припадало більше 50% вартості привезених і понад 40% проданих товарів. З навколишніх українських губерній привозили на продаж овечу вовну, овчину, необроблені шкіри, масло, сало, цукор, мед, тютюн, пір'я, пух, щетину тощо²⁵. Продавцями товарів на ярмарку виступали фірми. Великий товарообіг мали харківські Успенський і Хрещатинський ярмарки. Тут також спостерігалось значне зростання привозу і продажу товарів.

Перевезення товарів з одного ярмарку на інший, що було характерним до реформи, замінювалось постійною торгівлею. У 1890 р. в Успенському ярмарку постійні торговці мали товарів на 10 млн. крб. а приїжджі на 2 млн. крб.²⁶ На харківських ярмарках торгували купці, скупщики, поміщики, власники промислових підприємств, роль ос

¹⁹ ХОДА, ф. Харківського губернського статистичного комітету, оп. 1, спр. 55-а, арк. 11.

²⁰ З 10 грудня до 6 січня кінний, а 6 січня до 1 лютого — красний.

²¹ ЦДІАЛ, ф. Ради міністра внутрішніх справ, оп. 6, спр. 95, арк. 224, 238.

²² Див. І. О. Гуржій. Назв. праця, стор. 99—100.

²³ «Движение ярмарочной торговли в России за последние пять лет (1868—1872)». Відбиток з «Правительственного вестника» за 1873 р., таблиця.

²⁴ «Обзор ярмарочной торговли в г. Харькове за 1894 г.», Харьков, 1894, стор. 1. «Обзор Крещенской ярмарки за 1896 г.», Харьков, 1896, стор. 1.

²⁵ «Обзор ярмарочной торговли в г. Харькове за 1893 г.», Харьков, 1894, стор. 2—3.

²⁶ «Вестник финансов, промышленности и торговли», 1891, № 11, стор. 669.

таних помітно зростала. У 1890 р. на Успенському ярмарку було 44 фірми купців-скупщиків і 98 — фабрикантів. Якщо на перші припадало 25% проданих товарів, то на другі—75%²⁷. Скупщики придбавали товари як безпосередньо на фабриках та заводах ($\frac{2}{3}$), так і на складах, влаштованих власниками промислових підприємств Харкова ($\frac{1}{3}$)²⁸. Крім вітчизняних товарів, на харківських ярмарках продавалось чимало іноземних, що привозились через сухопутні і морські митниці. В окремій роки в Харківську губернію цих товарів поступало на кілька мільйонів карбованців (у 1876 р.— на 1,9 млн. крб., у 1878 р.— на 3 млн. крб. і в 1880 р.— на 5,3 млн. крб.). Митниці Балтійського моря, особливо Лібавська, набували дедалі більшого значення для Харкова. Роль чорноморських і західних сухопутних митниць помітно зменшувалась. Це обумовлювалось значною мірою зручним залізничним сполученням Харкова з містами Прибалтики.

Харківські ярмарки мали велике значення не тільки для українського, а й для всеросійського ринку. Полтавський губернатор у звіті за 1880 р., говорячи про зменшення ролі полтавських і роменських ярмарків у 70-ті роки, відзначав, що «причиною цього є повсюдне проведення залізниць і взагалі розвиток шляхів сполучення, внаслідок чого для всього південного краю головним складовим пунктом є Харків, який стає ніби центральним гостиним двором для південних і середніх губерній імперії»²⁹.

Напередодні реформи 1861 р. найбільшим ярмарком на Україні щодо товарообігу був Іллінський у Полтаві, що займав третє місце в Росії (після Нижегородського та Ірбітського). Вартість привезених товарів на нього становила від $\frac{1}{2}$ до $\frac{2}{3}$ вартості товарів, що продавались на всіх ярмарках Полтавщини. В останні чотири передреформені роки на Іллінському ярмарку сума проданих товарів досягала 22—26 млн. крб.³⁰ Цей ярмарок відігравав значну роль у торгівлі так званими «селянськими товарами» і тканинами на зимовий сезон. Фабриканти і купці з Центральної Росії привозили бавовняні та шовкові вироби, хутро, залізо і вироби з нього; з Польщі та Чернігівської губернії надходили сукна і шерстяні вироби; з-за кордону — шовкові, камвольні і галантерейні товари. Однак переважали товари вітчизняного походження.

У 60-ті та 70-ті роки привіз товарів на ярмарок коливався в межах 18—28 млн. крб., а продаж — 11—17 млн. крб. На нього збиралося до 40—50 тис. осіб, серед яких було від 8 до 13 тис. російських і українських купців.

Іллінський ярмарок сприяв поживленню торгівлі не тільки в Полтавській губернії, а й по всій Лівобережній та Південній Україні. На нього привозились товари з багатьох лівобережних і південних дрібних ярмарків; він був постачальником різних товарів, зокрема мануфактурних, на міські і сільські ярмарки, а також для постійно діючих торгових закладів.

Однак концентрація торгівлі в Харкові, побудова залізниць, розвиток постійної торгівлі спричинились до того, що з 80-х років Іллінський ярмарок занепадав, втрачав торгове значення на всеросійському

²⁷ «Вестник финансов, промышленности и торговли», 1891, № 11, стор. 670.

²⁸ «Экономический журнал», 1890, № 9, стор. 141.

²⁹ ЦДІАЛ, ф. Департаменту загальних справ МВС, оп. 70, спр. 364, арк. 20.

³⁰ «Журнал Министерства внутренних дел», 1857, № 11, від. V, стор. 3; 1858, № 11, від. V, стор. 6; 1860, № 12, від. V, стор. 34.

ринку; особливо цей процес посилювався у 90-х роках XIX ст., коли привіз товарів на нього зменшився в багато разів³¹.

У Полтавській губернії важливе значення мали також ярмарки в м. Ромнах — відомому торговому центрі ще до реформи. На двох головних місцевих ярмарках — Маслянському і Вознесенському — у 1868—1872 рр. привіз товарів у середньому становив 11 млн. крб., а продаж — 5,2 млн. крб. У 1871 р. в Ромнах був відкритий третій ярмарок — Олександрівський, що тривав протягом майже усього вересня. За клопотанням торговців з м. Кролевця в Ромни переведено Введенський ярмарок, який відбувався з 8 до 30 листопада. У 1880 р. на головні роменські ярмарки було привезено товарів на 22,8 млн. крб., продано на 13 млн. крб.³² Через 10 років, у 1890 р. привіз і продаж товарів на цих ярмарках були значно меншими, становлячи 11,3 млн. крб. і 7,6 млн. крб.³³ На початок XX ст. товарообіг роменських ярмарків ще більш скоротився. На кожному з них він обмежувався 500 тис. крб.

Однак, незважаючи на скорочення товарообігу, роменські ярмарки до кінця XIX ст. відігравали чималу роль у торгівлі України, Центральної Росії і Польщі. Головним товаром на них були різні тканини, що привозились з Москви, Івано-Вознесенська, Петербурга та Царства Польського. Дослідник історії Ромен кінця XIX ст. Курилов, підкреслюючи значну роль міста в тогочасній торгівлі, зазначав, що з розширенням сітки залізниць, коли всі ярмарки почали втрачати попереднє своє значення і багато їх зовсім зникли, в Ромнах фабриканти і значні оптовики почали відкривати постійну торгівлю, так що дрібні торгівці Роменського і багатьох сусідніх повітів могли повсякчас купувати тут необхідні товари³⁴. У 1861 р. на Чернігівщині відбулося 204 ярмарки з привозом товарів на 8 млн. крб. і продажем — на 3,7 млн. крб. З цих сум на Кролевецький ярмарок відповідно припадало 5,5 млн. крб. і 2,6 млн. крб.³⁵ Побудована в 1868—1869 рр. Києво-Курська залізниця, що проходила недалеко від Кролевця, сприяла зростанню товарообігу цього ярмарку. Так, уже в 1870 р. на нього було привезено товарів на 6,1 млн. крб. і продано на 3,4 млн. крб.³⁶ Майже в такому розмірі тримався товарообіг Кролевецького ярмарку і в наступному десятиріччі. Товари привозились сюди в основному з тих же місць, що і на харківські та роменські ярмарки. Куплені на ярмарку товари вивозились у сусідні та західні губернії, до Петербурзького і Ризького портів. В цілому ж у Чернігівській губернії ярмаркова торгівля зазнавала скорочення, змінювала свій характер.

На Київщині в пореформений період найбільшим ярмарком продовжував бути Хрещенський³⁷ контрактний ярмарок у Києві. Маючи привіз товарів з багатьох місць Правобережної і Лівобережної України, з Центральної Росії, Уралу, Середньої Азії і Кавказу, Білорусії, Царства Польського і Прибалтики, він обслуговував великий господарський район. Проте значення Хрещенського ярмарку полягало не тільки і не стільки в торгівлі товарами, як у біржових операціях землевласників, промисловців та інших осіб по продажу-купівлі сільсько-

³¹ ЦДІАЛ, ф. Комітету міністрів, оп. 1, спр. 4854, арк. 477, «Фабрично-заводская промышленность и торговля в России», СПб. 1896, стор. 424.

³² ЦДІАЛ, ф. Департаменту загальних справ МВС, оп. 70, спр. 364, арк. 21.

³³ ЦДІАЛ, ф. Комітету міністрів, оп. 1, спр. 4854, арк. 491.

³⁴ «Роменская старина», сост. Курилов, Ромни, 1898, стор. 159, 165.

³⁵ ЦДІАЛ, ф. Ради Міністрів внутрішніх справ, оп. 6, спр. 56, арк. 7, 75.

³⁶ Там же, ф. Департаменту загальних справ МВС, оп. 67, спр. 320, арк. 27.

³⁷ В зв'язку з перенесенням у 70-х роках його строку з 15 січня — 1 лютого на 5—26 лютого цей ярмарок став називатися Стрітенським.

господарської і промислової продукції, складанні контрактів на оренду, заставу і продаж нерухомої власності, наймання робочої сили, управителів тощо.

Привіз і продаж товарів на Стрітенському ярмарку в 60-х роках порівняно з останніми передреформеними роками не зазнали особливих змін. У 70-х роках спостерігалось помітне зростання його товарообігу, а у 80-х і особливо в 90-х роках різке скорочення³⁸. На цьому ярмарку торгували різними тканинами, шкірами, взуттям, одягом, галантерейними товарами, залізом та іншими металами, залізними, мідними та ювелірними виробами, бакалійними товарами, хутром, меблями, екіпажами, а також цукром, хлібом, олією, рибою, тютюном, сіллю, лісом. Основна частина цих товарів, особливо цукор, реалізувалась шляхом біржевих операцій. Договори складались не тільки на наявний цукор, а й на той, що мав бути вироблений у наступному році. Протягом 60—90-х років продаж цукру на Стрітенському ярмарку зріс з кількох десятків тисяч до кількох мільйонів пудів³⁹. І це в умовах, коли в Києві з 1869 р. почала діяти постійна біржа, яка зосереджувала в своїх руках всю місцеву торгівлю цукром. Куплений на ярмарку цукор відправлявся переважно в Москву, Петербург, Нижній Новгород, Одесу.

На Стрітенському ярмарку торгували купці багатьох міст України, а також петербурзькі, московські, костромські, мінські, могильовські, ризькі, варшавські, астраханські, тифліські, ташкентські. Чимало тут бувало іноземних купців — австрійських, німецьких, французьких, італійських, турецьких, перських та ін. Вони привозили на продаж шовкові, шерстяні і бавовняні тканини, залізні, мідні та ювелірні вироби, бакалійні товари, чоловічі і жіночий одяг тощо. Поміщики, купці, підприємці і банківські контори складали велику кількість різних угод, векселів, актів і контрактів. У 1870 р. лише місцева цивільна палата, маклери і нотаріуси оформили різних угод на 3,9 млн. крб. За час ярмарку в 1890 р. було складено актів і контрактів на 10,3 млн. крб.⁴⁰

У дні Контрактового ярмарку розгортали свою діяльність банківські контори. Так, у 1862 р. вони привезли 1,4 млн. крб., пустивши з них в обіг 890 тис. крб.⁴¹, у 1870 р. — відповідно 2,8 млн. крб. і 800 тис. крб.⁴² Київський Стрітенський контрактний ярмарок відіграв значну роль у внутрішній торгівлі не лише України, а й Росії в цілому. Він був однією з сполучних ланок багатьох економічних районів країни. В його торгових операціях яскраво відбилися ті соціально-економічні зміни, що сталися в пореформеній Росії.

На Поділлі велике торгове значення мали Петропавлівський і Травневий (Троїцький) ярмарки. Упорядник статистичних даних про Подільську губернію 80-х років ХІХ ст. В. К. Гульдман, характеризуючи місцеву ярмаркову торгівлю, писав: «Загальне число всіх ярмарків у губернії досягає 123-х, але всі вони, за винятком Петропавлівського і Троїцького,... дуже незначні за своїми обігами і служать місцевому населенню більш для задоволення сільськогосподарських потреб, ніж

³⁸ Київський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. Київського губернського статистичного комітету, оп. 1, спр. 86, 158, 286, 554, 641, 769, 910, 1035 та ін.

³⁹ Там же, спр. 86, арк. 25; спр. 2374, арк. 12.

⁴⁰ ЦДІА УРСР, ф. Канцелярії київського генерал-губернатора, Поліцейська частина, оп. 49, спр. 22, арк. 16; ЦДІАЛ, ф. Департаменту загальних справ МВС, оп. 223, спр. 179, арк. 13.

⁴¹ ЦДІАЛ, ф. Департаменту мануфактур і внутрішньої торгівлі, оп. 4, спр. 923, арк. 9.

⁴² ЦДІА УРСР, ф. Канцелярії київського генерал-губернатора, Поліцейська частина, оп. 49, спр. 22, арк. 15.

для будь-яких торгово-промислових операцій»⁴³. У 1861 р. вартість привезених товарів становила: на Травневому ярмарку 2,5 млн. крб. і на Петропавлівському — 1,1 млн. крб. Продані товари відповідно дорівнювали 800 і 750 тис. крб.⁴⁴ У наступні роки товарообіг цих ярмарків, зазнаючи щорічних коливань, становив порівняно великі суми. У 1887 р. привіз і продаж товарів на першому становив 3 млн. крб. і 1,9 млн. крб., на другому — 1,7 млн. крб. і 970 тис. крб. На цих ярмарках продавали переважно тканини, шкіри та вироби з них, овчини, смушки і худобу.

У Південній Україні головними ярмарками вважались Петропавлівський у Катеринославі, Георгіївський у Єлизаветграді та Покровський у Вознесенську. Товарообіг цих ярмарків у 60—70-х роках значно зріс у порівнянні з дореформеним періодом. Так, якщо до 1861 р. сума вартості привезених на Георгіївський ярмарок товарів коливалась у межах 1—2 млн. крб., то в 1861 р. вона становила 3,5 млн. крб. Протягом 1868—1872 рр. щорічний привіз товарів на нього пересічно дорівнював 4,9 млн. крб., а продаж — 2,4 млн. крб.⁴⁵ У 80-х і особливо в 90-х роках ХІХ ст. товарообіг Георгіївського і Покровського ярмарків помітно занепадав. Уже в 1890 р. вартість товарів, привезених на перший дорівнювала тільки 640 тис. крб., а на другий — 800 тис. крб.⁴⁶

Після реформи на Україні продовжували діяти ярмарки, що виділялись великим обсягом торгівлі певними сільськогосподарськими товарами. Кожна губернія мала такі спеціалізовані ярмарки, що відбувались переважно в містах. Згідно з повідомленням «Экономического журнала», в Харківській губернії міста Ізюм, Слов'янськ, Чугуїв, Зміїв, Вовчанськ торгували шкірами; у м. Валках — торгували грушами і яблуками; у м. Краснокутську — лісом; в м. Недригайлові — тютюном місцевого виробництва та ін.⁴⁷

Частина спеціалізованих ярмарків мала велике торгове значення не тільки для губернії чи економічного району, а й для всеросійського ринку. Таким, зокрема, був у Харкові Троїцький ярмарок, що починався з 25 травня як кінний, а з 1 до 16 червня тривав як красний і вовняний. Головним товаром на ньому була вовна, що привозилась з Харківської, Полтавської, Катеринославської, Херсонської, Воронежської і Курської губерній. Нерідко сюди надходила вовна також з Таврійської, Подільської, Чернігівської, Орловської і Белгородської губерній. Напередодні реформи 1861 р. щорічний привіз товарів на цей ярмарок у середньому становив 2,6 млн. крб., а продаж 2 млн. крб.

Незважаючи на те, що в пореформений період вівчарство на Україні зазнало різкого скорочення, товарообіг Троїцького ярмарку зроставав. У 1868—1872 рр. в середньому сюди щорічно привозилось товарів на 4,5 млн. крб. і продавалось на 2,9 млн. крб. З цих сум від $\frac{4}{5}$ до $\frac{8}{9}$ припадало на вовну. На початку ХХ ст. товарообіг ярмарку досягав 13 млн. крб. Проте торгівля вовною в 90-х роках на Троїцькому, як і на інших харківських ярмарках, помітно зменшується. Так, якщо протягом 1884—1888 р. у Харків щорічно в середньому привозилось 519,6 тис. пудів вовни, то 1889—1893 рр. вже тільки по 300,9 тис. пудів⁴⁸. Це було результатом як тривалого занепаду вівчарства на Укра

⁴³ В. К. Гульдман. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания, Каменец-Подольский, 1889, стор. 184.

⁴⁴ ЦДІАЛ, ф. Ради міністра внутрішніх справ, оп. 6, спр. 16, арк. 15, 260.

⁴⁵ Там же, спр. 31, арк. 76.

⁴⁶ ЦДІАЛ, ф. Департаменту загальних справ МВС, оп. 223, спр. 159, арк. 33.

⁴⁷ «Экономический журнал», 1886, № 1, стор. 92.

⁴⁸ «Вестник финансов, промышленности и торговли», 1895, № 8, стор. 387.

ні, так і іноземної конкуренції, зокрема австралійської вовни, яку стали купувати петербурзькі, московські і польські фабриканти.

На Україні був цілий ряд ярмарків, що виділялись серед інших продажем великої рогатої худоби, яку закупували не лише місцеві торговці, а й петербурзькі, московські, тульські, орловські, курські, варшавські та ін. Переважна більшість цих ярмарків відбувалась у Херсонській, Катеринославській, Харківській і Полтавській губерніях. Зокрема, багато великої рогатої худоби продавалось на ярмарках в Єлисаветграді, Мелітополі, Павлограді, Бахмуті, Новомиргороді, Новомосковську, Новій Празі, Ізюмі, Старобільську, Пирятині.

Як і до реформи, в 60—90-х роках XIX ст. по продажу великої рогатої худоби відомими були три ярмарки в містечку Влодовка (Гродненська губернія). Чимала кількість худоби приганялась туди з Київської, Подільської і Херсонської губерній. З українських ярмарків багато худоби відправлялось у Петербург, Москву, Варшаву, а також за кордон. Тільки протягом січня — травня 1890 р. в Петербург було доставлено так званої черкаської худоби 38 950 голів, з яких на українські губернії припадало до 25 тис.⁴⁹ Зокрема, багато худоби відправлялось у Петербург з Полтавської, Харківської і Чернігівської губерній.

Поряд з спеціальними ярмарками по продажу великої рогатої худоби, в Росії було багато кінських ярмарків, значна частина яких знаходилась на Україні. У 1896 р. на Україні налічувалось 170 кінських ярмарків⁵⁰. На ярмарках продавались коні як місцеві, так і приведені з сусідніх російських губерній. З свого боку Україна, маючи порівняно розвинене конярство, давала чималу кількість коней, які продавались на навколишніх ярмарках Центральної Росії.

Підсумовуючи розгляд питання про роль українських ярмарків у внутрішній торгівлі Росії 60—90-х років XIX ст., можна відзначити, що пореформена Україна була одним з небагатьох економічних районів, які мали найгустішу ярмаркову мережу. Незважаючи на розвиток залізничного і водного транспорту, а також неухильне зростання і поширення постійної торгівлі в містах і селах, українські ярмарки відігравали значну роль не тільки в місцевій внутрішній торгівлі, а й у торгівлі всієї Росії. Вони були місцями збуту великої кількості промислових товарів, що привозились з Центральної Росії, Прибалтики, Царства Польського, Кавказу, Уралу та Середньої Азії. На них зосереджувалась торгівля різноманітною сільськогосподарською продукцією та багатьма промисловими товарами, які вироблялись на Україні і ввозились в інші частини Росії. Ярмарки позитивно впливали на зростання торгового обігу в крамницях і магазинах. Хоч роль ярмарків у зовнішній торгівлі Росії 60—90-х років помітно занепада, але на них зосереджувалось чимало товарів, які вивозились за кордон. Маючи велике значення для зміцнення торгово-економічних зв'язків між багатьма частинами Росії, українські ярмарки були однією з найважливіших ланок включення України в систему всеросійського ринку.

⁴⁹ Газ. «Правительственный вестник», 1890, №№ 65, 74, 85, 112, 135.

⁵⁰ Н. Н. Кривенко. О торговле лошадьми в России, М., 1897, Приложение, стор. 68—124 (підрахунок наш. — І. Г.).

Товідошлення

Л. А. ШЕВЧЕНКО

УЧАСТЬ ГРОМАДСЬКОСТІ УКРАЇНИ В РОЗВИТКУ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

(1959—1961 рр.)

Історія розвитку загальноосвітньої школи в Українській РСР становить яскраву, переконливу картину постійного піклування партії і всього радянського народу про виховання і освіту підростаючого покоління. З вступом нашої країни в період розгорнутого будівництва комунізму питання про роль школи у вихованні молоді набрало особливого значення. «Здійснення грандіозного плану комуністичного будівництва,— говориться в доповіді М. С. Хрущова «Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 рр.»,— вимагає рішучого поліпшення всієї роботи по вихованню радянських людей, підвищенню їх комуністичної свідомості і активності, формуванню нової людини в душі колективізму і працьовитості, усвідомлення громадського обов'язку, в душі соціалістичного інтернаціоналізму і патріотизму, в душі додержання високих принципів моралі нового суспільства»¹.

Проте наша загальноосвітня школа, принципи роботи якої склалися протягом попередніх 25—30 років, недостатньо уваги приділяла трудовому вихованню учнів, здійсненню ленінських вказівок про необхідність поєднання навчання з продуктивною працею, що пояснювалося значною мірою впливом культу особи Сталіна, для якого характерним було забуття марксистсько-ленінського положення про єдність теорії і практики.

В період після XX з'їзду партії, який піддав принципіальній критиці помилки і викривлення, зв'язані з культом особи, проводилася значна робота по ліквідації істотних хиб у роботі шкіл. Тоді було політехнізовано навчання в школах, досягнуто певних успіхів у піднесенні рівня загальноосвітньої підготовки учнів. Проте одне з найважливіших завдань, поставлених В. І. Леніним і Комуністичною партією,— поєднати навчання в школі з продуктивною працею— лишалось нерозв'язаним. У зв'язку з цим Центральний Комітет партії розробив програму перебудови і дальшого розвитку системи народної освіти в нашій країні. Листопадовий (1958 р.) Пленум ЦК КПРС водночас із затвердженням тез доповіді М. С. Хрущова на XXI з'їзді КПРС «Контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 рр.» розглянув і схвалив тези «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в країні», які було опубліковано для всенародного обговорення.

Особливу увагу питанням дальшого розвитку загальноосвітньої школи приділив XXI з'їзд КПРС. В рішеннях з'їзду підкреслювалося, що головним у роботі школи на сучасному етапі є підготовка підростаючого покоління до життя, до суспільно корисної праці, виховання молоді у душі комуністичної моралі. «Школа покликана готувати різнобічно освічених людей, які б добре знали основи наук і разом з тим були здатні до систематичної фізичної праці, виховувати у молоді прагнення бути корисними суспільству, брати активну участь у виробництві матеріальних цінностей, потрібних для суспільства»².

Велику роль у розробці основних принципів перебудови роботи школи і накресленні шляхів її здійснення відіграли Записка М. С. Хрущова до Президії ЦК КПРС. Його виступ на XIII з'їзді ВЛКСМ, тези ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР з цього питання. Конкретні шляхи перебудови системи народної освіти були визначені в прийнятому Верховною Радою СРСР законі (грудень 1958 р.) «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР» і у відповідних законах, схвалених Верховними Радами союзних республік.

¹ «Матеріали позачергового XXI з'їзду КПРС», К., 1959, стор. 284.

² Там же, стор. 283.

Розглядаючи справу перебудови системи шкільної освіти підростаючого покоління як одне з найважливіших завдань програми комуністичного будівництва, широки кола трудящих нашої країни активно включилися в боротьбу за його здійснення.

Слід зазначити, що і в попередні роки, особливо після XX з'їзду КПРС, колективи промислових підприємств, радгоспів, колгоспів, науково-дослідних установ, учбових закладів проводили значну роботу по зміцненню навчально-матеріальної бази шкіл, створенню необхідних умов для політехнізації навчання. Колективи виробників уже тоді створювали в підшефних школах майстерні, кабінети, виділяли кошти для придбання необхідного устаткування. Лише протягом 1956/57 навчального року школи України одержали від заводів, фабрик, МТС, радгоспів і колгоспів, за неповними даними, 17 230 різних верстатів, 1 879 сільськогосподарських машин, 2 262 електромотори, 1 310 автомашин, 400 авто- і тракторних моторів, 1 484 двигуни внутрішнього згорання та багато іншого устаткування, необхідного для політехнізації навчання³.

Партійні організації республіки всіляко підтримували і поширювали ініціативу громадськості, спрямовану на допомогу школам у політехнізації навчання. Так, бюро Івано-Франківського обкому КП України на своєму засіданні розглянуло питання: «Про ініціативу колгоспів ім. Шевченка, «Перемога», ім. 17 вересня, Бурштинського району, по поданню допомоги школам у створенні навчальних майстерень». За рішенням загальних зборів колгоспників на придбання обладнання для шкільних навчальних майстерень було виділено за рахунок культурфондів 42 тис. крб. Бюро обкому партії схвалило ініціативу колгоспників Бурштинського району і в своєму рішенні рекомендувало партійним організаціям провести відповідну роботу по поширенню цього почину⁴.

Посилюється і участь промислових підприємств, колгоспів у будівництві нових шкільних приміщень. Виконуючи вказівки XX з'їзду КПРС про доцільність широкої участі колгоспів у будівництві сільських шкіл та їх обладнанні, активну участь у спорудженні шкільних приміщень взяли сільськогосподарські артілі, що домоглися значного піднесення громадського господарства. Приклад у цій справі подали передові колгоспи Чернігівської області. Так, колгосп «Всесвітній Жовтень» у с. Анисові збудував типове приміщення для середньої школи вартістю понад мільйон карбованців. Водночас нові шкільні приміщення на кошти колгоспів споруджувалися в селах Орлівці, Куликівського району, Гарбовому та Дробишеві, Новгород-Сіверського району, Городищі, Коропського району⁵. Колгоспи республіки протягом 1956 р. збудували 86 шкільних приміщень, а в 1958 р.— 554 школи на 65,9 тис. учнівських місць⁶.

Велика робота, проведена промисловими підприємствами, колгоспами, радгоспами, МТС по зміцненню навчально-матеріальної бази шкіл у період між XX і XXI з'їздами партії, сприяла значному піднесенню рівня політехнізації навчального процесу, що в свою чергу забезпечувало поліпшення навчання і виховання учнів.

З переходом нашої країни до розгорнутого будівництва комунізму значно активізувалась і набула нових форм участь громадськості в роботі по удосконаленню системи шкільної освіти. Про велике піклування трудящих щодо поліпшення навчально-виховного процесу в школах свідчить той факт, що обговорення тез ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про перебудову системи народної освіти набуло справді всенародного характеру. Лише в Українській РСР було проведено 90 тис. зборів і нарад активу, в роботі яких взяло участь близько 10 млн. чоловік і виступило більш як півмільйона⁷.

Яскравим свідченням того, що перебудову системи народної освіти широка громадськість сприйняла, як свою кровну справу, було розгортання з ініціативи колективів Луганського заводу ім. Жовтневої революції, Донецького металургійного заводу і ряду інших передових підприємств республіки соціалістичного змагання за кращу допомогу школам в організації виробничого навчання і трудового виховання учнів. На заклик луганських тепловозобудівників і донецьких металургів у соціалістичне змагання вступили колективи Харківського тракторного заводу, Дніпродзержинського заводу ім. Дзержинського, Запорізького заводу «Комунар», Київського заводу «Ленінська кузня», Одеського заводу ім. Січневого повстання⁸, Львівської швейної фабрики № 2⁹ та багатьох інших промислових підприємств УРСР.

³ Архів Міністерства освіти УРСР (далі—Архів МО УРСР), ф. 1, оп. 1, спр. 4, арк. 53.

⁴ Партархів Івано-Франківського обкому КП України, ф. 1, оп. 24, од. зб. 60, арк. 3.

⁵ Газ. «Радянська освіта», 31 березня 1956 р.

⁶ «Народне господарство Української РСР в 1961 році. Статистичний щорічник», К., 1962, стор. 511.

⁷ «Новая система народного образования в СССР. Сборник документов и статей», М., 1960, стор. 96.

⁸ Газ. «Радянська освіта», 20 серпня 1960 р.

⁹ Газ. «Радянська освіта», 31 серпня 1960 р.

Велику допомогу в організації трудового виховання і виробничого навчання подав середній школі № 31 її шеф — Донецький металургійний завод. Підприємство обладнано в школі майстерні, навчальні кабінети, широко відкрито для учнів двері заводських лабораторій. Роботою школярів у технічних гуртках керували новатори виробництва, інженерно-технічні працівники. Згодом на підприємстві було створено навчально-виробничий цех, який очолив інженер. В цьому цеху висококваліфіковані робітники передавали учням свій досвід, навчали їх певних спеціальностей. Загальне керівництво виробничим навчанням учнів здійснювала навчально-виробнича рада на чолі із заступником директора заводу. Подбали на підприємстві й про залучення учнів до раціоналізаторської та винахідницької роботи — цим займалася шкільна технічна рада, яку очолив інженер заводського бюро раціоналізації та винахідництва¹⁰.

Значну роботу по організації виробничого навчання завод провів і в інших школах, в яких з його допомогою було обладнано виробничі майстерні, а учні цих шкіл також навчалися у навчально-виробничому цеху заводу¹⁰.

Колектив тепловозобудівного заводу ім. Жовтневої революції в 1959 р. організував для виробничого навчання луганських школярів спеціальний навчально-виробничий цех, загальна площа якого становила 2000 м². У цеху обладнано механічну дільницю на 52 робочі місця, слюсарну — на 74 і електрослюсарну — на 26 робочих місць. У 1960 р. 546 юнаків і дівчат оволодівали в цьому цеху професіями токаря фрезерувальника, електрослюсаря та ін. У 1961 р. там навчалася вже 900 школярів¹¹.

Для учнів середньої школи № 133 м. Донецька колектив шахти № 6 «Червона зірка» створив навчальну лаву, устаткувавши її вугільним комбайном «Донбас», вруб-машиною, шахтним конвейером та іншими діючими механізмами¹², а також обладнав гірничі кабінети. Партийна і профспілкова організації шахти приділяли велику увагу виробничому навчання учнів підшефної школи. Вчителі спільно з інженерами шахти розробили програми виробничого навчання, які потім обговорювалися на розширеному засіданні виробничо-технічної ради шахти¹³.

На кінець 1961 р. промислові підприємства Донецької області створили для виробничого навчання учнів 129 навчальних цехів, дільниць і полігонів¹⁴.

Почин луганських машинобудівників і донецьких металургів та шахтарів по розгортанню соціалістичного змагання за кращу допомогу школі у здійсненні перебудови навчально-виховного процесу активно підтримував колектив запорізького заводу «Дніпроспецсталь». Уже в 1959 р. при ремонтно-механічному цеху підприємства було обладнано навчальну дільницю, де перші 15 учнів шкіл № 40 і 58 почали набувати виробничої професії. В наступні роки цю дільницю значно розширили. Інструкторами виробничого навчання стали досвідчені майстри, а викладачем теоретичного курсу із спеціальності — інженер. 21 випускник цих шкіл у процесі виробничого навчання опанував професію слюсаря-інструментальника або слюсаря по ремонту металургійного устаткування. Всім їм присвоєно виробничі розряди¹⁵.

Винятково різноманітну за своїми формами роботу по удосконаленню шкільної освіти молоді проводить також колектив Запорізького коксохімічного заводу — підприємства комуністичної праці. Ще в 1958 р. з ініціативи членів бригади, якою керує М. М. Коваленко, кілька бригад коксового цеху взяли шефство над школами № 26 і 41 м. Запоріжжя. Тепер у шефській роботі бере участь 41 бригада коксового цеху. Робітники часто бувають у класах, організовують спільні вечори, екскурсії на підприємства. Особливу увагу шефи приділяють дітям, які відстають у навчанні. Вони відвідують їх батьків, прикріплюють до таких школярів молодих виробничиків, які їм систематично допомагають. Для старшокласників на заводі організовують виробничу практику. В 1960 р. 37 учнів підшефних шкіл успішно вивчили спеціальності токаря, лаборанта, електрослюсаря та ін. Для керівництва виробничим навчанням учнів, його удосконалення на заводі створено виробничо-методичну раду. В результаті перебудови, здійсненої з допомогою робітників-коксохіміків, педагогічні колективи шкіл домоглися значних успіхів у поліпшенні навчально-виховної роботи з дітьми: на 40% підвищилася успішність учнів школи № 26 і в 1961 р. становила 96%, а в першому півріччі 1962 р. — 98%. Школа зайняла перше місце в районі¹⁶.

Активну участь у боротьбі за піднесення рівня роботи загальноосвітніх шкіл

¹⁰ Газ. «Радянська освіта», 24 серпня і 5 жовтня 1960 р.

¹¹ Л. Черкашина. Школа і виробництво, журн. «Економіка Радянської України», 1961, № 3, стор. 54.

¹² Архів МО УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 6, арк. 40.

¹³ А. Титаренко. Партиїні організації промислових підприємств і школи «В ногу з життям. З досвіду роботи партійних організацій шкіл Української РСР», К., 1961, стор. 35.

¹⁴ Газ. «Радянська освіта», 8 грудня 1961 р.

¹⁵ Відділ технічного навчання Запорізького заводу «Дніпроспецсталь». Довідка про результати виробничого навчання за 1960—1961 рр.

¹⁶ Профком Запорізького коксохімічного заводу. Матеріали про шефську роботу колективу заводу за 1960—1961 рр.

взяли колективи київського ордена Леніна заводу «Арсенал». У підшефних школах № 80, 77, 75 підприємство обладнало навчальні майстерні і кабінети. Старшокласники проходять виробничу практику безпосередньо в цехах підприємства. Партийна і профспілкова організації заводу залучають до виховання учнів кадрових робітників, серед яких учасники січневого повстання 1918 р.—С. О. Струтинський, О. Є. Кураков, В. І. Стригин та ін.¹⁷ Різноманітну за своїми формами роботу здійснюють у галузі народної освіти і колективи інших промислових підприємств республіки.

В соціалістичне змагання за кращу допомогу школам в організації і здійсненні виробничого навчання включилася значна кількість колгоспів, радгоспів і РТС республіки. В Черкаській області таке змагання розгорнулося між колгоспами Лисянського і Звенигородського районів. В його ході велику увагу було приділено будівництву нових шкільних приміщень. Споруджувалися типові приміщення Лисянської середньої школи на 400 учнівських місць і восьмирічної Чаплинської школи. Водночас на кошти колгоспів почали будуватися типові приміщення середніх шкіл у селах Босівці, Кам'яному Броді, Погибляку, Ріпляках, Пишинцях, Яблунівці та Будищі. Громадськість районів докладала всіх зусиль, щоб найближчим часом усі школи перейшли на однозмінне навчання¹⁸.

Завдяки великим зусиллям широких кіл громадськості під керівництвом партійних і радянських організацій навчально-виробнича база загальноосвітніх шкіл республіки була значно зміцнена. Лише протягом 1960 р. школи України одержали 115 спеціальних навчально-виробничих цехів, 98 дільниць, 5 ліній і потоків¹⁹, а також велику кількість різноманітного устаткування. З допомогою промислових підприємств обладнано шкільні і міжшкільні навчальні майстерні. Значна група передовиків виробництва, досвідчених робітників і техніків виявили бажання керувати виробничим навчанням учнів загальноосвітніх шкіл.

Важливу роль у трудовому вихованні підрастаючого покоління відіграв рух за зміцнення творчої співдружності новаторів виробництва з школами, що набрав широкого розмаху на Україні. Знатний кукурудзовод республіки М. А. Брага виступив з патріотичним зверненням до всіх спеціалістів сільського господарства—допомогти школі в організації виробничого навчання і підготовці кваліфікованих кадрів для всіх галузей сільського господарства²⁰. Його заклик підтримали інші передовики сільського господарства.

Ланкова колгоспу «Червоний партизан», Верхньо-Дніпровського району, Дніпропетровської області, Г. Г. Стара, продовжуючи традицію свого вчителя М. О. Озерного, сама пішла працювати у школу і звернулася до всіх передовиків сільського господарства із закликом допомогти учням оволодіти майстерністю вирощування високих урожаїв кукурудзи та інших сільськогосподарських культур і, отже, підготувати собі гідну зміну²¹.

Відомі новатори сільськогосподарського виробництва Г. М. Ладані, Є. О. Долинюк, Т. П. Марцин, М. Х. Савченко, Г. Є. Буркацька, Ю. Ю. Пітра, О. В. Гіталов та багато інших дійово допомагають школярам-членам учнівських виробничих бригад впроваджувати у практику передові методи праці, досягнення науки. Герой Соціалістичної Праці Ю. Ю. Пітра, ланковий колгоспу «За нове життя», Іршавського району, на Закарпатті, керує виробничим навчанням у Білківській середній школі. В 1961 р. юні кукурудзіводи цієї школи одержали на своїй ділянці в 5 га понад 93 ц зерна кукурудзи і по 1325 ц зеленої маси з гектара²². Через газету «Радянська освіта» М. Х. Савченко, Є. О. Долинюк та Г. Є. Буркацька після січневого (1960 р.) Пленуму ЦК КПРС звернулися до учнівської молоді республіки, до новаторів виробництва з листом «Хай школа засвічує нові маяки», в якому закликали зміцнювати і поширювати творчу співдружність новаторів виробництва з школами, посилювати допомогу школі у здійсненні трудового виховання учнів.

Патріотична ініціатива новаторів виробництва, спрямована на посилення участі громадськості у здійсненні перебудови системи народної освіти, знайшла широку підтримку партійних і комсомольських організацій республіки.

Партійні і профспілкові організації стали ініціаторами застосування таких форм залучення громадськості до безпосередньої участі у вихованні підрастаючого покоління, як ради сприяння школі, комісії і секції по роботі з дітьми, що організуються при профспілкових органах промислових підприємств, радгоспів, РТС республіки.

На Дніпропетровському заводі ім. Леніна створено раду сприяння школі, члени

¹⁷ Українська Республіканська Рада професійних Спілок (далі—УРРПС). Відділ культурно-освітніх установ. Довідка про роботу профспілок Київської області.

¹⁸ Газ. «Радянська освіта», 27 липня 1960 р.

¹⁹ Журн. «Економіка Радянської України», 1961, № 3, стор. 51.

²⁰ Газ. «Радянська освіта», 19 жовтня 1961 р.

²¹ Газ. «Радянська освіта», 26 квітня 1961 р.

²² Газ. «Радянська освіта», 18 жовтня 1961 р.

якої допомагали організувати виробниче навчання учнів, здійснювати шефство цих над школами. Чималу допомогу педагогічним колективам у поліпшенні навчально-виховного процесу подавали комісії по роботі серед дітей, створені на Херсонському заводі ім. Комінтерну та на багатьох інших промислових підприємствах республіки²³.

Різноманітна за своїми формами допомога, яку подавали школам новатори виробництва і широкі кола громадськості республіки, сприяла піднесенню рівня навчально-виховної роботи, запровадженню і дальшому поліпшенню якості виробничого навчання учнів. Все це забезпечувало необхідну психологічну і практичну підготовку молоді до продуктивної праці в народному господарстві. Завдяки творчій співдружності з передовиками виробництва школярі глибше усвідомлюють суспільну мету людської праці, а це сприяє вихованню в учнів комуністичного ставлення до неї. Тим самим втілюється в життя основний принцип ідейно-масової роботи партійних організацій, про який говорив на XXI з'їзді КПРС М. С. Хрущов: «В центрі виховної роботи партія ставить трудове виховання всіх людей, розвиток свідомого комуністичного ставлення до праці»²⁴.

Серед здійснених під керівництвом Комуністичної партії заходів по піднесенню рівня освіти і виховання підростаючого покоління важливе місце займає розвиток і удосконалення системи шкіл-інтернатів. Сприймаючи справу організації шкіл-інтернатів як важливе всенародне завдання, трудящі України взяли активну участь у будівництві приміщень для цих учбових закладів, створенні і зміцненні їх навчально-матеріальної бази. Колгоспники Хмельницької області виступили з патріотичним починком — протягом 1959—1965 рр. у кожному районі збудувати на кошти колгоспів, методом народної будови школу-інтернат. Ініціатива трудящих Хмельницької області, схвалена ЦК КП України, знайшла широкі підтримку серед широких верств трудящих республіки. Вже в 1959 р. на власні кошти почали будувати школи-інтернати колгосп ім. Леніна, Чермеровецького району, і колгосп «Україна», Городоцького району²⁵. В 1960 р. закінчилось спорудження шкіл-інтернатів на кошти колгоспів у селах Іванних, Волинської області, Тургенівці, Кримської області, Гуляй-Полі, Запорізької області²⁶. Взагалі за період 1958—1961 рр. з ініціативи і на кошти колгоспів збудовано 17 шкіл-інтернатів на 3,7 тисячі місць²⁷.

Багато підприємств Запорізької, Донецької, Харківської, Дніпропетровської та інших областей республіки обладнали в школах-інтернатах майстерні, лабораторії, кабінети. Протягом останніх років промислові підприємства, РТС, радгоспи, колгоспи України передали школам-інтернатам 5646 різних верстатів та швейних машин. У 309 інтернатах організовано навчально-дослідні господарства²⁸.

Широкі кола громадськості республіки підтримують тісні зв'язки з інтернатами. З цього погляду цікавим є досвід колективу шахти ім. Румянцева (Донецька обл.). Шахтарі багато уваги приділяють роботі підшефної школи-інтернату № 7 м. Горлівки. Вони часто відвідують дітей, розповідають їм про свою працю, трудові досягнення, використання нової вугільної техніки. Вихованці інтернату в свою чергу звітуються перед шахтарями про успіхи у навчанні. Девізом піонерської дружини школи-інтернату стали слова: «Вчись так, як працюють румянцівці»²⁹. Велику допомогу педагогічному колективу школи-інтернату № 1 м. Львова у вихованні учнів подають колективи автобусного заводу і швейної фабрики № 3. Робітники охоче передають свій багатий досвід роботи учням, допомагаючи їм набувати виробничої професії. З вихованцями інтернату було організовано екскурсії на заводі машинобудівний, мототранспортний, на панчішну, взуттєву, мебльову і дзеркальну фабрики. Під час екскурсій діти зустрічалися з кращими виробничниками міста — знатним токарем машинобудівного заводу В. Гургалем, знатним робітником заводу «Львівсільмаш» тов. Грабовським та ін.³⁰.

Спілкування учнів з робітниками позитивно впливає на дітей, виховує у них повагу до людей, які створюють матеріальні цінності, підвищує інтерес до навчання.

Активна участь широких кіл громадськості республіки у створенні шкіл-інтернатів, у проведенні навчально-виховної роботи в них є яскравим свідченням того, як у період переходу від соціалізму до комунізму втілюється в життя тенденція до

²³ УРРПС. Відділ культурно-масової роботи.

²⁴ М. С. Хрущов. Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 рр. Доповідь на позачерговому XXI з'їзді КПРС, К., 1959, стор. 23.

²⁵ Архів МО УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 5, арк. 50.

²⁶ «В ногу з життям. З досвіду роботи партійних організацій шкіл Української РСР», стор. 13.

²⁷ «Народне господарство Української РСР в 1961 р. Статистичний щорічник», стор. 497.

²⁸ ЦСУ УРСР. Відділ статистики культури. Дані про школи-інтернати.

²⁹ «Звіт Міністерства освіти УРСР за 1960—61 навчальний рік», стор. 65.

³⁰ «В ногу з життям. З досвіду роботи партійних організацій шкіл Української РСР», стор. 118.

суспільного виховання дітей, поступово здійснюється накреслене в Програмі КПРС завдання — в міру просування нашої країни вперед, до комунізму, посилити роль держави у вихованні підрастаючого покоління, повніше використовувати переваги суспільного виховання дітей.

На сучасному етапі розгорнутого комуністичного будівництва, в умовах небувалого зростання технічного озброєння всіх галузей народного господарства країни, органічною потребою радянських людей, особливо молоді, стало підвищення своєї загальноосвітньої підготовки і професійної кваліфікації. Так, за останні роки збільшилася кількість шкіл працюючої молоді, контингент учнів у них. Якщо у 1958/59 навчальному році в республіці працювало 3766 шкіл і окремих класів робітничої і сільської молоді, то на початку 1961/62 навчального року на Україні вже функціонувало 2 105 шкіл робітничої і 7 031 школа і окремих класів сільської молоді³¹.

До вечірніх і заочних загальноосвітніх шкіл вступають, насамперед, передовики промисловості і сільського господарства, ударники і члени бригад комуністичної праці, часто за шкільні парти сідають цілі колективи. Всі члени однієї з кращих на кийськом заводі «Більшовик» бригади комуністичної праці слюсарів-складальників, яку очолює Василь Костюков, протягом 1960 р. навчалися у вечірніх школах, технікумах, Інститутах³². У 1961/62 навчальному році 80,4% учасників руху за комуністичну працю на заводі «Запоріжсталь» підвищували свій загальноосвітній і технічний рівень³³, а по республіці у вечірніх і змінних загальноосвітніх школах навчалася близько 700 тис. робітників, колгоспників і службовців³⁴.

Партійні організації України велику увагу приділяють організації роботи шкіл робітничої і сільської молоді, піклуються про створення для юнаків і дівчат, які працюють у промисловості, сільському господарстві, державних установах, необхідних умов для навчання.

На засіданні бюро Львівського обкому партії в грудні 1959 р. було розглянуто питання «Про роботу вечірніх шкіл робітничої і сільської молоді Золочівського району». В рішенні бюро зазначалося, що важливим завданням партійної організації Золочівського району, як і всіх партійних організацій області, є залучення до навчання в школах працюючої молоді, зокрема, передовиків і новаторів виробництва, учасників руху за звання колективів і ударників комуністичної праці³⁵.

З метою створення юнакам і дівчатам, які працюють в різних галузях народного господарства, найсприятливіших умов для навчання з ініціативи громадськості школи працюючої молоді та окремі класи організовано безпосередньо на промислових підприємствах, у колгоспах, радгоспах, на тваринницьких фермах, у тракторних бригадах. При Чернігівській швейній фабриці відкрито філіал загальноосвітньої вечірньої школи. В 1960 р. без відриву від виробництва тут завершували середню освіту 14 юнаків і дівчат³⁶. У 1961 р. в селах Кіровоградської області безпосередньо на фермах було відкрито 106 окремих класів³⁷. У 1960/61 навчальному році безпосередньо на промислових підприємствах, у радгоспах, колгоспах і РТС республіки діяло близько 1250 шкіл і класів робітничої і сільської молоді³⁸.

Важливу ініціативу в справі масового залучення трудящих до навчання, зокрема в загальноосвітніх школах, виявили партійні і громадські організації Старо-Краматорського машинобудівного і Донецького металургійного заводів, які розробили на 1960—1965 рр. перспективні плани підвищення загальноосвітнього і технічного рівня робітників підприємств і активно працюють над їх здійсненням³⁹. Цінне начинання донецьких машинобудівників і металургів схвально зустріли колективи багатьох промислових підприємств республіки.

Велику роботу по складанню плану підвищення рівня підготовки кадрів провела громадськість заводу «Запоріжсталь». Організовані з числа активістів заводу комісії проаналізували стан кадрів за освітою, визначили мінімальний рівень освіти, що його повинні мати робітники тієї чи іншої професії. Так, агломератники, старші горнові, вальцювальники повинні мати освіту не нижче 10—11 класів, водопровідники печі, ковшові, розливники — 7—8 класів тощо. Майже з кожним робітником та службовцем проведено бесіду, в ході якої домовлено, де він навчатиметься — у ве-

³¹ «Народне господарство Української РСР в 1961 році. Статистичний щорічник», стор. 639.

³² Газ. «Радянська освіта», 28 вересня 1960 р.

³³ Завод «Запоріжсталь». Дані відділу виробничо-технічного навчання.

³⁴ «Народне господарство Української РСР в 1961 році. Статистичний щорічник», стор. 639.

³⁵ Львівський обком КП України. Постанова бюро Львівського обкому. КП України від 29 грудня 1953 р.

³⁶ Газ. «Радянська освіта», 19 жовтня 1960 р.

³⁷ Міністерство освіти УРСР. Стенограма наради з питань народної освіти. Грудень 1961 р.

³⁸ ЦСУ УРСР. Відділ статистики культури.

³⁹ Газ. «Радянська освіта», 26 квітня 1961 р.

чірній школі, інституті, технікумі, в школі майстрів та ін. На заводі «Запоріжсталь», за прикладом промислових підприємств Свердловського раднаргоспу, вперше на Україні реорганізовано навчальний процес у школі майстрів. Крім спеціальних, тут почали викладати загальноосвітні дисципліни в обсязі програми масової школи. Після закінчення навчання в школі майстрів робітники одержуватимуть атестати зрілості. В результаті роботи, проведеної на виконання шестирічного плану, вже у 1960/61 навчальному році значно зросла кількість працівників заводу, які виявили бажання підвищувати свій загальноосвітній і технічний рівень. Лише у вечірніх і заочних школах робітничої молоді в 1960/61 навчальному році навчалось 1246 чоловік, в той час як у попередньому році — лише 440. Взагалі на підприємстві кожний третій вчиться. В цьому велика заслуга партійної і профспілкової організацій, громадськості заводу⁴⁰.

На Первомайському машинобудівному заводі ім. 25 Жовтня також затверджено перспективний план навчання виробничників, зокрема у школі робітничої молоді. На заводі було створено комісію сприяння. В кожний цех прийшли вчителі, активісти, провели бесіди з робітниками, взяли на облік усіх, хто мав продовжити освіту, розповіли про пільги для робітників, які вчать без відриву від виробництва. Комітет ЛКСМУ в урочистій обстановці вручив комсомольські путівки на навчання багатьом молодим виробничникам. Дирекція заводу за вміле поєднання праці з навчанням, успішне закінчення навчального року оголошує робітникам подяку із занесенням до трудової книжки, нагороджує грамотами⁴¹.

Комісію по поданню допомоги школам робітничої молоді організовано також на Харківському заводі ім. Малишева. Для преміювання і оздоровлення робітників, які успішно навчаються заочно, створено спеціальний грошовий фонд.

З ініціативи громадськості велику роботу по створенню умов молодим робітникам для навчання проведено на Харківському заводі маркшейдерських інструментів. Усіх тих, хто навчається у вечірніх школах, переведено на роботу в першу зміну, графік тарифних відпусток складається з урахуванням інтересів робітників, які навчаються у вечірніх і заочних учбових закладах, їм щотижня надається додатковий вихідний день із збереженням 50% заробітної плати⁴².

Активну участь у підвищенні загальноосвітньої підготовки працюючої молоді беруть широкі кола інтелігенції республіки. Комсомольці й працівники народної освіти Харківської області домоглися того, що вже в 1959/60 навчальному році до навчання в загальноосвітніх школах було залучено 80% молоді області, що працює на виробництві, але не має відповідної освіти⁴³.

Вчителі Ужгородської середньої школи № 1 ім. Шевченка вирішили в неробочий час допомагати робітникам меблевої фабрики підвищувати свою загальноосвітню підготовку. Через газету «Закарпатська правда» вони звернулися до всіх вчителів республіки із закликом наслідувати цей приклад і допомогти молоді, що працює в промисловості, сільському господарстві, установах, підвищити освіту⁴⁴.

В Миколаївській області інтелігенція Новоодеського району також виступила з ініціативою протягом 2—3 років залучити всю працюючу молодь, яка не має середньої освіти, до навчання в загальноосвітніх школах. Це цінне починання підтримали і обговорили партійні, комсомольські та профспілкові збори колективів промислових підприємств, радгоспів, колгоспів. При Первомайському міськкомі КП України створено комісію сприяння навчанню молоді⁴⁵.

Активна участь громадськості у здійсненні одного з найважливіших завдань завершального етапу культурної революції в нашій країні — перебудови системи шкільної освіти молоді — є яскравим свідченням успішного розвитку славної традиції, що складалася протягом багатьох років, — залучати до розв'язання найбільш відповідальних завдань соціалістичного і комуністичного будівництва широкі верстви робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції країни.

В результаті великої роботи, проведеної в 1959—1961 рр. широкими колами громадськості республіки по зміцненню навчально-матеріальної бази загальноосвітніх шкіл і шкіл-інтернатів, поліпшенню в них навчально-виховного процесу, органам народної освіти було подано неочікувану допомогу в здійсненні заходів по перебудові школи, що відкрило сприятливі перспективи для виконання накреслених нової Програми КНР і рішень XXII з'їзду КПРС у галузі народної освіти.

⁴⁰ Завод «Запоріжсталь». Відділ виробничо-технічного навчання. Доповідь про досвід розробки і здійснення шестирічного плану підвищення загальноосвітніх і технічних знань трудящих за 1960—1965 рр.

⁴¹ Газ. «Радянська освіта», 23 грудня 1961 р.

⁴² УРПС. Відділ культурно-масової роботи. Довідка про роботу профспіло Харківської області за 1960 р.

⁴³ Архів МО УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 7, арк. 79.

⁴⁴ Газ. «Радянська освіта», 8 жовтня 1961 р.

⁴⁵ Міністерство освіти УРСР. Стенограма наради з питань народної освіти Грудень 1961 р.

Л. Ю. БЕРЕНШТЕЙН, І. В. ШУЛЬГА

КОМУНІСТИ В БОРОТЬБІ ЗА НЕУХИЛЬНЕ ПІДНЕСЕННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

(1953—1963 рр.).

Радянський народ, озброєний рішеннями XXII з'їзду КПРС і новою Програмою партії, успішно будуватиме комуністичне суспільство в нашій країні. Завдання створення матеріально-технічної бази комунізму, грандіозні масштаби розвитку народного господарства вимагають постійного вдосконалення партійного керівництва економікою країни. «Наша ленінська партія,— говорив на листопадовому (1962 р.) Пленумі ЦК КПРС М. С. Хрущов,— правляча партія, і від того, як вона організує свою діяльність, управління народним господарством, залежить здійснення великих планів комуністичного будівництва»¹.

Щоб поліпшити керівництво народним господарством, листопадовий Пленум ЦК КПРС визнав за необхідне реорганізувати керівні органи партії знизу доверху, поклавши в основу їх побудови виробничий принцип. Для проведення такої реорганізації партійного керівництва назріли необхідні умови як з точки зору кількісного складу партії, так і їх розподілу по галузях народного господарства. Комуністична партія завжди проводила і проводить твердий курс на те, щоб переважна більшість комуністів була зв'язана безпосередньо з виробництвом, щоб члени і кандидати в члени партії завжди і повсюди були на передньому краї боротьби за комунізм.

Десять років тому, на вересневому (1953 р.) Пленумі Центрального Комітету, Комуністична партія накреслила програму всебічного розвитку сільського господарства. У рішенні Пленуму підкреслювалось, що важливою умовою здійснення завдань по крутому піднесенню сільського господарства є підвищення рівня керівництва сільським господарством, зміцнення колгоспів і радгоспів комуністами, підвищення боєздатності колгоспних і радгоспних партійних організацій, посилення їх організаторської і політичної роботи в масах, поліпшення розстановки комуністів на вирішальних ділянках виробництва².

Щоб виконати це важливе завдання, партійним організаціям потрібно було провести багатогранну партійно-організаторську роботу. Адже в кінці 1953 р. із загальної кількості комуністів, які були в сільських районах Радянського Союзу, лише 43,3% працювали у колгоспах, радгоспах і МТС, у тваринництві— лише 18,7% комуністів-колгоспників³. В Українській РСР до вересневого Пленуму ЦК в сільських районах працювало близько 180 тис. комуністів⁴, що становило 22,5% усього складу республіканської партійної організації. Безпосередньо на виробництві в колгоспах, радгоспах і машинно-тракторних станціях було зайнято менше половини сільських комуністів⁵. У 1954 р. у колгоспах Української РСР було 101 846 комуністів, у тому числі у рільництві, овочівництві, садівництві 35 524 і в тваринництві— 21 185⁶. Переважна більшість колгоспних і радгоспних партійних організацій була нечисленною. У 1954 р. майже 20% колгоспних партійних організацій налічували у своєму складі від трьох до п'яти комуністів. У 1 512 колгоспах партійні організації не були створені⁷. З 32 054 комуністів машинно-тракторних станцій України тільки 14 022 працювали трактористами і комбайнерами⁸.

Отже, у 1953—1954 рр. значна кількість сільських комуністів України не працювала у сфері матеріального виробництва і багато партійних організацій серйозно не впливали на стаєн справ у господарствах.

Слід також відзначити, що значна кількість комуністів, які працювали в районних організаціях, не мали потрібних знань і достатнього досвіду керівництва сільсько-господарським виробництвом і не могли забезпечити кваліфікованого керівництва розвитком сільського господарства. Так, до вересневого Пленуму ЦК КПРС серед перших секретарів сільських райкомів КП України з вищою освітою було лише 210 ко-

¹ М. С. Хрущов. Розвиток економіки СРСР і партійне керівництво народним господарством, К., 1962, стор. 26.

² Див. «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. III, К., 1954, стор. 611.

³ М. С. Хрущов. Про дальше збільшення виробництва зерна в країні і освоєння цілих і перелогових земель, К., 1954, стор. 58.

⁴ Газ. «Радянська Україна», 18 жовтня 1953 р.

⁵ Партійний архів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 192, од. зб. 74, арк. 6.

⁶ Там же, од. зб. 74, арк. 5.

⁷ Там же, од. зб. 72, арк. 103.

⁸ Там же, од. зб. 74, арк. 5.

муністів, агрозоотехнічну освіту мали тільки 112 перших секретарів сільських райкомів КП України⁹.

Виконуючи рішення вересневого Пленуму ЦК КПРС, партійні організації України розгорнули велику роботу, спрямовану на зміцнення сільських партійних організацій і правильну розстановку сільських комуністів на вирішальних ділянках виробництва. Насамперед, значно поліпшилась робота по прийому в партію кращих трудівників села. За 1954—1962 рр. сільські партійні організації України прийняли в ряди КПРС понад 125 тис. чоловік, майже 24% усіх прийнятих у партію республіканською партійною організацією¹⁰. За час з вересня 1953 р. по серпень 1955 р. в сільські партійні організації прийшло на постійну роботу 27 тис. комуністів з міст і районних центрів¹¹. Після реорганізації МТС. у 1958 р. в колгоспи республіки перейшло понад 21 тис. комуністів¹².

Проведена робота по зміцненню сільських партійних організацій сприяла тому що за період з вересня 1953 р. по січень 1963 р. кількість комуністів, що безпосередньо працювали в сільськогосподарському виробництві республіки, зростає більше ніж у два рази. На початку 1963 р. армія сільських комуністів України налічувала 362 тис. чоловік¹³. Більше половини парторганізацій колгоспів і радгоспів республіки мали у своєму складі від 26 до 50 комуністів, понад тисячу — від 51 до 100 членів і кандидатів партії. У відповідності з постановою ЦК КПРС від 26 травня 1959 р. «Про створення партійних комітетів у великих парторганізаціях колгоспів і радгоспів» була перебудована структура колгоспних і радгоспних партійних організацій. У 1963 р. майже у всіх колгоспних і радгоспних партійних організаціях республіки обрані партійні бюро, а в 1000 колгоспах та радгоспах — партійні комітети. Понад три тисячі первинних партійних організацій створено в бригадах, відділках і на фермах. У бригадах і на фермах діяло понад 12 500 партійних груп¹⁴. Все це сприяло тому, що партійним впливом були охоплені усі ланки сільськогосподарського виробництва. У процесі зміцнення сільських партійних організацій значна увага зверталась на правильну розстановку комуністів на вирішальних ділянках сільськогосподарського виробництва.

За десять років, що минули після вересневого Пленуму ЦК КПРС, Комуністичною партією була проведена велика робота по зміцненню районної ланки партійного і радянського апарату кваліфікованими і політично освіченими кадрами. З року в рік поліпшувався якісний склад працівників сільських райкомів партії та райвиконкомів. До роботи в цих органах прийшли сотні спеціалістів сільського господарства. І коли у 1962 р. треба було укомплектувати колгоспно-радгоспні виробничі управління кадрами, то це значною мірою було зроблено за рахунок кращих працівників районної ланки партійного і радянського апарату. У квітні—травні 1962 р. в Українській РСР 74 перших секретарі райкомів партії, 47 голів райвиконкомів, 47 начальників обласних управлінь радгоспів і заготівель, 9 заступників голів облвиконкомів і завідувачі відділами обкомів партії стали начальниками виробничих управлінь. Більшість з них мали вищу і незакінчену вищу освіту. Серед них було 116 агрономів, 25 зоотехніків, 24 інженери-механіки, 7 ветлікарів, 2 економісти¹⁵.

Кращих комуністів обрано до складу партійних комітетів колгоспно-радгоспних виробничих управлінь. Так, у парткоми колгоспно-радгоспних управлінь Одеської області обрано 1147 членів КПРС, у тому числі 490 передовиків колгоспного виробництва, 156 спеціалістів сільського господарства, 35 інженерно-технічних працівників¹⁶. Серед обраних до партійних комітетів колгоспно-виробничих управлінь Вінницької області — 400 колгоспників, 28 робітників, 15 спеціалістів сільського господарства і промисловості, у тому числі 154 жінки¹⁷.

Партійні організації республіки проявили велику турботу про збільшення числа комуністів серед керівних кадрів колгоспів і радгоспів. У 1954 р. лише 80% колгоспів України очолювали комуністи. Питома вага комуністів серед бригадирів у колгоспах

⁹ І. П. Кожукало. Зміцнення районної ланки партійного апарату на Україні (1953—1958 рр.), «Український історичний журнал», 1962, № 5, стор. 50.

¹⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 1; ф. 1, оп. 192, од. зб. 74; журн. «Комуніст України», 1959, № 7, стор. 83; «Матеріали ХХІІ з'їзду КП України» стор. 72.

¹¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 1, арк. 53.

¹² Журн. «Партийная жизнь», 1958, № 12, стор. 20.

¹³ Газ. «Радянська Україна», 6 січня 1963 р.

¹⁴ Підраховано за матеріалами обласних конференцій сільських партійних організацій, що відбулися у січні 1963 р.

¹⁵ Поточний архів Міністерства виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів Української РСР (далі — Міністерство виробництва і заготівель УРСР) Довідка про склад начальників колгоспно-радгоспних територіальних управлінь за 1962 р.

¹⁶ Газ. «Правда України», 6 січня 1963 р.

¹⁷ Поточний архів Вінницького сільського обкому КП України. Стенограма першої обласної сільської партійної конференції, 15 січня 1963 р., арк. 31.

становила 35%, серед завідуючих тваринницьких ферм — 21%, серед ланкових — менше 1%¹⁸. Особливо мало було комуністів серед спеціалістів сільського господарства. За період, що минув після вересневого Пленуму ЦК КПРС, партійні організації України провели велику роботу по зміцненню колгоспів досвідченими, політично грамотними керівними кадрами. У 1955 р. на керівну роботу в колгоспи республіки було направлено 4 107 тридцятитисячників, серед них 458 секретарів міськкомів і райкомів партії, 231 голову і заступника голови міськвиконкомів і райвиконкомів, 477 завідуючих відділами райкомів партії і райвиконкомів¹⁹.

В наступні роки ця робота продовжувалась. Так, з серпня 1959 р. до лютого 1960 р. на керівну роботу в колгоспи направлено 1189 працівників обласних і районних організацій. Серед них понад 100 секретарів райкомів партії, 170 голів райвиконкомів та їх заступників, багато спеціалістів сільського господарства²⁰. У 1961 р. на посади голів колгоспів було рекомендовано ще 1500 комуністів²¹. Уже в 1961 р. усі колгоспи республіки очолювались комуністами.

Значно зросла питома вага комуністів серед спеціалістів середньої ланки колгоспних кадрів. В кінці 1960 р. агрономами, зоотехніками, ветеринарними лікарями, інженерами, механіками, плановиками у колгоспах і радгоспах працювало близько 19 тис. членів і кандидатів партії, або 40,5% усього складу спеціалістів. А серед агрономів комуністи становили 54%. Бригадирами рільничих і тракторних бригад і завідуючими тваринницьких ферм працювало майже 33 тис. комуністів (44% усього складу цих працівників). У багатьох колгоспах і радгоспах, районах, областях питома вага комуністів серед середньої ланки була ще вищою. Так, у Вінницькій області понад 50% тваринницьких ферм і рільничих бригад очолювали комуністи²². У 1961 р. партійні організації республіки направили працювати бригадами виробничих бригад 3500 комуністів, завідуючими фермами — 2600, ланковими — 4750, з них ланковими по вирощуванню кукурудзи — понад 4000 членів і кандидатів у члени партії²³.

В кінці 1962 р. на Україні виник чудовий рух, ініціатором якого стали спеціалісти Ічнянського виробничого управління, Чернігівської області. Агрономи, зоотехніки господарств цього управління, обговорюючи рішення листопадового (1962 р.) Пленуму ЦК КПРС та грудневого (1962 р.) Пленуму ЦК КП України і підсумки своєї роботи за 1962 р., звернулись до спеціалістів області із закликом піти працювати на вирішальні виробничі ділянки, очолити комплексні, рільничі і тракторні бригади, тваринницькі ферми. В районі лише в січні—лютому 1963 р. пішло працювати на виробництво 116 агрономів і зоотехніків²⁴. Почин ічнянців був схвалений Центральним Комітетом Компартії України і знайшов гарячу підтримку в усій республіці. За час з січня по травень 1963 р. в колгоспах Української РСР на посади бригадирів і завідуючих тваринницькими фермами перейшло працювати понад 12 тис. спеціалістів²⁵. Багато з них були членами і кандидатами у члени КПРС.

За період після вересневого Пленуму ЦК КПРС різко збільшилась питома вага комуністів, що працювали безпосередньо в колгоспному виробництві. В кінці 1960 р. на рядових роботах у колгоспах і радгоспах Української РСР працювало понад 170 тис. членів і кандидатів у члени КПРС. Питома вага комуністів серед механізаторів становила майже 10%²⁶. У деяких областях республіки цей процент був значно вищим (наприклад, у Київській області понад 25%)²⁷.

За останні роки проведена велика робота по зміцненню комуністами тваринницьких ферм. Особливо багато в цьому напрямі зроблено у 1961—1962 рр. партійними організаціями Полтавщини. На початку 1961 р. пленум Полтавського обкому КП України закликав комуністів області піти працювати на тваринницькі ферми²⁸. Вже до травня 1961 р. партійні організації направили на ферми 1500 комуністів, що дало

¹⁸ Підраховано за матеріалами партархіву Інституту історії партії ЦК КП України.

¹⁹ Поточний архів Міністерства виробництва і заготівель УРСР. Звіт про роботу з кадрами за 1955 р.

²⁰ «Матеріали XXII з'їзду КП України», К., 1960, стор. 72.

²¹ Там же.

²² Поточний архів Міністерства виробництва і заготівель УРСР. Звіт про роботу з кадрами за 1960 р.

²³ «Матеріали XXII з'їзду КП України», стор. 72.

²⁴ Газ. «Колгоспне село», 10 березня 1963 р.

²⁵ Поточний архів Міністерства виробництва і заготівель Української РСР. Довідка про зміцнення середньої ланки колгоспних кадрів за 1963 р.

²⁶ Поточний архів Міністерства виробництва і заготівель УРСР. Звіт про роботу з кадрами за 1960 р.

²⁷ Поточний архів Київського обласного управління заготівель і виробництва. Звіт про роботу з кадрами за 1960 р.

²⁸ «Комунисти Полтавщини в боротьбі за виконання рішень пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України. Збірник матеріалів і документів», Полтава, 1961, стор. 24.

можливість створити 132 нові партійні групи²⁹. В період з листопада 1962 р. по березень 1963 р. на ферми прийшло ще 4000 комуністів. У цілому в Полтавській області на початку 1963 р. близько 50% сільських комуністів працювало у тваринництві³⁰.

Поліпшенню розстановки комуністів в вирішальних ділянках виробництва великою мірою сприяло проведене скорочення адміністративно-управлінського і обслуговуючого апарату в колгоспах. Особливо широко ця робота проводилась після листопадового (1962 р.) Пленуму ЦК КПРС. В цілому по республіці у сільськогосподарських артілях у першому півріччі 1963 р. було скорочено понад 55 тис. чоловік з числа управлінського і обслуговуючого персоналу³¹. Переважна більшість з них перейшла на роботу безпосередньо в бригади і на тваринницькі ферми. Лише протягом січня—лютого 1963 р. колгоспні і радгоспні партійні організації Херсонської області направили на ферми понад 500 комуністів³², Хмельницької області — 804³³. У Баштанському районі, Миколаївської області, з адміністративно-управлінських посад перейшли на ферми близько 100 комуністів³⁴, в Рожищенському районі, Волинської області, — 200³⁵.

Сотні комуністів беруть активну участь у боротьбі за збільшення виробництва кукурудзи і цукрових буряків. У 1961 р. у Запорізькій області в ланках по вирощуванню кукурудзи працювало 1400 комуністів³⁶, у Полтавській — 1200, з них 204 очолювали ланки³⁷. У 1963 р. в боротьбі за досягнення високих врожаїв цукрових буряків беруть безпосередню участь близько 3000 комуністів Харківщини³⁸, 3500 комуністів Вінниччини³⁹.

Отже, в результаті величезної організаторської роботи, яку провели за останнє десятиріччя партійні організації республіки, переважна більшість сільських комуністів почала працювати на вирішальних ділянках сільськогосподарського виробництва.

Статут КПРС, прийнятий XXII з'їздом, визначає, що комуніст повинен бути прикладом комуністичного ставлення до праці, підвищувати продуктивність праці, виступати ініціатором усього нового, підтримувати все передове й прогресивне. Десятки тисяч комуністів, що працюють у сільському господарстві, натхненно виконують цю вимогу. Справжнім будівником комунізму назвав М. С. Хрущов ланкову колгоспу «Перше травня», Житомирської області, комуністку Н. Г. Загладу. Багато років під ряд ця чудова трудівниця з своєю ланкою одержує в умовах Полісся високі врожаї кукурудзи і льону-волока. В кінці 1961 р. Н. Г. Загладі було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Проте Надія Григорівна відома не лише як сумлінна трудівниця. Її життя — чудовий приклад державного підходу до насущних питань комуністичного будівництва, кровної заінтересованості радянських людей у зростанні суспільного багатства, прагнення досвідом допомогти відстаючим піднятися до рівня маяків. Н. Г. Заглада в своїй статті «Дорожити честю хлібороба!» підкреслює, що «треба ж нарешті всім відчутти: без праці, без освіти нині не проживеш, не візьмеш такі темпи, які заплановані партією». Про високі обов'язки членів і кандидатів у члени КПРС, що працюють у колгоспах і радгоспах, Надія Григорівна пише у статті «Думки про сільського комуніста». «Ми, комуністи села, — говориться у статті. — вожак хліборобів. Ми знаходимося на передньому краї боротьби за піднесення сільськогосподарства, збільшення виробництва хліба, молока, масла, м'яса. У наших руках кермо колгоспних справ. Від поліпшення їх залежить успіх усєї боротьби за комуністичний достаток. Всі ми хочемо, щоб швидше збулась споконвічна мрія людствя про торжество комунізму. То ж треба правильно довірене нам кермо скерувати на піднесення продуктивності праці»⁴⁰.

На Україні є чимало комуністів, які показують високі зразки сумлінної праці, проявили себе добрими організаторами. Двома золотими медалями Героя Соціалістичної Праці відзначені найвидатніші передовики сільського господарства республіки, комуністи: голови колгоспів — С. Е. Бешуля, Г. Є. Буркацька, П. П. Ведута, Г. С. Мригильченко, М. О. Посмітний, П. К. Романенко, бригадири — О. В. Гіталов, М. Д. Кляйзева, ланкові — М. О. Бринцева, С. Д. Виштак, О. К. Диптан, Є. О. Долинко

²⁹ Газ. «Правда», 21 травня 1961 р.

³⁰ Газ. «Радянська Україна», 27 березня 1963 р.

³¹ Газ. «Правда», 25 травня 1963 р.

³² Газ. «Колгоспне село», 19 лютого 1963 р.

³³ Газ. «Правда України», 20 квітня 1963 р.

³⁴ Газ. «Колгоспне село», 23 лютого 1963 р.

³⁵ Газ. «Правда України», 26 лютого 1963 р.

³⁶ Газ. «Радянська Україна», 21 грудня 1961 р.

³⁷ Журн. «Комуніст України», 1962, № 2, стор. 59.

³⁸ Газ. «Радянська Україна», 6 квітня 1963 р.

³⁹ Поточний архів Вінницького сільського обкому КП України, Матеріали праці комуністів і комсомольців в ланках і бригадах по вирощуванню високих врожаїв цукрових буряків.

⁴⁰ Журн. «Комуніст України», 1962, № 4, стор. 25.

Г. М. Ладані та ін. Тисячі комуністів, які очолюють провідні ділянки колгоспного і радгоспного виробництва, удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці і нагороджені орденами й медалями.

За останні роки плеяда славних організаторів сільськогосподарського виробництва поповнилась новими іменами. У 1959 р. члени артiлі с. Шляхової, Бершадського району, Вінницької області (нині колгосп ім. ХХІІ з'їзду КПРС), обрали головою комуніста В. М. Кавуна. Господарство тоді було відсталим. Новий голова колгоспу поставив собі за мету — в найближчий час подолати відставання. Його прагнення підтримали усі комуністи. Одним з важливих заходів по піднесенню господарства було правильне використання землі, відмова від травопільної системи землеробства, при якій сотні гектарів землі займались багаторічними травами і чистими парами. З ініціативи комуніста В. М. Кавуна питання про систему землеробства обговорили на відкритих партійних зборах. Усі, хто виступав на них, — і комуністи, і безпартійні — підтримали пропозицію голови колгоспу про впровадження пропашної системи землеробства, основою якої є кукурудза, горох, озима пшениця. Піонером впровадження нової системи землеробства у колгоспі стала бригада комуніста П. Отчиннаша.

В результаті впровадження пропашної системи землеробства виробництво зерна у колгоспі подвоїлось. У 1961 р. було вирощено озимої пшениці на площі 1372 гектара по 29,6 ц з га, кукурудзи на площі 900 гектарів — по 60 ц з га, гороху на площі 708 гектарів — по 31,2 ц з га⁴¹. Це був славний трудовий подарунок ХХІІ з'їздові КПРС. У важких кліматичних умовах 1962 р. у колгоспі було вироблено в середньому по 21 ц з га. З кожного з 800 га зібрано по 34,7 ц гороха, з кожного 1000 га — по 65 ц кукурудзи. Собівартість центнера зерна становила 2 крб. 8 коп.⁴² Батьківщина високо оцінила самовіддану працю трудівників колгоспу. В лютому 1961 р. В. М. Кавун був удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці. Його обрано членом ЦК КПРС, членом Президії Верховної Ради СРСР. Майже всі комуністи, що працюють у сільськогосподарській артiлі ім. ХХІІ з'їзду КПРС, нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу.

Досвідченими організаторами сільськогосподарського виробництва проявили себе багато тридцятитисячників. Коли у 1955 р. С. І. Переяславський очолив колгосп «Батьківщина», Новомосковської району, на Дніпропетровщині, то це було найвідсталіше господарство в області. З допомогою партійної організації і активу С. І. Переяславський добився значного зростання всіх його галузей. З 1957 р. по 1962 р. колгосп «Батьківщина» збільшив кількість худоби вдвоє, птиці в десятки разів, надію молока зросли в півтора раза, виробництво пташиного м'яса — в 20 разів. Грошові доходи досягли понад мільйон карбованців. Гектар землі дав 227 крб. прибутку. У два рази більше, ніж раніше, зерна, овочів і у 5—8 разів більше молока і м'яса продає колгосп «Батьківщина» щороку державі⁴³. За видатні успіхи в розвитку колгоспного виробництва С. І. Переяславський удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці, його обрано депутатом Верховної Ради Української РСР.

Багато вожаків колгоспного виробництва стали послідовниками Валентини Гаганової. Майже 15 років очолював колгосп ім. Кірова, Савранського району, Одеської області, комуніст Н. Г. Гранковський. Під його керівництвом артiль стала однією з найпередовіших в області. А в грудні 1961 р. тов. Гранковський добровільно перейшов на роботу у відстаючий колгосп «Росія». У Татарбунарському районі Одещини на роботу з передових артiлей у відстаючі перейшли комуністи В. С. Невідниченко, А. Н. Шаповал, Х. С. Боев та ін.

Сільські комуністи виступають поборниками передових методів праці, добиваються їх широкого впровадження у виробництво. Ініціатором комплексної механізації кукурудзи в країні виступила бригада колгоспу ім. ХХ з'їзду КПРС, Новоукраїнського району, Кіровоградської області, яку очолює прославлений механізатор О. В. Гіталов. В 1961 р. бригада одержала по 75 ц сухого зерна з га на площі 429 гектарів. Продуктивність праці при вирощуванні кукурудзи була в три рази вищою, ніж у середньому по колгоспах Кіровоградської області, а собівартість центнера зерна знизилась до 42 коп., тоді як по області вона становила 1 крб. 30 коп.⁴⁴ У 1962—1963 рр. за методом Гіталова працювали десятки тисяч механізаторів країни. Ланкові з Одеської області комуністи Г. Бочевар і М. Криворученко стали ініціаторами масового руху механізаторів-швидкісників. На початку 1962 р. цим рухом на Україні було охоплено понад 24 тис. механізаторів⁴⁵.

Комунисти села йдуть в авангарді руху за комуністичну працю. На Україні одними з перших у сільськогосподарському виробництві завоювали звання комуністичних бригад, які очолюють члени КПРС С. Личман (колгосп «Дніпро», Черкаського району).

⁴¹ Газ. «Правда», 24 жовтня 1961 р.

⁴² Газ. «Сельская жизнь», 30 серпня 1962 р.

⁴³ Газ. «Радянська Україна», 26 лютого 1963 р.

⁴⁴ Газ. «Колгоспне село», 18 лютого 1961 р.

⁴⁵ Газ. «Известия», 21 лютого 1962 р.

Черкаської області), М. Радша (колгосп «Іскра», Садгирського району, Чернівецької області), О. Щербина (колгосп ім. Комінтерну, Онуфріївського району, Кіровоградської області) та ін. На початку 1961 р. звання колективу комуністичної праці було присвоєно радгоспу «Коктебель», Кримської області. В радгоспі працює понад 100 комуністів. Усі вони зайняті безпосередньо на виробництві. Виноградарську бригаду № 1 очолює двічі Герой Соціалістичної Праці комуністка М. А. Бринцева. Кращими виробничниками радгоспу є також комуністи — керуючий відділком І. Шаров, бригадир М. Антипенко, механізатори В. Каменев, І. Воронков та ін. У 1962 р. радгосп здав державі 8,5 тис. т виноградних ягід — на 2,3 тис. т більше, ніж у 1961 р.⁴⁶ Колгоспом комуністичної праці стала сільськогосподарська артіль ім. ХХІ з'їзду КПРС, Березівського району, на Одещині, яку очолює прославлений колгоспний вождь двічі Герой Соціалістичної Праці комуніст М. О. Посмітний.

Тисячі сільських комуністів України самовіддано трудяться. Кожен з них — не тільки зразок трудової доблесті, а й незаперечний моральний авторитет для широких мас трудящих. Йдучи в авангарді, вони високо тримають гідність комуніста, горду честь і чисту совість радянської людини. На них, правофлангових нашого непереможного походу, рівняються всі трудівники села.

*
*
*

Перебудова партійного керівництва народним господарством, зокрема сільськогосподарським виробництвом, створила найкращі умови для успішного перетворення в життя історичних рішень ХХІІ з'їзду КПРС, накреслень нової Програми партії. Вона сприяла активізації всіх сторін діяльності партії, ще більш тісному поєднанню організаторської й ідеологічної роботи із завданнями створення матеріально-технічної бази комунізму та виховання нової людини.

Минуло менше року з того часу, як листопадовий (1962 р.) Пленум ЦК КПРС з ініціативи М. С. Хрущова прийняв історичну постанову про перебудову партійного керівництва народним господарством. Строк невеликий, але вже досить ясно видно, що знайдено більш досконалу форму управління економікою, яка повністю відповідає ленінській ідеї про зосередження сил партії, робітничого класу, колгоспного селянства, усього народу на розв'язанні завдань господарського будівництва.

В нових умовах значно поліпшилось партійне керівництво сільськогосподарським виробництвом. Уся організаторська і політична робота обкомів партії, партійних комітетів виробничих управлінь, первинних партійних організацій підпорядковується вирішенню корінних питань розвитку сільського господарства.

Березневий Пленум (1962 р.) ЦК КП України схвалив позитивний досвід багатогранної організаторської та політико-масової роботи Вінницького і Полтавського сільських обкомів партії. Партійні організації Вінниччини і Полтавщини стали конкретніше займатися питаннями виробництва, вихованням трудящих, краще використовувати засоби ідейного впливу на людей.

Партійні комітети виробничих управлінь нагромадили уже перший позитивний досвід у піднесенні колгоспного і радгоспного виробництва. У постанові ЦК КПРС «Про роботу Кагарлицького виробничого колгоспно-радгоспного управління Київської області»⁴⁷ відзначено, що після листопадового (1962 р.) Пленуму ЦК КПРС виробничі управління, партійні комітети більш конкретно займаються питаннями колгоспного і радгоспного виробництва, добиваються кращого використання резервів та можливостей господарств. ЦК КПРС схвалив досвід роботи Кагарлицького виробничого управління, його парткому, які зосередили головну увагу на корінних питаннях керівництва колгоспами і радгоспами, на конкретній допомозі господарствам, на роботі з людьми. Багато турботи проявили вони про зміцнення всіх ділянок виробництва досвідченими кадрами, організаторами і спеціалістами, про підвищення їх ідейно-теоретичного рівня та ділової кваліфікації.

Позитивний досвід роботи нагромадили і багато інших партійних комітетів колгоспно-радгоспних виробничих управлінь. Так, партком Бершадського виробничого управління, Вінницької області, веде наполегливу боротьбу по подоланню відставання економічно слабких господарств, організувавши шефство над ними передових колгоспів і радгоспів. 17 передових господарств управління взяли шефство над відстаючими колгоспами, допомагають їм у впровадженні досягнень науки і передового досвіду, прогресивних форм праці.

Ще більше зростає роль колгоспних і радгоспних партійних організацій, які стали справжніми вождями трудівників села в боротьбі за різке збільшення виробництва сільськогосподарської продукції.

Червневий (1963 р.) Пленум ЦК КПРС, на якому обговорювалось питання «Чергові завдання ідеологічної роботи партії», вказав, що перебудова партійного керів-

⁴⁶ Газ. «Колгоспне село», 10 серпня 1962 р.

⁴⁷ Газ. «Правда», 30 травня 1963 р.

ництва за виробничим принципом створила сприятливі умови для підвищення рівня повсякденної організаторської і виховної роботи. Нова організаційна структура партійних організацій дозволила зосередити всі сили партії на розв'язанні головних завдань розвитку виробництва, повніше використовувати резерви і можливості народного господарства, розчищати шлях новому, передовому, прискорювати впровадження найновіших досягнень науки і техніки, передового досвіду.

У своїй практичній діяльності партійні організації добиваються неухильного посилення єдності організаторської і ідеологічної роботи, дальшого підвищення авангардної ролі комуністів у боротьбі за торжество комунізму.

В. П. СТОЛЯРЕНКО, І. Х. САС

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ В ПЕРІОД КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛА

(1947—1950 рр.).

Керовані Комуністичною партією, трудівники західноукраїнського села після визволення від німецько-фашистських загарбників добились значних успіхів у відбудові сільського господарства. Уже в 1946 р. колгоспи і селянські господарства західних областей України освоїли 4295 тис. га землі, з них 125 тис. га з державного фонду¹. Певну роботу було проведено по відновленню і створенню нових колгоспів. Якщо на 1 січня 1946 р. в західних областях України налічувалось 145 колгоспів, то на 1 січня 1948 р.—1809 колгоспів, які об'єднували 145,2 тис. селянських дворів, тобто 9,6% загальної їх кількості, і 671,2 тис. га орної землі, або 16,3% усієї посівної площі². Успішна відбудова і розвиток сільського господарства західних областей України в 1944—1947 рр. створили міцну основу для дальшого розгортання колективізації сільського господарства.

Величезну роль у розвитку колгоспного руху у західних областях України відіграла масово-політична і організаторська робота партійних організацій серед трудящого селянства. Партійне будівництво в західних областях України розгорнулося уже з перших днів визволення їх від німецько-фашистських загарбників і було важливою ланкою величезної організаторської та ідеологічної діяльності Комуністичної партії, вирішальною умовою зміцнення зв'язків з найширшими масами трудящих. З досвідчених партійних працівників були створені бюро обкомів, міськомів і райкомів КП(б)У. До керівних партійних органів ввійшло багато комуністів-організаторів, які працювали тут напередодні Великої Вітчизняної війни. Велику допомогу кадрами західним областям України подавали ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У. 10 квітня 1944 р. сюди було направлено 710 партійних працівників, 168 комсомольських, 1754 радянських і 395 господарських працівників³, а за станом на 1 липня 1946 р. в західні області України на постійну роботу прибуло 86 863 партійних, радянських і господарських працівники⁴. З метою підготовки і перепідготовки кадрів для західних областей були відкриті дві партійні школи з річним строком навчання — республіканська школа при ЦК КП(б)У у Харкові і школа при Закарпатському обкомі КП(б)У. Крім того, у Львові працювала дворічна партійна школа Львівського обкому КП(б)У, яку в 1948—1949 рр. закінчило 379 партійних і радянських працівників, у тому числі 150 уродженців західних областей⁵. На початку 1945 р. при ЦК КП(б)У був створений спеціальний відділ по західних областях України. Щоб зміцнити партійні організації західних областей, ЦК КП(б) України в 1946—1947 рр. направив сюди комуністів, які були демобілізовані з рядів Радянської армії. У 1948—1949 рр. парторганізації тут помітно стали зростати і за рахунок прийому в партію активістів з місцевого населення. Якщо на початок 1946 р. в західних областях України налічувалось

¹ Архів Міністерства сільського господарства УРСР (далі — Архів МСГ УРСР), ф. 1, оп. 36, спр. 29, арк. 80.

² Архів МСГ УРСР, ф. 1, оп. 37, спр. 4, арк. 86.

³ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС), ф. 17, оп. 8, од. зб. 351, арк. 4.

⁴ М. О. Буцько. КПРС — організатор всенародної допомоги трудящим західних областей УРСР у відбудові і дальшому розвитку народного господарства (1944—1950 рр.), «Комуністична партія — натхненник і організатор соціалістичних перетворень в західних областях УРСР», К., 1960, стор. 81.

⁵ В. М. Дриль. Підготовка і марксистско-ленинское виховання партійних кадрів в Українській партійній організації в 1946—1950 роках, Львов, 1958, стор. 16, 25—26.

31 169 комуністів⁶, то за станом на липень 1948 р.—78 837⁷, або більше ніж у два з половиною рази. Незважаючи на порівняно швидке збільшення загальної кількості комуністів західних областей України, обласні і, зокрема, районні парторганізації тут були нечисленими. Так, за станом на 1 січня 1947 р. у Волинській області налічувалося понад 4,6 тис. комуністів⁸; наприкінці 1947 р. у Дрогобицькій області було 7,5 тис.⁹; у Ровенській області у березні 1948 р. налічувалося 6,4 тис. комуністів¹⁰. Найбільше комуністів працювало на Львівщині, де була розвинена промисловість йшло широке промислове будівництво. Уже в травні 1947 р. тут було близько 20 тис комуністів¹¹, з них — понад 14 тис. у Львові¹². Щодо якісного складу, то в партійних організаціях переважали комуністи-службовці, а також ті, що мали невеликий партійний стаж. Так, у Дрогобицькій обласній парторганізації за станом на березень 1948 р. комуністи-робітники становили—8,2%, колгоспники й селяни-одноосібники—0,5% і службовці—82,5%, а на січень 1949 р. відповідно 9%, 1,1% і 83,5% 74% комуністів вступило в Комуністичну партію в роки Великої Вітчизняної війни та післявоєнний період¹³. На час розгортання суцільної колективізації сільського господарства Дрогобищини (січень 1949 р.) з 558 первинних парторганізацій у радгоспах і колгоспах було тільки 26 і в селах 11. У сільському господарстві працювало лише 5% комуністів¹⁴, з яких 1,1% були колгоспниками і селянами-одноосібниками. Переважна більшість первинних парторганізацій і комуністів концентрувалася в обласних і районних центрах. Наприклад, за станом на 13 червня 1949 р. в Долинському районі, Станіславській області, з 140 комуністів тільки три працювали на селі, в Болехівському районі з 122 комуністів на селі працювали тільки сім, у Надворнянському районі з 227—15¹⁵. Аналогічне становище було і в інших парторганізаціях західних областей України.

В. І. Ленін ще в 1919 р. підкреслював, що питання роботи на селі є основним питанням усього соціалістичного будівництва, що у боротьбі з капіталізмом комуністи беруть на себе найбільше труднощів¹⁶. Згідно з цими ленінськими вказівками ЦК і обкоми КП(б)У, приступаючи до соціалістичного будівництва на селі, насамперед зміцнили сільські райкоми КП(б)У, які уже в 1945—1946 рр. в основному були укомплектовані необхідними кадрами. До роботи в партійних органах більшості сільських районів широко залучали місцеві комуністи. До березня 1948 р. в Пустомитівському районі, Львівської області, налічувалося понад 190 місцевих працівників, у тому числі 35 жінок-активісток¹⁷. На кінець 1950 р. більше половини керівних партійних працівників райкомів партії Волинської області становили вихідці з місцевого населення¹⁸. Проте в цій справі було ще багато недоліків: в окремих відділах райкомів партії не вистачало працівників, була велика плінність партійних кадрів, не завжди ці кадри мали відповідну підготовку. До квітня 1948 р. 46,5% партійних і радянських працівників Волинської області, наприклад, не мали середньої освіти¹⁹.

Відповідно до рішення лютневого (1947 р.) Пленуму ЦК ВКП(б) і березневого (1947 р.) Пленуму ЦК КП(б)У в машинно-тракторних станціях були введені посади заступників директорів МТС по політчастині. Обкоми і райкоми КП(б)У направили на ці посади досвідчених комуністів-організаторів, які добре знали сільське господарство. Під керівництвом райкомів КП(б)У партійні організації і заступники директорів МТС по політчастині керували проведенням колективізації в селах зони діяльності МТС. Так, восени 1947 р. комуністи були уже в 12 селах Іванчицького району на Волині. З 25 комуністів, що були в селах цього району, один очолював сільську Раду, другий був її секретарем, кілька працювало в школах, решта—займалися власним господарством²⁰. В таких умовах створювалися

⁶ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 1—13, од. зб. 1498, арк. 12.

⁷ «Торжество ідей ленінізму. Збірник статей», К., 1957, стор. 443.

⁸ Партархів Волинського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 74, арк. 1.

⁹ Газ. «Радянське слово», 18 грудня 1947 р.

¹⁰ Партархів Ровенського обкому КП України, ф. 400а, оп. 1, од. зб. 175, арк. 112.

¹¹ Газ. «Львовская правда», 23 травня 1947 р.

¹² Газ. «Львовская правда», 20 травня 1947 р.

¹³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 71, од. зб. 2549, арк. 365; оп. 99, од. зб. 533, арк. 284.

¹⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 71, од. зб. 2549, арк. 365.

¹⁵ Партархів Івано-Франківського обкому КП України, ф. 1, оп. 1—2, од. зб. 788, арк. 95.

¹⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 121, 178.

¹⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 71, од. зб. 7740, арк. 46—47, 121.

¹⁸ Журн. «Большовик України», 1952, № 6, стор. 70.

¹⁹ Партархів Волинського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 74, арк. 3.

²⁰ Газ. «Радянське Волинь», 28 травня 1947 р.

територіальні партійні організації. Наприкінці 1947 р. територіальна парторганізація с. Грибовиць складалась з 9 членів і 2 кандидатів партії, які жили й працювали в чотирьох селах²¹.

Основою створення сільських первинних парторганізацій у перші післявоєнні роки була послілка комуністів з міст і районних центрів на постійну роботу в МТС, колгоспи і села. За станом на вересень 1948 р. тільки Львівський обком і райкоми КП України направили в села Львівщини 660 комуністів і 480 комсомольців²². В той час на обліку в сільських парторганізаціях області було близько 1200 комуністів²³. У Дрогобицькій області з міст і районних центрів на постійну роботу в села і колгоспи в 1948 р. виїхало 220 комуністів і 400 комсомольців²⁴.

Внаслідок копіткої організаційно-партійної роботи на місцях якісний склад партійних організацій дещо поліпшився. Так, на початок 1949 р. з 6,7 тис. комуністів Волинської області робітники становили 26%, селяни—14,2%, службовці—59,8%²⁵.

Недоліком у створенні партійних організацій на селі було те, що комуністи, які були на обліку в сільських парторганізаціях, з селами і колгоспами не мали ніякого зв'язку. Так, у 1948 р. Лопатинський райком КП(б)У, на Львівщині, створив у с. Хмільному парторганізацію з чотирьох комуністів, з них три жили й працювали у районному центрі²⁶. У жовтні 1948 р. бюро Станіславського обкому КП(б)У, а в квітні 1950 р. пленум Волинського обкому КП(б)У рішуче осудили формалізм у створенні сільських партійних організацій, комуністи яких не працювали в цих організаціях²⁷.

Значному поліпшенню партійного будівництва на селі сприяли рішення XVI з'їзду КП(б)У (січень 1949 р.) і створені в західних областях УРСР політвідділи МТС. З січня 1949 р. до лютого 1951 р. у Львівській області було створено 523 первинних парторганізацій і кандидатські групи, у тому числі 148— у колгоспах і 52— у селах²⁸. У Ровенській області протягом 1949 р. кількість первинних партійних організацій збільшилась з 553 до 622, кандидатських груп з 28 до 50, а сільських територіальних парторганізацій з 31 до 68 і комуністів у них відповідно— з 52 до 110, сільських кандидатських груп— з 13 до 29 і комуністів у них— з 52 до 110, колгоспних парторганізацій— з 14 до 29, і комуністів у них з 73 до 124. Кількість комуністів у МТС області збільшилась з 159 до 181 чоловіка²⁹.

Зростали ряди партійних організацій і в інших західних областях УРСР.

Важливим питанням внутріпартійної роботи було зміцнення парторганізацій за рахунок місцевого активу. В. І. Ленін вчив: «Більше нових працівників з маси в ряди партії, для самостійної участі в будівництві нового життя— такий наш прийом боротьби з усіма труднощами, такий наш шлях до перемоги»³⁰.

Протягом тривалого періоду партійні органи слабо виконували ці ленінські настанови, мало цікавились зростанням рядів партії. Особливо це видно на діяльності парторганізацій західних областей України. За вісім місяців 1946 р. 20 з 33 міськомів і райкомів КП(б)У Волинської області зовсім не обговорювали питання про зростання партійних рядів і політичне виховання комуністів³¹. З серпня 1944 р. і до листопада 1946 р. в 22 районах і 18 МТС Львівщини жодного сільського активіста не було прийнято в партію³². У 1946 р. в семи західних областях було прийнято в партію тільки 1074 місцевих активісти³³, проте серед них переважну більшість становили службовці. 26 липня 1946 р. ЦК ВКП(б) прийняв спеціальну постанову про зростання партії і заходи по посиленню партійно-організаційної і партійно-політичної роботи з новоприйнятими до ВКП(б). Виконуючи цю постанову, сільські райкоми КП(б)У західних областей стали більше приділяти уваги прийому в партію відданих Комуністичній партії і Радянській владі бідняків і наймитів, демобілізованих воїнів, колгоспників, членів винищувальних груп, які проявили себе в боротьбі з націоналістичними бандами, комсомольців.

²¹ Газ. «Радянська Волинь», 24 грудня 1947 р.

²² Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 3—4—1, од. зб. 376, арк. 14.

²³ Журн. «Більшовик України», 1948, № 8, стор. 36.

²⁴ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 5001, оп. 10, од. зб. 1, арк. 286.

²⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 99, од. зб. 121, арк. 58.

²⁶ Там же, оп. 71, од. зб. 7740, арк. 51.

²⁷ Там же, оп. 99, од. зб. 2554, арк. 11; оп. 102, од. зб. 141, арк. 25—26.

²⁸ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 3—4—1, од. зб. 376, арк. 14.

²⁹ Партархів Ровенського обкому КП України, ф. 400в, оп. 6, од. зб. 135, арк. 2.

³⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 46.

³¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—20, од. зб. 167, арк. 63.

³² Там же, оп. 1—47, од. зб. 110, арк. 114.

³³ Там же, оп. 20, од. зб. 84, арк. 236.

Особливу роль у поліпшенні прийому в партію відіграв XVI з'їзд КП(б)У. Партійні організації, політвідділи МТС, виконуючи рішення з'їзду, стали більше працювати з колгоспним активом. За 1947—1950 рр. на Дрогобищині в члени партії було прийнято 1987 і кандидатами в члени партії 2518 чоловік — усього 4505, у тому числі понад тисячу місцевих активістів, з них 7,3% колгоспників³⁴. Порівняно з 1948 р. у 1950 р. кількість прийнятих кандидатами партії на Дрогобищині збільшилась у 3,7 раза, у тому числі робітників — у 4,2, комсомольців — у 3, жінок — у 3,4, місцевих активістів — у 12 разів, а колгоспників і селян — у 16,3 раза³⁵. З січня 1949 р. і до лютого 1951 р. у Львівській області було прийнято в партію 5685 чоловік, серед них 17,6% колгоспників³⁶.

В результаті великої роботи, яку провели ЦК КП(б)У, обкоми і райкоми партії в західних областях УРСР, помітно збільшилась кількість сільських партійних організацій. На початку 1949 р. в селах західних областей налічувалось 1128 парторганізацій, в яких було на обліку 9037 комуністів, а на 1 вересня 1952 р. — 2581 парторганізація, де було об'єднано 20 145 комуністів³⁷.

З весни 1950 р. частину сільських територіальних парторганізацій було перетворено у виробничі, колгоспні. Проте в роботі по завершенню колективізації і зміненню колгоспного ладу райкоми КП(б)У і політвідділи МТС, як правило, спиралися на всю районну парторганізацію, бо сільських комуністів було ще мало. Так, до лютого 1950 р. в зоні діяльності Рожищенської МТС, Волинської області, на 53 колгоспи було тільки 5 територіальних, а на жовтень цього року — 8 колгоспних парторганізацій і 4 партійно-кандидатських групи³⁸. У серпні 1950 р. жодної парторганізації не було в селах Підбузького, Славського, Ходорівського, Новострілицького, Миколаївського, Сколівського районів на Дрогобищині³⁹.

Значна увага приділялась ідейно-політичному загартуванню партійних, радянських і господарських кадрів, сільських комуністів і активу. В цьому важливу роль відіграло політичне навчання кадрів у системі партійної освіти. Здебільшого сітка партійного навчання на селі будувалась з урахуванням великої строкатості в ідейно-теоретичній і політичній підготовці, віку комуністів і активу, наявності малописьменних. Поряд з гуртками політосвіти працювали гуртки по ліквідації малописьменності. В деяких районах були створені короткотермінові школи для дорослих.

Навчання сільських комуністів і активу розгорнулося з 1946/47 навчального року, але необхідного розмаху набрало після XVI з'їзду КП(б) України. Якщо у 1947/48 навчальному році в системі партійної освіти Станіславської області навчалось 49%, то в 1948/49 навчальному році вже 64% всього складу обласної парторганізації⁴⁰. У 1949/50 навчальному році у 31 вечірній партшколі в селах Львівщини навчалось 1018 слухачів, в 305 політшколах — 5130, у 440 гуртках по вивченню біографії В. І. Леніна і в 355 гуртках по вивченню історії партії — понад 11,8 тис. трудящих. Більше тисячі сільських комуністів вивчало марксистсько-ленінську теорію самостійно⁴¹. Більшість райкомів КП(б)У налагодили систематичну роботу партійних кабінетів. Для пропагандистів і слухачів тут проводилися необхідні консультації. Влітку 1949 р. при обкомах партії західних областей України почали працювати місячні курси сільських пропагандистів. Деякі райкоми КП України організовували екскурсії пропагандистів та слухачів політшкіл і гуртків до Львівського філіалу Центрального музею В. І. Леніна.

Проте серйозними недоліками в роботі сітки партійної освіти на селі була відсутність досвідчених пропагандистів, її формальне комплектування, низька якість занять. ЦК КП(б)У влітку 1949 р. вказував на низький ідейно-політичний рівень занять у політшколах і гуртках Львівської області⁴². Захоплюючись кількістю гуртків, партійні організації недостатньо уваги звертали на якість і цілеспрямованість партійного навчання. У березні 1950 р. бюро Львівського обкому КП(б)У відзначало, що заняття в гуртках і політшколах часто зривалися внаслідок відсутності організуючої ролі первинних парторганізацій. Це особливо торкалося парторганізацій сіл і колгоспів. Нерідко заняття проходило без урахування рівня підготовки слухачів, будувалися на загальному матеріалі. Багатий місцевий матеріал про великі перетво-

³⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 102, од. зб. 142, арк. 150.

³⁵ Партархів Дрогобицького обкому КП України, ф. 1, оп. 1—13, од. зб. 1, арк. 334.

³⁶ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 3—4, од. зб. 1 арк. 82.

³⁷ «XVII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України 23—27 вересня 1952 р. Матеріали з'їзду», К., 1953, стор. 53.

³⁸ Партархів Волинського обкому КП України, ф. 1, оп. 530, од. зб. 1, арк. 31; оп. 2340, од. зб. 7, арк. 1, 110.

³⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 102, од. зб. 489, арк. 119.

⁴⁰ Газ. «Прикарпатська правда», 9 січня 1949 р.

⁴¹ Газ. «Колгоспне село», 25 червня 1950 р.

⁴² Журн. «Партійне життя», 1949, № 8, стор. 14.

рення на селі, класову боротьбу, антинародну суть і діяльність українських буржуазних націоналістів використовувався погано⁴³.

Більшість сільських райкомів КП(б)У правильно поєднували організаційно-партійну і масово-політичну роботу з господарською, постійно забезпечували авангардну роль сільських комуністів у колективізації сільського господарства. Комуністи МТС і сіл виступали активними ініціаторами створення колгоспів. Виходячи з конкретних умов, під керівництвом райкомів КП(б)У, з активною допомогою місцевого активу вони виявляли й перевіряли на практиці найбільш дохідливі й прості форми й методи роботи серед селян.

У підвищенні боєздатності партійних організацій західних областей УРСР велику роль відіграв XVI з'їзд КП(б)У, а також систематична практична допомога їм з боку ЦК КП(б)У. Особливе значення мала нарада партійних працівників західних областей УРСР, скликана з ініціатики ЦК КП(б)У в березні—квітні 1949 р., на якій було обговорено питання масово-політичної роботи серед колгоспників і селян-одноосібників. У роботі наради взяв участь Перший секретар ЦК КП(б)У М. С. Хрущов⁴⁴. У 1949 р. члени Політбюро ЦК КП(б)У і уряду України виїжджали на тривалий період у західні області і подавали парторганізаціям на місцях конкретну допомогу⁴⁵. Велику допомогу, зокрема, одержала Станіславська обласна парторганізація, яка довгий час відставала в проведенні колективізації сільського господарства. У листопаді 1949 р. сюди приїжджав М. С. Хрущов, а в січні 1950 р.—члени Політбюро ЦК КП(б)У. М. С. Хрущов побував у селах Джурів, Заболотівського району, Ямниці, Станіславського району, Хом'яківці і Марківці, Тисменицького району. На прикладі вказаних сіл М. С. Хрущов і члени Політбюро ЦК КП(б)У викрили помилки й недоліки в роботі обкому і райкомів партії, які полягали в тому, що партійні організації не вели глибокої політичної роботи серед селян, особливо в селах, де діяли куркульсько-націоналістичні банди. Слабо проводилася колективізація в Станіславському, Богородчанському, Тисменицькому, Глумацькому, Коршівському, Отинянському, Заболотівському, Коломийському, Войнилівському, Калуському, Букачівському районах. Масово-політична робота по створенню колгоспів і викриттю антинародної суті українського буржуазного націоналізму не підкріплювалась відповідними організаційними заходами і рішучою боротьбою з ворожими елементами.

Підавши різкій критиці помилки й недоліки в роботі Станіславського обкому і райкомів партії, М. С. Хрущов і члени Політбюро ЦК КП(б)У поставили перед обласною партійною організацією завдання—до початку весняної сівби 1950 р. завершити в області колективізацію, рішуче посиливши боротьбу із залишками націоналістичних банд. Станіславський обком партії мобілізував усю партійну організацію на розв'язання цього завдання. У відсталі райони і села обком послав з міст 850 комуністів і 3500—з районних центрів на чолі з секретарями обкому, райкомів партії та іншими партійними і радянськими працівниками. На допомогу обласній парторганізації ЦК КП(б)У відрядив у райони області 67 партійних працівників з Харківської і Сумської областей, які протягом місяця працювали в найбільш віддалених селах Станіславщини. Крім того, до масово-політичної роботи в селах було залучено 22 930 агітаторів і 2650 лекторів і пропагандистів області, понад 7 тис. комсомольців. Усе це сприяло тому, що до середини березня 1950 р. в області було створено 660 колгоспів, в яких об'єднувалося 95% селянських господарств і 94,1% орної землі⁴⁶.

ЦК КП(б)У і, зокрема, М. С. Хрущов допомагали парторганізаціям західних областей УРСР удосконалювати форми й методи партійного керівництва. Систематично стали проводитися семінари, наради, інструктивні наради працівників партійного апарату, секретарів первинних парторганізацій. На обговорення партійних комітетів виносилися питання внутріпартійної роботи. Поліпшився контроль за виконанням прийнятих рішень, популяризувався передовий досвід роботи сільських райкомів КП(б)У. У 1949 р. Львівський обком партії, наприклад, вивчив і узагальнив серед комуністів досвід роботи Новомилятинського і Лопатинського райкомів КП(б)У⁴⁷, які домоглися суцільної колективізації сільського господарства. У грудні 1950 р. 11 секретарів колгоспних парторганізацій західних, Ізмаїльської і Закарпатської областей УРСР поділилися досвідом партійної роботи серед колгоспників з учасниками республіканської наради секретарів первинних парторганізацій укрупнених колгоспів⁴⁸.

Багато первинних парторганізацій відіграли значну роль у колективізації сільського господарства, в організаційному зміцненні колгоспів. Так, територіальна первинна

⁴³ Газ. «Львівська правда», 17 березня 1950 р.

⁴⁴ Газ. «Правда України», 2 квітня 1949 р.

⁴⁵ М. Івасюта. Нарис історії колективізації на Тернопільщині (1939—1950), К., 1958, стор. 91.

⁴⁶ Партархів Івано-Франківського обкому КП України, ф. 1, оп. 3, од. зб. 63, арк. 5—8.

⁴⁷ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 3—4, од. зб. 1, арк. 84.

⁴⁸ Газ. «Правда України», 27 грудня 1950 р.

партійна організація с. Грибовиці, Іваничівського району, Волинської області, була створена в квітні 1947 р., на її обліку було 11 комуністів. Виконуючи рішення лютевего (1947 р.) Пленуму ЦК ВКП(б) і березневого (1947) Пленуму ЦК КП(б)У, комуністи проявили себе енергійними організаторами соціалістичної перебудови сільського господарства. Свою діяльність партійна організація поширювала на чотири суміжних села. В результаті широкої роз'яснювальної роботи в цих селах були організовані колгоспи. Партійна організація багато приділяла уваги організаційному зміцненню молодих колгоспів. Так, завдяки парторганізації колгосп «Комсомолец» с. Стара Лішня добився значних успіхів у своєчасному збиранні врожаю, у виконанні хлібозаготівель. На трудовен було видано по 3 кг хліба. Колгосп добре провів сібву озимих культур, перевиконавши планове завдання на 20 га⁴⁹. В 1947 р. була створена партійна організація в с. Стенятині, Сокальського району, Львівської області. Вона згуртувала навколо себе місцевий актив, проводила з селянами бесіди, в результаті чого в селі був організований колгосп ім. Леніна. Під керівництвом партійної організації колгосп зміцнювався, ставав для селян-одноосібників яскравим прикладом переваг колгоспного ладу. Згодом під керівництвом партійної організації в селі було створено ще два колгоспи, і село повністю було колективізоване⁵⁰.

Із зростанням районних й створенням первинних парторганізацій на селі підвищувалась роль пленумів райкомів КП(б)У, зборів партійного активу. Відпадала необхідність у проведенні районних партійних зборів, особлива увага зверталась на піднесення ролі зборів у первинних парторганізаціях, як найважливішої форми здійснення внутріпартійної демократії і розвитку самодіяльності комуністів.

Створюючи і зміцнюючи парторганізації на селі, Комуністична партія України дбала про посилення зв'язків з широкими масами селян. У рішенні ЦК КП(б) України про роботу Чернівецького обкому КП(б)У (1946 р.) підкреслювалось: «В умовах переважання в області індивідуальних селянських господарств для нашої партії важливо посилити політичні зв'язки з селянством і створити належну політичну опору на селі»⁵¹. XVIII Пленум ЦК КП(б)У (1947 р.), відзначивши, що партійні організації західних областей недостатньо організовували і згуртовували бідняцько-середняцький актив на боротьбу проти куркульства, яке виступало проти колективізації, зажадав від парторганізацій створити в кожному селі й колгоспі безпартійний актив, всіляко залучати його до активної участі в громадсько-політичному житті села, колгоспу, в роботі місцевих органів Радянської влади⁵². Для згуртування й політичного виховання сільського активу використовувались найрізноманітніші форми й методи роботи: загальні збори селян, збори колишніх наймитів і бідняків, молоді, жінок, демобілізованих воїнів, обласні й районні наради активу, обговорення підсумків господарської діяльності колгоспів і МТС, зустрічі селян-одноосібників з майстрами колгоспного виробництва і ветеранами колгоспного руху на Україні, лекції, бесіди, сільсько-господарські виставки, демонстрування кінокартин на теми колгоспного життя, взаємоперевірки підсумків соціалістичного змагання тощо.

Партійні організації посилили керівництво органами Радянської влади, які були найтісніше зв'язані з селянами, здійснювали безпосередньо радянські закони на селі. До того ж, у них працювали переважно місцеві активісти. Так, за станом на березень 1946 р. у виконкомах районних і сільських Рад західних (Ізмаїльської і Закарпатської) областей налічувалось 87,5% місцевих радянських працівників⁵³. З метою підвищення ролі органів Радянської влади у боротьбі за соціалістичну перебудову села партія направляла сюди кращих комуністів-організаторів. У липні 1946 р. в радянських органах Дрогобиччини, наприклад, при наявності 80,9% кадрів з місцевого населення комуністи становили 47,3%⁵⁴. Уже в 1947—1948 рр. переважна більшість сіл західних областей мала численний політично загартований актив. В кінці 1948 р. тільки у Волинській області налічувалось 50 тис. сільських активістів, які зосереджувались навколо сільських Рад і відіграли під їх керівництвом вирішальну роль у колективізації сільського господарства. Так, Хворостівська сільська Рада, Луківського району, Волинської області, з допомогою місцевого активу перша в районі розрахувалась з державними поставками і організувала колгосп з 26 господарств. Голова і секретар сільської Ради, члени виконкому і постійних комісій перші подали заяви про вступ до колгоспу. Їх приклад наслідували всі селяни⁵⁵. З ініціативи голови Штунської сільської Ради, Любомльського району, тієї ж області, тов. Єрмолюка в селі був організований колгосп з 22 господарств⁵⁶.

Велику роль в колективізації сільського господарства відіграли комсомольці

⁴⁹ Партархів Волинського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 120, арк. 11.

⁵⁰ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 3—2, од. зб. 123, арк. 235.

⁵¹ Журн. «Партробітник України», 1946, № 8, стор. 42.

⁵² Газ. «Радянська Україна», 14 березня 1948 р.

⁵³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—20, од. зб. 66, арк. 38.

⁵⁴ Там же, од. зб. 127, арк. 7.

⁵⁵ Партархів Волинського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 74, арк. 21.

⁵⁶ Там же.

кількість яких у селах західних областей України зростає з 27,2 тис. у травні 1947 р. до 52 тис. у травні 1950 р.⁵⁷ На кінець 1948 р. з ініціативи комсомольських організацій і комсомольського активу в Тернопільській області було створено 67 колгоспів, Дрогобицькій — 92, Волинській — 131⁵⁸, Львівській (на травень 1950 р.) — 150 колгоспів⁵⁹. У Ровенській області (станом на 1 січня 1950 р.) комсомольцями було створено 235 колгоспів, з них 69 були названі іменем Ленінського комсомолу та іменами героїв-комсомольців⁶⁰.

Керуючись вказівками В. І. Леніна, що розпочата Радянською владою справа будівництва соціалізму може бути посунута вперед тільки тоді, коли в ній візьмуть участь мільйони й мільйони жінок⁶¹, партійні організації провели велику організаційну і політичну роботу по залученню жінок до активної діяльності. В селах, колгоспах і на підприємствах була створена густа сітка жіночих організацій — делегатських зборів і жіночих рад з різними секціями. При активній участі жіночих рад і делегаток під керівництвом партійних організацій було створено багато колгоспів у західних областях України. Так, у Тернопільській області (станом на листопад 1948 р.) з ініціативи жіночих рад та активу жінок було створено 120 колгоспів⁶², у Львівській області (на березень 1950 р.) — близько 200⁶³, у Волинській області (до лютого 1950 р.) — 178⁶⁴, в Станіславській області (на листопад 1950 р.) — 196 колгоспів⁶⁵. За неповними даними, на початок 1950 р. в західних областях України, крім Ровенської, Ізмаїльської і Чернівецької, з ініціативи жіночих рад і активісток було створено 732 колгоспи⁶⁶.

Важливу роль в успішному здійсненні колективізації сільського господарства західних областей України відіграла широка масово-роз'яснювальна і виховна робота, що її проводили на селі партійні організації. Миськомми і райкоми КП(б)У, первинні партійні організації підбрали з числа передових робітників і селян агітаторів і пропагандистів. У 1948 р. в Ровенській області було створено 916 агітколлективів, які об'єднували 14,1 тис. агітаторів, серед них було 2 тис. комуністів і 3,7 тис. комсомольців⁶⁷. У 1949 р. у Волинській області налічувалось близько 14,4 тис. агітаторів, з них у селах — майже 12,8 тис. чоловік⁶⁸.

У агітаційно-пропагандистській роботі особлива увага зверталась на широке роз'яснення переваг колективного ведення господарства, передового досвіду колгоспів східних областей. Агітатори на конкретних прикладах показували, яких успіхів добились молоді колгоспи західних областей, як поліпшився матеріальний добробут колгоспників. Так, велику агітаційно-масову роботу серед селян провів агітколлектив с. Ставки, Оваднівського району, Волинської області. Агітатори щоденно проводили бесіди, читки газет тощо. В 1948 р. агітатори провели 765 бесід, на яких були присутні більше 32,6 тис. трудящих. Широка агітація сприяла тому, що згодом у селі було створено колгоспи.

Значне місце в масово-політичній роботі займала лекційна пропаганда. В центрі її було роз'яснення теоретичних питань марксизму-ленінізму, виховання трудящого селянства в дусі соціалістичного патріотизму, а також викриття буржуазного націоналізму і буржуазної ідеології. Багато уваги приділялось також пропаганді колгоспного ладу. Про розмах лекційної пропаганди свідчить той факт, що тільки за перше півріччя 1948 р. лекторськими групами і групами доповідачів, у селах Волинської області було прочитано 12 тис. лекцій і доповідей на політичні й науково-популярні теми. В лекціях широко пропагувались передові методи колективного господарювання, висвітлювались переваги колгоспного ладу. В одній з доповідних записок в райком КП(б)У голова колгоспу с. Гривятки, Маневницького району, на Волині, писав: «Лекції, прочитані лектором Д. С. Антонюком на теми: «Переваги колгоспного господарства перед одноосібним», «Статут сільськогосподарської артілі», «Сила і життєвість колгоспного ладу» та інші, переконали селян в перевагах колгоспного ладу і допомогли організувати в нашому селі колгосп»⁶⁹.

⁵⁷ ПА ІП КП України, ф. 7, оп. 7—3, од. зб. 736, арк. 22; оп. 6, од. зб. 837, арк. 323.

⁵⁸ Поточний архів ЦК ЛКСМ України, Відділ селянської молоді, Інформації обкомів ЛКСМУ за 1949 р.

⁵⁹ Газ. «Львовская правда», 12 травня 1950 р.

⁶⁰ Партархів Ровенського обкому КП України, ф. 400-в, оп. 6, од. зб. 138, арк. 1.

⁶¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 26—27.

⁶² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 77, од. зб. 5, арк. 289—290.

⁶³ Там же, оп. 2, од. зб. 15, арк. 26.

⁶⁴ Партархів Волинського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 201, арк. 13.

⁶⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 116, од. зб. 2, арк. 401.

⁶⁶ Там же, од. зб. 5, арк. 200; од. зб. 4, арк. 14; оп. 77, од. зб. 15, арк. 26; од. зб. 7, арк. 75; од. зб. 8, арк. 318, 368.

⁶⁷ Партархів Ровенського обкому КП України, ф. 400, оп. 1, од. зб. 29, арк. 15.

⁶⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 103, од. зб. 89, арк. 14—16.

⁶⁹ Партархів Волинського обкому КП України, ф. 1, оп. 3, од. зб. 78, арк. 9.

Агітаційно-пропагандистською роботою керували безпосередньо секретарі обкомів і райкомів КП(б)У. Велике значення для поліпшення лекційної пропаганди мал виступи перед трудящими селянами партійних і радянських керівників. З лекціями, доповідями часто виступали секретарі Львівського обкому КП(б)У тт. Коваль, Зленко, голова виконкому Львівської обласної Ради депутатів трудящих тов. Пелехати та ін.⁷⁰

Для ознайомлення з досягненнями колгоспів і колективним господарювання партійні організації систематично організовували екскурсії в кращі артільні господарства.

Широку і всебічну пропаганду колгоспного ладу вела преса. Вже до середини 1946 р. в західних областях УРСР видавалось 242 обласні, міські і районні газети загальним тиражем близько 636 тис. примірників. ЦК КП(б)У спеціально для західних областей України видавав газету «Радянський селянин», а також змінні сторінки газет «Радянська Україна» і «Правда України»⁷¹. В пресі систематично друкувались матеріали про переваги колективного ведення господарства, висвітлювались досвід роботи молодих колгоспів.

У боротьбі за соціалістичне перетворення сільського господарства західних областей України зміцнювались первинні партійні організації на селі, поліпшувалась розстановка комуністів у колгоспному виробництві. Комуністи, очолюючи бригади і ланки, добивалися високих врожаїв зернових і технічних культур, на практиці доводили селянам великі переваги колективного господарювання. Так, парторганізація колгоспу ім. Горького, с. Романів, Теремнівського району, Волинської області, була створена наприкінці 1949 р., а вже на кінець 1950 р. стала однією з кращих колгоспних первинних парторганізацій області. Сім комуністів працювало безпосередньо у колгоспному виробництві. На партійних зборах систематично обговорювались питання політичної роботи, організації праці і соціалістичного змагання в колгоспі. Комуністи брали активну участь у роботі парторганізації, постійно звітували про виконання партійних доручень на зборах. Під керівництвом парторганізації велику роз'яснювальну роботу серед колгоспників проводив агітколектив, куди входило 27 активістів. Комуністи мобілізували колгоспників на зміцнення громадського господарства. Згодом з відсталого колгосп став одним з передових. У 1950 р. тут зібрали по 350 ц цукрових буряків з га і по 37 ц кукурудзи, достроково виконали зобов'язання перед державою⁷².

Проте деякі райкоми партії мало звертали уваги на зміцнення первинних партійних організацій і піднесення їх ролі в соціалістичних перетвореннях на селі. Так, Самбірський райком КП(б)У, Дрогобицької області, за 1949 р., що був найбільш напруженим у колективізації району, на своїх 35 засіданнях розглянув питання про стан політичної роботи серед селян тільки в 5 селах⁷³. Багато комуністів не були зв'язані з колгоспним виробництвом. Зокрема, на початок 1949 р. в селах Волині налічувалось 11,2% складу обласної парторганізації, а в колгоспах працювало лише 2,7% комуністів⁷⁴.

Багато райкомів партії в проведенні колективізації сільського господарства спирались тільки на комуністів, радянський і господарський актив району. У 1949 р. в Бобрському районі, Львівської області, крім 125 комуністів, налічувалося 413 комсомольців, понад 300 депутатів сільських і районної Рад, близько 300 учителів і 100 медпрацівників. Проте райком партії майже не використовував цей актив при проведенні колективізації. За 1949 р. бюро райкому обговорило 302 питання, з них тільки одне присвячувалось масово-політичній роботі по створенню колгоспів. У більшості сіл роботу з селянами було занедбано, на село посилалися тимчасові оперативні бригади, уповноважені. Тому в багатьох селах на початку 1950 р. колективізація ще й не почалася, і в районі було колективізовано тільки 30% господарств⁷⁵.

Ці недоліки пояснювалися тим, що деякі райкоми партії, забуваючи вказівку В. І. Леніна про те, що переробити психологію селянина швидко не можна, що це довгий і важкий процес боротьби⁷⁶, надмірно захоплювалися адмініструванням. Порушувалася ленінський принцип добровільності при вступі в колгоспи. Окремі районні партійні організації визначали форми й методи своєї роботи без аналізу економічного розвитку і класового розшарування сіл, без врахування рівня політичної свідомості селян.

⁷⁰ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 3—2, од. зб. 12, арк. 91—92, 97—98.

⁷¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 20, од. зб. 84, арк. 165.

⁷² Там же, оп. 102, од. зб. 142, арк. 123—124, 162.

⁷³ Партархів Дрогобицького обкому КП України, ф. 27, оп. 27—10, од. зб. 3, арк. 1—182; од. зб. 4, арк. 1—272.

⁷⁴ Газ. «Радянська Волинь», 16 січня 1949 р.; ПА ІІП КП України, ф. 1, оп. 99, од. зб. 121, арк. 58.

⁷⁵ Газ. «Вільна Україна», 11 січня 1950 р.

⁷⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 323.

ЦК КП(б)У і особисто М. С. Хрушов багато робили, щоб партійні організації в своїй діяльності не відходили від лєнінських норм партійного керівництва і роботи в масах. Незважаючи на великі недоліки в партійному керівництві, зв'язані з наслідками культу особи Сталіна, Комуністична партія України, її місцеві партійні організації діяли злагоджено, цілеспрямовано. Уже в квітні 1950 р. завдяки величезній роботі партії на селі у західних областях УРСР було створено 7249 колгоспів, які об'єднували 93,1% селянських господарств і 93,5% посівної площі⁷⁷. Це була велика перемога всієї партійної організації України.

Звичайно, здійснення колективізації і поступове усунення недоліків у роботі парторганізацій на селі не могли виправити важкого становища в сільському господарстві західних областей УРСР в 1946—1950 рр. Недооцінка сільського господарства Сталінінм, порушення лєнінського принципу матеріальної заінтересованості колгоспів і колгоспників особливо позначилися на західних областях, де колгоспний лад лише перемагав і зміцнювався у жорсткій класовій боротьбі. Все це створювало величезні труднощі в організаційній і масово-політичній роботі на селі.

Ось чому особливо значення для західних областей України мали рішення вересневого (1953 р.) та наступних пленумів ЦК КПРС про круте піднесення сільського господарства СРСР.

М. В. САДОВІН

ВИЗВОЛЕННЯ КИЄВА ВІД НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ

У листопаді 1963 р. минає 20 років з дня визволення столиці Радянської України від німецько-фашистських поневолювачів. Київська операція, проведена в кінці 1943 р., є славною сторінкою в літописі героїчної Радянської Армії. Тут, на берегах Дніпра, у правобережних районах Київської області, радянські люди, захищаючи завоювання Жовтня, виявили високі моральні якості.

Однією з необхідних умов для розгортання бойових дій за визволення Києва від фашистських загарбників було створення на правому березі Дніпра великих плацдармів, на яких можна було б зосередити значні сили. Нашим військам, що переправилися через Дніпро, необхідно було закріпитися на західному березі, вдержати й розширити захоплені плацдарми. До Києва вийшли війська 1-го Українського фронту під командуванням генерала армії М. Ф. Ватутіна. Членом Військової ради фронту був генерал-лейтенант М. С. Хрушов. У кінці вересня і в жовтні цей фронт вів запеклі бої на плацдармах. 24 жовтня Верховне Головнокомандування дало директиву про перегрупування сил і засобів фронту й нанесення головного удару з плацдармів північніше Києва. Наступ військ фронту повинен був завершитися розгромом німецько-фашистського угруповання в районі Києва, визволенням столиці України і створенням величезного стратегічного плацдарму на правому березі Дніпра.

Тактика попередніх боїв показала, що найбільш доцільно головний удар завдати з Лютезького плацдарму, завойованого військами 38-ої армії і розташованого за 25 км від Києва. На цьому плацдармі в 500 кв. м можна було зосередити і надійно замаскувати велику кількість військ і техніки. Місцевість дозволяла завдати удари в південному напрямі безпосередньо на Київ і в південно-західному — в обхід Києва. Війська 60-ої армії, які захопили великий плацдарм за 40 км північніше Лютежа, повинні були просуватись на південний захід і прикривати головне ударне угруповання з заходу. З 24-го жовтня здійсненню цього задуму була підпорядкована вся діяльність фронту. Наступальні операції наших військ припинилися, почалося приховане перекиплення військ на Лютезький плацдарм.

Особливо відповідальні завдання покладалися на 38-у армію, яка становила основне ядро ударного угруповання і повинна була забезпечити не помітне для ворога зосередження численних військ на плацдармі.

Щоб забезпечити раптовість наступу й зберегти в повній таємниці підготовку до прориву, командуючий армією заборонив роботу радії, відкриті розмови по телефону про перегрупування й підготовку до наступу. Командиру 50-го стрілецького корпусу було наказано приготувати все необхідне для будівництва трьох мостів через р. Ірпін¹.

Подібна робота велась і в 60-ій армії, яка повинна була перейти в наступ водночас з 38-ою. Тут з 27 по 30 жовтня проводилися заняття з усіма ланками командного складу на тему «Наступ і атакування стрілецькою ротою (батальйоном, пол-

⁷⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 6, од. зб. 1991, арк. 1.

¹ Архів Міністерства оборони СРСР (далі — Архів МО СРСР), ф. 393, оп. 9005, стр. 64, арк. 70.

ком) противника в умовах лісової місцевості» і з усіма військовослужбовцями на тему «Наступ стрілецького взводу (роти) в умовах лісової місцевості»².

Бойові операції, проведені напередодні наступу, дали нашим командирам багато додаткових даних про ворога, що дозволили краще організувати наступ, безпомилково поразити противника артилерією і авіацією.

Необхідно було в стислі строки провести велике перегрупування сил. Протягом кількох днів основна ударна сила — 3-я танкова армія, подолавши значну відстань і такі водні перешкоди, як Дніпро і Десна, у повному складі зосередилася на Лютезькому плацдармі. Однак німецько-фашистському командуванню це вдалося розгадати наших задумів щодо цієї операції.

Внаслідок перегрупування на Лютезькому плацдармі зосередилися головні сили фронту. Крім 38-ої і 3-ої гвардійської танкових армій, посилені новими частинами і з'єднаннями, тут були 5-й гвардійський танковий, 1-й гвардійський кавалерійський і 7-й артилерійський корпуси. Війська спішно поповнювалися людьми, бойовою технікою, боеприпасами, продовольством, оскільки багато з'єднань, які готувалися до наступу, протягом довгого часу не виходили з боїв і мали великі втрати.

Всю відповідальність за політичну роботу несли ротні й батальйонні партійні організації, про зміцнення яких проявляли особливу турботу політоргани. Вони також приділяли значну увагу прийому в партію кращих солдатів і офіцерів. Так, у 38-ій армії напередодні наступальних боїв за визволення Києва було 17 632 комуністи, які об'єднувалися у 581 первинну парторганізацію і 54 кандидатські і партійно-комсомольські групи. Незважаючи на великі втрати комуністів у боях, бойові частини мали міцні партійні організації, насамперед, тому, що вони постійно поповнювалися достойними бійцями.

Напередодні наступу на Київ політоргани і партійні організації спрямовували всі форми партійно-політичної роботи на піднесення бойового наступального духу солдатів і офіцерів. Військові ради фронту та армій підготували спеціальні звернення до воїнів, закликаючи їх до сміливих і рішучих дій. За кілька годин до наступу звернення зачитувалися на мітингах і зборах.

У день наступу армійські та дивізійні газети закликали воїнів рішуче й сміливо діяти. Наприклад, передова стаття газети 60-ої армії починалася словами: «Настає час. Батьківщина-мати кличе нас вперед! Ми йдемо на бій за Київ—матір російських земель, серце України»³. Ці палкі патріотичні заклики, що виражали волю, почуття й думки воїнів, втілювалися у героїчні ратні подвиги.

1 листопада бої за Київ розпочалися наступом військ 40-ої та 27-ої армій 1-го Українського фронту на Букринському плацдармі. На окремих ділянках ворог був відкинутий з великими втратами на 1—1,5 км. Наступ наших військ на Букринському плацдармі відвернув увагу й сили ворога від плацдармів північніше Києва і тим самим створив сприятливі умови для наступу головного групування фронту.

В ніч з 2 на 3 листопада йшли останні приготування до наступу північніше Києва. Військова рада від імені народу і партії закликала воїнів розгромити й знищити ворога під Києвом. Артилерійська підготовка, що почалася вранці, підняла бойовий дух радянських військ. Вогонь нашої артилерії був настільки сильним і винищувальним, що «залишки живої сили противника... розбіглися в лісі й болота»⁴. Ворожі війська були приголомшені й паралізовані, про що, зокрема, свідчать листи німецьких солдатів і офіцерів.⁵

Після артилерійської підготовки стрілецькі з'єднання 38-ої і 60-ої армій перейшли в атаку і, не зустрічаючи серйозного опору, без втрат просунулися вперед на 2—3 км, 38-а армія в перший день наступу пододала відстань і вийшла в район Пущі-Водиці. 60-а армія прорвала лінію оборони противника по фронту на 16 км і швидко просунулася в південно-західному напрямі на 15 км. Наступ наших військ активно підтримувала авіація.

Але ворог залишався ще досить сильним. У нього були резерви, він міг вільно перекинути свіжі сили із заходу. Фашистське командування намагалося за будь-яку ціну зупинити наступ наших військ, вдержати Київ і згодом відновити оборону на правому березі Дніпра. З цією метою воно в перший же день наступу радянським військ почало вживати енергійних заходів до упорядкування ушкоджених частин, направляти резервні частини в район прориву. Противник швидко оправився і почав чинити серйозний опір частинам, що наступали, організовувати на окремих ділянках рішучі контратаки. Передбачалися важкі, криваві бої.

Підбивши підсумки першого дня наступу, командуючий 38-ою армією вночі дав наказ, в якому визначив бойові завдання на 4 листопада: вийти на рубежі Софіївська Борщагівка — Нікольська Борщагівка — станція Пост-Волинський — Куренів

² Архів МО СРСР, ф. 417, оп. 10 564, спр. 237, арк. 39.

³ Газ. «Армейская правда», 3 листопада 1943 р.

⁴ Архів МО СРСР, ф. 417, оп. 10 564, спр. 237, арк. 152.

⁵ Архів МО СРСР, ф. 393, оп. 9023, спр. 11, арк. 140, 141.

ка—Пріорка. Командуючий наказав вранці 4 листопада ввести в бій 1-у Чехословацьку бригаду, яка повинна була діяти в складі 51-го стрілецького корпусу⁶. 60-а армія мала подолати опір противника і перейти в наступ у південно-західному і південному напрямках. На другий день наступу в полосі дій 38-ої армії вступила в бій також 3-я гвардійська танкова армія. На південь від Києва було створено зведену групу під командуванням полковника Сливина, яка повинна була форсувати Дніпро, розв'язати наступ, відрізати шляхи відходу противника на південь⁷.

Вранці 4 листопада знову почалися запеклі бої за Київ. Подолавши опір ворога, з'єднання 38-ої, 60-ої і 3-ої гвардійської танкової армії уперто просуваються вперед. Особливо складним було становище 51-го стрілецького корпусу, який повинен був увірватися в Київ з півночі і повністю оволодіти містом. В перший день боїв ці частини не зуміли скрізь прорвати оборону противника, наступ ішов повільно. В ніч з 3 на 4 листопада було вирішено основні сили 6-го гвардійського танкового корпусу використати для безпосередньої підтримки дій піхоти. Одна танкова бригада корпусу надійшла у розпорядження командира 167-ої стрілецької дивізії, друга — у розпорядження 136-ої⁸.

Безумовно, розплення танкових бригад 3-ої гвардійської танкової армії, тобто основної ударної сили фронту, було вимушеною мірою. Найбільш ефективним було б введення танкової армії у прорив для переслідування противника. Але у даних обставинах використання танків для безпосередньої підтримки піхоти було правильним і необхідним. Це активувало дії 51-го стрілецького корпусу і прискорило виконання бойової операції.

У другій половині дня 4 листопада танкові бригади було виведено з підпорядкування стрілецьких дивізій. А в ніч на 5 листопада 52-а танкова бригада вже вийшла на шосе Київ—Житомир. У фашистських військах почав наростати страх перед оточенням, перед перспективою зазнати участі своїх співбратів під містом на Волзі. Про це писали на батьківщину німецькі солдати⁹.

4 листопада 60-а армія продовжувала наступ на південний захід. Особливо важкі бої точилися в районі х. Волчків та колгоспу ім. Шолома Алейхема. 4—5 листопада жорстокі бої проходили у великому населеному пункті Мануїльську. Наші війська повністю й остаточно оволоділи ним тільки 6 листопада. Незважаючи на шалений опір, війська 60-ої армії продовжували тіснити ворога. Вранці 4 листопада частини 30-го стрілецького корпусу очистили від противника районний центр Димер, в ніч з 4 на 5 листопада оволоділи Демидовим.

Але бойові дії фронту 4 листопада розвивалися не досить енергійно й рішуче. Противник, який ввів у бій резерви, зумів зупинити на ряді ділянок просування наших частин вперед, в результаті чого завдання на 4 листопада повністю викопано не було. 51-й стрілецький корпус не оволодів Боршагіркою, Куренівкою і не вступив на околиці Києва. Військова рада 38-ої армії, проаналізувавши дії наших військ за 4 листопада, визнала, що успіх, досягнутий 3 листопада, не вдалось розвинути. Командуючий армією наказав підтягнути артилерію і міномети і 5 листопада активно підтримати піхоту й танки¹⁰.

В ніч з 4 на 5 листопада війська готувалися до вирішального наступу. Вранці по всьому фронту з новою силою розгорівся бій, який не припинявся до повного оволодіння Києвом. При підтримці артилерійського й мінометного вогню наша піхота сміливо атакувала ворога. На окремих напрямках противник розгорнув енергійні контратаки, щоб зупинити наступ наших військ. Та, ламаючи опір ворога, знищуючи його живу силу й техніку, радянські війська впевнено просуваються вперед.

5 листопада в другій половині дня передові частини вийшли в район Святошина, 51-й стрілецький корпус і 1-а Чехословацька бригада почали бої на околицях Києва. Частини 50-го стрілецького корпусу і 3-ої гвардійської танкової армії розвивали успішні дії західніше Києва. Противник, боячись оточення, почав поспішно відводити свої тили з Києва у південно-західному напрямку. З наступом темряви бої за Київ не тільки не припинилися, а стали ще більш запеклими.

В ніч на 6 листопада у величезному місті, яке поринуло в повну пітьму, йшли запеклі бої з фашистськими військами. Зазнавши великих втрат у попередніх сутинках, фашистські війська не витримали удару радянських дивізій. Місто було взято штурмом. Наші війська вночі увірвалися в Київ, а вранці 6 листопада повністю очистили його від німецьких загарбників. У зв'язку з визволенням Києва Ставка Верховного Головнокомандування 6 листопада оголосила спеціальний наказ, а столиця нашої Батьківщини — Москва салютувала доблесним воїнам 1-го Українського фронту¹¹.

⁶ Архів МО СРСР, ф. 393, оп. 9005, спр. 64, арк. 93.

⁷ Там же, спр. 76, арк. 50.

⁸ Архів МО СРСР, ф. 315, оп. 4440, спр. 6, арк. 24.

⁹ Архів МО СРСР, ф. 393, оп. 9023, спр. 11, арк. 141.

¹⁰ Там же, оп. 9005, спр. 64, арк. 88.

¹¹ Газ. «Армейская правда», 7 листопада 1943 р.

За вмілі й успішні дії в боях за визволення Києва одержали почесні зван «Київських» 14 стрілецьких дивізій, 3 танкових корпуси, 6 авіаційних дивізій, 2 ар дивізії, одна мінометна, 2 зенітних батареї, ряд окремих полків, батальйонів та д візій. Перша окрема Чехословацька бригада, яка відзначилася в боях за Київ, бу, представлена до нагородження орденом Суворова 2-го ступеня.

777 днів Київ перебував у руках фашистських варварів. За цей час квіту місто перетворилося в руїни, життя замерло. Якщо до війни в Києві прожива 900 тис. чоловік, то на час його визволення в місті залишилося лише 180 тис.

Перший секретар ЦК КП(б)У член Військової ради 1-го Українського фрон М. С. Хрущов у доповідній записі Радянському уряду про стан Києва після визв лення відзначив, що вмілі дії артилеристів і стрімкий наступ нашої піхоти і тан зірвали чорні задуми ворога знищити столицю України¹².

Вступ наших військ у Київ не означав припинення боїв за столицю Украї Оволодівши містом, наші війська розширили плацдарм і значно зміцнили своє ст новище на правобережжі Дніпра. Але противник не залишав думки знову захопи місто, скинути наші війська в Дніпро і відновити оборону на правому березі Дніпр

Більш надійною гарантією міцності наших успіхів у районі Києва було розш рення плацдарму і розгром резервів ворога, що підходили. Тому, коли частини 51- стрілецького корпусу, 1-ої Чехословацької бригади та інших з'єднань штурмува стіни древнього Києва і билися на його вулицях і площах, основні сили 38-ої, 60- і 3-ої гвардійської танкової армії рвалися вперед, вели бої на захід від Києва, у пішно оволодівали населеними пунктами Київської області на правому березі Дніпр 6 листопада о 7 годині ранку 51-а окрема танкова бригада вступила з району Са тошина і, переборюючи опір противника, на 6 годину вечора досягла східної околиц Фастова. Спроби ворога стримати навальне просування бригади авіацією успіху і мали.

Наші танки, що несподівано з'явилися у східній частині Фастова, викликали ро губленість і паїку серед фашистських частин. Не маючи уяви про чисельність р дяньських військ, не знаючи намірів радянського командування, фашисти вели безла ний вогонь у східному напрямку. Радянське командування швидко розібралося в о становці, яка склалася. Сковуючи противника із сходу, бригада, зробивши обходні маневр, основними силами напала на місто з півночі. Противник не чекав цього і ма же без опору, в паніці втік вночі з міста. 7 листопада о 8 годині ранку наші військ повністю визволили Фастів.

91-а бригада з боями за добу пройшла 79 км, захопивши у Фастові спільно частинами 6-го гвардійського корпусу великі трофеї: всю артилерію зенітної обор ни Фастівського вузла (64 гармати), 22 ешелони з різним майном, 50 гармат наземн артилерії, 89 вагонів марганцевої руди, 150 тис. т зерна та багато ін. Фашисти паніці забули навіть гроші. Радянські воїни вилучили з сейфів Фастівського бан 7418 крб. радянських грошей, 465 польських злотих, 3527 німецьких марок і 285 500 крб. українських грошових знаків¹³.

7 листопада наказом Верховного Головнокомандуючого 91-й окремії танковій бригаді і частинам 6-го гвардійського танкового корпусу було присвоєно почеє звання «Фастівських».

За перші 10 днів наступу війська 1-го Українського фронту в основному визв лили правобережні райони Київської і частково Житомирської областей.

Під час підготовки до наступу і в ході боїв за визволення Києва та інших на селених пунктів на правому березі Дніпра значно збільшилось число заяв у партії У листопаді в 38-ій армії було прийнято тільки кандидатами в члени Комуністиче партії 115 чоловік офіцерського складу, 283 молодших командира і 290 червоноармі ців¹⁴.

У ході наступальних операцій у партійно-політичній роботі велика увага прик лялася пропаганді героїчних вчинків радянських воїнів, рішучих і сміливих дій часта і з'єднань. Особливо велику роботу було проведено в зв'язку з визволенням Києва і присвоєнням великій кількості частин і з'єднань почесних наймснунвань «Київським» Велике значення мало нагородження тих, хто зробив подвиги, безпосередньо на пла бою. За неповними даними, 3—4 листопада в 60-ій армії одержали нагороди в боє вих умовах 194 чоловіки. Багатьом з них тут же було вручено ордени і медалі¹⁵.

З розширенням Київського плацдарму і просуванням наших військ на захід прот ивник посилив опір і перейшов до жорстоких контратак. Фашистське командуванн настійно прагнуло відновити оборону на Дніпрі і відвоювати Київ.

Бої за Київ, за закріплення й розширення Київського плацдарму у листопад- грудні увійшли яскравою сторінкою в історію Великої Вітчизняної війни. У цих боях війська 1-го Українського фронту швент розгромили й обезкровили десятки фашист

¹² Газ. «Красная звезда», 10 листопада 1943 р.

¹³ Архів МО СРСР, ф. 315, оп. 4440, спр. 49, арк. 8.

¹⁴ Архів МО СРСР, ф. 393, оп. 9023, спр. 6, арк. 285.

¹⁵ Архів МО СРСР, ф. 147, оп. 10597, спр. 52, арк. 231.

ських дивізій, створили й закріпили в районі Києва міцний стратегічний плацдарм на 150 км вглиб і 400 км вздовж фронту.

При форсуванні Дніпра, в боях за Київ воїни 1-го Українського фронту виявили масовий героїзм. За великі заслуги перед Батьківщиною близько 800 солдатів, сержантів, офіцерів і генералів одержали почесне звання Героя Радянського Союзу. Тисячі воїнів було нагороджено орденами й медалями. Такого масового нагородження не знала історія наших збройних сил. Країна свято пам'ять героїв, що віддали своє життя в ім'я свободи й незалежності народу.

27 листопада 1943 р. понад 40 тис. жителів міста зібралися біля пам'ятника Т. Г. Шевченка на мітинг, присвячений визволенню Києва. Командуючий 1-го Українського фронту генерал армії М. Ф. Ватутін від імені радянських воїнів привітав киян і побажав їм у найближчі строки відбудувати місто. На мітингу із запалюючою промовою виступив М. С. Хрущов. Він висловив глибоку подяку всім воїнам, які визволяли столицю Радянської України. «Добре билися бійці і командири за Київ,— говорив М. С. Хрущов.— Деякі з них героїчно загинули в боротьбі з німецькими загарбниками. Слава бійцям і командирам, які героїчно захищали наше місто, очищали нашу Батьківщину від німецьких загарбників... Ми повинні взятися за роботу, за відбудову наших міст, наших сіл, наших колгоспів, за відбудову зруйнованих шкіл і університетів, щоб у найкоротші строки все відбудувати, підняти господарство і культуру, підняти добробут трудящих, щоб він жив ще багатше, щоб він ще більше процвітав»¹⁶.

За 20 років столиця України стала ще прекраснішою і величнішою. Кияни, всі радянські люди шанують пам'ять загиблих під час Великої Вітчизняної війни. Народ України спорудив чудовий пам'ятник командуючому 1-им Українським фронтом М. В. Ватутіну, який віддав своє життя за визволення української землі від німецько-фашистських загарбників. Над Дніпром височить пам'ятник Вічної слави воїнам, що загинули у боротьбі за визволення Києва. Вічний вогонь біля цього монумента символізує немируще життя, за яке полягли в боях герої.

Відзначаючи 20-річчя з дня визволення Києва від німецько-фашистських загарбників, ми повинні пам'ятати про чорні, підступні плани паліїв війни, завжди бути готовими дати відсіч агресору, щоб ніколи чобіт ворога, омитий кров'ю, не оскверняв вулиць, площ, скверів, садів і парків наших міст і сіл.

П. В. ЗАМКОВИЙ

БІЛЬШОВИКИ УКРАЇНИ — ОРГАНІЗАТОРИ РОБІТНИЧОГО КОНТРОЛЮ НАД ВИРОБНИЦТВОМ У 1917 р.

У ході класових боїв 1917 р., що передували Великій Жовтневій соціалістичній революції, народилась нова форма боротьби пролетаріату — робітничий контроль над виробництвом. Виникнувши стихійно, як прояв революційної творчості робітничого класу у боротьбі за поліпшення економічних умов існування робітників, за врятування виробництва від цілковитого розвалу, ця форма боротьби була всебічно теоретично обгрунтована і розвинута В. І. Леніним. Збагачений лепінськими ідеями робітничий контроль над виробництвом став одним з бойових лозунгів більшовицької партії, який займав важливе місце у більшовицькому стратегічному плані підготовки і проведення соціалістичної революції. Велику роботу по згуртуванню робітничих мас навколо цього лозунга провели в період підготовки і проведення Жовтневої революції більшовицькі організації України.

Останнім часом в історичній літературі з'явився ряд праць, присвячених дослідженню руху робітничого класу України за запровадження пролетарського контролю над виробництвом як у період підготовки соціалістичної революції, так і після її перемоги. Серед них — праці українських істориків П. П. Гудзенка, Й. Ш. Чорномаза, Д. С. Бельфора, О. Н. Голобородька, Г. І. Берези і А. Д. Савчука¹. Написані на основі вивчення широкого кола архівних і друкованих джерел, вони значно просунули вперед

¹⁶ Газ. «Советская Украина», 30 листопада 1943 р.

¹ П. П. Гудзенко. До питання про робітничий контроль і націоналізацію промисловості на Україні (березень 1917—квітень 1918 р.). З історії боротьби за встановлення Радянської влади на Україні, «Наукові записки Інституту історії АН УРСР», 1957, № 11; його ж. Робітничий клас України в боротьбі за соціалістичну націоналізацію промисловості, К., 1957; Й. Ш. Чорномаз. Використання досвіду російських робітників у встановленні робітничого контролю над виробництвом на Україні (березень 1917—березень 1918 р. За матеріалами Донецько-Криворізького басейну). «Збірник наукових робіт Харківського державного університету ім. О. М. Горького, присвячений 300-річчю воз'єднання України з Росією», Харків.

дослідження питання про зародження і розвиток робітничого контролю над виробництвом на підприємствах України. Але згадані історики, як це видно навіть з назв їх праць, основну увагу зосереджували на дослідженні безпосередньо робітничого контролю, його розвитку і особливостей на різних етапах революції. Питання про ту багатогранну діяльність більшовицьких організацій України, завдяки якій лєнінські ідеї були донесені до найширших кіл робітничого класу, про боротьбу більшовиків України за здійснення цих ідей не знайшло в них повного висвітлення і це й не було основною темою їх досліджень. Певний виняток з опублікованих праць становить книга московського історика В. С. Єременко². Але вона присвячена дослідженню діяльності більшовицьких організацій одного з районів України та й то лише в період мирного розвитку революції. До того ж у книзі В. С. Єременко переважають матеріали про стан і роботу більшовицьких організацій та боротьбу донецького пролетаріату з підприємцями взагалі, слабше висвітлені питання про діяльність більшовиків, спрямовану на запровадження робітничого контролю, про його розвиток.

На підставі архівних джерел, тогочасної більшовицької преси, а також спогадів старих більшовиків спробуємо висвітлити діяльність більшовицьких організацій України (березень — жовтень 1917 р.) по запровадженню робітничого контролю над виробництвом.

Необхідність запровадження робітничого контролю над виробництвом диктувалась серйозними об'єктивними умовами. В. І. Ленін, аналізуючи становище, в якому опинилась Росія внаслідок імперіалістичної війни, зазначав, що не було ще підє «такої розрухи, таких кривавих страхіть, таких бідувань, такого краху всієї культури. Не чне б то не було нетерпіння, не чия б то не було пропаганда, а об'єктивні умови, небаченість цього краху всієї культури,— ось що змушує перейти до контролю за виробництвом і розподілом, за банками, фабриками та ін. Інакше неминуча загибель десятків мільйонів людей, без всякого перебільшення»³.

Ось чому робітники і, насамперед, найбільш свідомі і краще організовані їх частина відразу ж після повалення самодержавства почали активно втручатися у виробництво, брати його під свій контроль. На Україні на шлях боротьби за запровадження робітничого контролю першими стали робітники великих промислових центрів (Донбасу, Харкова, Катеринослава, Миколаєва та ін), які пройшли багаторічне гартування у боротьбі з самодержавством і капіталом.

Так, повідомляючи 27 березня 1917 р. гірниче управління півдня Росії про створення рудкомів на рудниках, окружний інженер Луганського гірничого округу зазначав, що новостворені організації поставили собі за мету врегулювання внутрішнього життя рудника, що вони організували свою, робітничу охорону підприємства⁴. У березні з ініціативи більшовицької групи, до якої входили тт. Мірошников, О. Безсонов, В. Безсонов, Павловський, Руденко, Комаров і Криводубов, почали здійснювати контроль над виробництвом шахтарі Рутченковських шахт № 30 і 31⁵. Тоді ж перші кроки по шляху активного втручання у сферу виробничої діяльності своїх підприємств почали робити шахтарі Олександрівського рудника Мордковича (Лозово-Павлівський район у Донбасі)⁶, робітники катеринославського трубопрокатного заводу⁷ та інших підприємств України. Робітники обстежували стан підприємств, виявляючи факти саботажу підприємців, слідували за використанням сировини і палива, за станом тех-

1954; його ж. Борьба рабочего класса Украины за контроль над производством (март 1917—март 1918 г.), Харьков, 1958; Д. С. Бельфор. Из истории борьбы пролетариата Одессы за рабочий контроль. Научное соображение (Одесский филиал Всесоюзного юридического заочного института), вып. 3, Одесса, 1957; О. Н. Голобородько. Робітничий контроль на Україні (за матеріалами промислових підприємств м. Харкова), «Наукові записки Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка», т. XV, вип. I, К., 1956; його ж. Робітничий контроль — найважливіша складова частина економічної платформи більшовиків напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції, «Наукові записки Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка», т. XVI, вип. X, К., 1957; 1958, № 1; Г. І. Береза. З історії боротьби пролетаріату України за встановлення робітничого контролю в період підготовки Жовтневої соціалістичної революції (березень — жовтень 1917 р.), «Наукові записки Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка», т. XVI, вип. XI, К., 1957; А. Д. Савчук. Из истории борьбы за претворение ленинской идеи рабочего контроля на предприятиях Одессы. «Научные записки Одесского кредитно-экономического института», 1960, т. 15.

² В. Єременко. Большевики в борьбе за рабочий контроль, март — июль 1917 года (по материалам Донбасса), М., 1962.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 396.

⁴ Центральний державний історичний архів УРСР у Києві (далі — ЦДІА УРСР), ф. 896, оп. 1, спр. 5, арк. 41.

⁵ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 83, арк. 1.

⁶ ЦДІА УРСР, ф. 896, оп. 1, спр. 5, арк. 89.

⁷ Там же, арк. 14.

нічного обладнання тощо. Наприклад, у середині березня робітники київського заводу Гретера вимагали від виконкому Київської Ради робітничих депутатів «звернути увагу на непорядки, що панують у них на заводі: немає піску, глини, пошкоджено мотор і т. п.», через що гальмується робота. Призначена Радою комісія встановила факт саботажу директора заводу Калашека, але далі констатації цього факту есероменшовицька Рада не пішла. Робітники самі приборкали саботажника. Зібравшись на збори, вони таємним голосуванням (кожен з присутніх повинен був відповісти на запитання: «залишити Калашека на заводі чи ні?») вирішили усунути його. З 505 присутніх на зборах робітників за це рішення проголосувало 463. Гретер змушений був взяти на посаду директора іншу особу⁸.

Аналогічними були у березні — на початку квітня дії робітників миколаївських суднобудівних заводів «Наваль» і «Русуд»⁹, багатьох рудників і шахт Макіївського гірничого району¹⁰, ряду заводів Маріуполя¹¹. Вже тоді робітники рішуче боролися з саботажниками. Так, один з харківських заводів припинив роботу. Директор мотивував це тим, що майстри розбіглися. Робітники домоглися від Харківської Ради призначення на завод комісії, яка встановила явний саботаж директора. Виявилось, що саме він наказав майстрам під загрозою звільнення не виходити на роботу. Робітники усунули директора, а на його місце обрали молодого інженера, який відновив роботу підприємства¹².

Натхненниками і організаторами рішучої відсічі саботажникам з боку робітників були більшовики. Харківський комітет РСДРП(б) ще в першій половині березня рекомендував робітникам, коли капіталісти звільнять робітників чи закриватимуть підприємства, впливати на Раду робітничих і солдатських депутатів так, щоб вона вживала серйозних заходів щодо «передачі зупинених підприємств у розпорядження робітничих колективів»¹³. Газета Катеринославського комітету РСДРП(б) «Звезда» вмістила статтю «Необхідно стежити», яка роз'яснювала, що мета саботажників — задушити революцію. Стаття закликала робітників «бути особливо пильними до всіх махінацій буржуазії... стежити і негайно викривати всю її зрадницьку роботу через свою робітничу пресу і робітничі установи»¹⁴.

Але в цілому на Україні у березні — на початку квітня робітничий контроль над виробництвом не набрав масового характеру. Місцеві більшовицькі організації, як і вся партія, в той час ще не висували робітничий контроль як бойовий лозунг боротьби за соціалістичну революцію. Більшість робітників ще не усвідомлювала чітко мету і соціалістичну перспективу робітничого контролю. Цей контроль розглядався ними в основному лише як засіб економічної боротьби. Новим конкретним змістом наповнив ідею робітничого контролю над виробництвом геній Леніна. В своїх історичних Квітневих тезах вождь партії накреслив план переходу від буржуазно-демократичної до соціалістичної революції, включаючи її основи економічної платформи, важливішою складовою частиною якої В. І. Ленін вважав робітничий контроль над виробництвом. Доки більшість населення країни не переконається в необхідності соціалістичних перетворень, безпосереднім завданням партії, вказував В. І. Ленін, є не «запровадження» соціалізму, а перехід зараз же лише до контролю з боку Рад за суспільним виробництвом і розподілом продуктів. Висунута В. І. Леніном програма економічних заходів була повністю схвалена VII (Квітневою) Всеросійською конференцією РСДРП(б). Лозунг робітничого контролю В. І. Ленін пайтісніше пов'язував з головним лозунгом партії в умовах двовладдя — лозунгом «Вся влада Радам!». Робітничий контроль, відзначав В. І. Ленін, має бути не тільки основним засобом боротьби з економічною розрухою, а й сприяти мобілізації мас на боротьбу за владу Рад. Величезну роботу по всебічному обґрунтуванню необхідності запровадження робітничого контролю, пропаганді його серед пайширших кіл населення проводив Володимир Ілліч і після Квітневої конференції. Теоретичні і практичні аспекти робітничого контролю розглядаються Леніним в усіх економічних працях, написаних у період з квітня по жовтень 1917 р. В поширенні серед більшовицьких організацій і всіх трудящих настанов вождя партії про робітничий контроль провідну роль відіграла газета «Правда». На її сторінках, крім Квітневих тез і рішень Квітневої конференції, лише у квітні—червні 1917 р. було опубліковано понад двадцять статей і промов В. І. Леніна, в яких він відстоював, розвивав і пропагував ідею робітничого контро-

⁸ Газ. «Известия Киевского Совета рабочих депутатов», 22 березня 1917 р.; газ. «Знамя труда», 23 і 28 березня 1917 р.

⁹ Миколаївський обласний державний архів, ф. 2247, оп. 1, спр. 3, арк. 5, 15, 69, 236; ф. 300, оп. 1, спр. 826.

¹⁰ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 38, арк. 5—6.

¹¹ Там же, спр. 44, арк. 34.

¹² «Революционное движение в России после свержения самодержавия. Документы и материалы», М., 1957, стор. 365.

¹³ Газ. «Пролетарий», 14 березня 1917 р.

¹⁴ Газ. «Звезда», 4 квітня 1917 р.

лю. «Правда», допомагала молодим робітничим організаціям обрати вірний шлях боротьби з капіталом, краще організувати свою роботу по контролю над виробництвом¹⁵.

Озброєні ленінськими вказівками про роль і значення робітничого контролю над виробництвом більшовицькі організації України розгорнули активну боротьбу за його запровадження на кожному підприємстві. Насамперед вони спрямували свої зусилля на донесення до робітничих мас ленінських настанов про робітничий контроль, особливо під час широкого обговорення на Україні Квітневих тез В. І. Леніна.

Важливу роль у цьому відіграла більшовицька преса. Публікуючи ленінський лист «Перший етап першої революції», редакція газети харківських більшовиків заявила, що вона вважає за «потрібне вміщувати статті В. І. Леніна, щоб якнайкраще ознайомити товаришів робітників з його тезами, думками, поглядами»¹⁶. Лише з березня по вересень 1917 р. «Пролетарий» опублікував понад 50 ленінських статей і промов, багато з яких висвітлювали питання про робітничий контроль. Так, лише в період мирного розвитку революції, крім згаданого листа, «Пролетарий» 13 квітня опублікував Квітнєві тези, 27 квітня — статтю «Одно з корінних питань», 5 травня — резолюцію Квітнєвої конференції РСДРП(б) «Про ставлення до Тимчасового уряду», 10 травня — статті «Про тверду революційну владу» і «Класове співробітництво з капіталом чи класова боротьба проти капіталу?», 20 травня — статтю «Загрожує розруха»¹⁷, 27 травня — написану В. І. Леніним резолюцію ЦК РСДРП «Про економічні заходи боротьби з розрухою»¹⁸, 8 червня — статтю «Знушення капіталістів з народу», 11 червня — «Промову про ставлення до Тимчасового уряду 4(17) червня [на Всеросійському з'їзді Рад]», 13 червня — статтю «Запровадження соціалізму чи викриття казнокрадства?», 27 червня — статтю «Куди привели революцію есері і меншовики?», 4 липня — статтю «Криза насувається, розруха зростає», 5 липня — статтю «Фрази і факти». Ленінські ідеї робітничого контролю над виробництвом харківські більшовики доносили до трудящих, вміщуючи у своїй газеті і такі матеріали, як «Проект наказу про вибори делегатів в Ряду робітничих і солдатських депутатів», що був опублікований у «Правде» 7 травня 1917 р.¹⁹, витяги з доповіді В. І. Леніна на I Всеросійському з'їзді Рад «Економічний розвал і боротьба з ним»²⁰, передрукована з «Правди» стаття «Чому потрібний контроль над виробництвом?»²¹, статті «До з'ясування завдань фабричних і заводських комітетів»²², «Контроль над виробництвом і «Центротканина»²³ та багато інших.

Угодовські партії намагалися відвернути увагу робітників від необхідності запровадження робітничого контролю. На противагу більшовикам вони висунули, як основний засіб боротьби з розрухою, лозунг співробітництва з капіталом. Як відомо, цей маневр меншовиків і есерів викрив і засудив В. І. Ленін у своїй статті «Класове співробітництво з капіталом чи класова боротьба проти капіталу?». Припинити розруху, вчив В. І. Ленін, не можна «без революційного ентузіазму пролетарських і напівпролетарських мас, народжуваного лише революційними заходами проти привілеїв і зисків капіталу»²⁴. Ці вказівки вождя лягли в основу передової статті «Пролетарія» від 27 травня. Стаття на конкретних фактах доводить, що боротися з розрухою, яка поглиблюється саботажниками, робітники повинні не шляхом «співробітництва». «Контроль над виробництвом в широкому масштабі,— говорилося в ній,— турбота про забезпечення сировини — [справа] далеко не легка. Але іншого виходу немає».

Велику роботу по озброєнню членів партії і широких робітничих мас ленінськими настановами з питань робітничого контролю проводив орган катеринославських більшовиків — газета «Звезда». За період з 4 квітня по 25 жовтня 1917 р. на її сторінках було опубліковано близько 30 ленінських праць, у тому числі всі найважливіші праці, в яких В. І. Ленін обгрунтовує питання про необхідність запровадження робітничого контролю над виробництвом. Газета Луганського комітету РСДРП(б) «Донецкий пролетарий» опублікувала ленінські праці: «Резолюція про економічні заходи боротьби з розрухою» (11 червня), «Промова про ставлення до Тимчасового уряду 4(17) черв-

¹⁵ Див. нашу статтю «Роль «Правди» в організації робітничого контролю над виробництвом (березень — жовтень 1917 р.)», «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1962, № 3.

¹⁶ Газ. «Пролетарий», 15 квітня 1917 р.

¹⁷ Характерно, що «Пролетарий» надрукував цю статтю В. І. Леніна у вигляді своєї передової.

¹⁸ 9 червня «Пролетарий» опублікував її також як резолюцію I конференції фавзкомів Петрограда.

¹⁹ Газ. «Пролетарий», 11 травня 1917 р.

²⁰ Газ. «Пролетарий», 24 червня 1917 р.

²¹ Газ. «Пролетарий», 29 червня 1917 р.

²² Газ. «Пролетарий», 10 червня 1917 р.

²³ Газ. «Пролетарий», 14 червня 1917 р.

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 318.

ня [на I Всеросійський з'їзд Рад]» (22 червня), статтю «Куди привели революцію есери і меншовики?» (29 червня).

Чимало зробила для пропаганди ленінських ідей робітничого контролю в перші місяці після Лютневої революції Київська більшовицька організація. Відомо, що дехто з складу Київського комітету РСДРП(б) (Г. Пятаков та ін.), не зрозумівши нових завдань, що постали перед партією і робітничим класом після повалення самодержавства, виступали проти тез В. І. Леніна. При цьому вони особливо негативно поставились до ленінських ідей робітничого контролю над виробництвом²⁵. Г. Пятаков та деякі інші члени Київського комітету зірвали опублікування в «Голосе социал-демократа» Квітневих тез і навіть тих рішень VII (Квітневої) конференції РСДРП(б), в яких ленінські ідеї про робітничий контроль були визнані невід'ємною частиною економічної програми партії²⁶. З багатьох ленінських праць, в яких йдеться про робітничий контроль, газета київських більшовиків протягом березня — червня надрукувала лише «Резолюцію про економічні заходи боротьби з розрухою»²⁷. Але київські більшовики знайшли форми доведення ленінських ідей про робітничий контроль до робітничих мас. Крім доповідей про ленінські тези і рішення Квітневої конференції на зборах робітників (їх робили М. О. Савськєв, О. Г. Горбачов та інші), основні ідеї В. І. Леніна були викладені в ряді статей, опублікованих у «Голосе социал-демократа». Серед них важливе місце займає вміщена 25 травня стаття члена Київського комітету РСДРП(б) М. Зарніціна «Боротьба з господарською розрухою».

Автор вперше на сторінках газети порушив питання про робітничий контроль і зробив це з ленінських позицій. У статті повністю цитуються 7 і 8 пункти ленінських Квітневих тез, де йдеться про необхідність і значення робітничого контролю в період переходу від буржуазно-демократичної революції до соціалістичної. Автор статті пише, що тези В. І. Леніна спочатку «здалися чимсь «страшним» і «жахливим» не тільки представникам дрібнобуржуазних партій народників і меншовиків, а й деяким більшовикам. Життя однак швидко показало, наскільки правий був у даному випадку (мова йде про необхідність запровадження робітничого контролю над виробництвом.— П. З.) тов. Ленін». 28 і 30 травня газета «Голос социал-демократа» надрукувала доповідь М. Зарніціна на загальноміській конференції РСДРП(б), що відбулася 21 травня, про ставлення до Тимчасового уряду. В ній багато уваги приділено обґрунтуванню основного засобу боротьби з розрухою — робітничого контролю. Доповідач широко використав при цьому ленінські праці, зокрема «Резолюцію про ставлення до Тимчасового уряду» і статтю «Неминуча катастрофа і безмірні обіцянки». Ленінські положення щодо робітничого контролю знайшли своє відображення в статті О. Горвіца «Господарська розруха і боротьба з нею»²⁸, редакційній статті «Локауті і контрреволюція»²⁹ тощо.

Більшовики України роз'яснювали і пропагували ленінські ідеї робітничого контролю у своїх виступах на численних тоді робітничих зборах, мітингах, конференціях і з'їздах. Так, 24 травня на конференції заводських комітетів Харкова з великою доповіддю про завдання фабзавкомів і значення робітничого контролю виступив більшовик Боярков³⁰. Питання про робітничий контроль було основним змістом виступів катеринославських більшовиків на більш як тритисячному мітингу робітників Брянського заводу (27 травня)³¹, більшовиків А. Пастера на конференції фабзавкомів і профспілок Харкова (2 червня)³², Є. Бош на загальних зборах членів фабзавкомів Києва (10 червня)³³, В. Примакова на зборах робітників м. Ходорова, Київської губернії, (червень)³⁴ та багатьох інших.

Життєвість ленінських ідей, систематична робота більшовиків по донесенню їх до найширших кіл робітників зробили лозунг робітничого контролю одним з найпопулярніших лозунгів трудящих у період підготовки Жовтневої революції. Один з шахтарів Донбасу, виступаючи 5 квітня на зборах більшовицької фракції Всеросійської наради Рад, говорив: «Все, що тут товариш Ленін пропонує, все це правильно. Треба брати нам фабрики, заводи. Ось у нас хазяїв нема, і ми тепер працюємо самі, без хазяїна. Поставили охорону рудника, весь порядок виконуємо...»³⁵. Про те, на-

²⁵ Див. Е. Бош. Год борьбы, М.—Л., 1925, стор. 36.

²⁶ В «Голосе социал-демократа» (№ 22 і 25) були опубліковані лише дві резолюції конференції про війну і з аграрного питання.

²⁷ Газ. «Голос социал-демократа», 14 червня 1917 р.

²⁸ Газ. «Голос социал-демократа», 26 травня 1917 р.

²⁹ Газ. «Голос социал-демократа», 4 липня 1917 р.

³⁰ Газ. «Пролетарий», 27 травня 1917 р.

³¹ Газ. «Звезда», 2 червня 1917 р.

³² Ю. Крейзель. Из истории профдвижения г. Харькова в 1917 г., Харьков, 1921, стор. 51.

³³ Газ. «Знамя труда», 13 червня 1917 р.

³⁴ Газ. «Голос социал-демократа», 13 червня 1917 р.

³⁵ «В. І. Ленін, Бібліографія», К., 1960, стор. 290.

скільки близькі робітникам ідеї Леніна про робітничий контроль, писав у своєму листі в «Правду» слюсар Олександрівського вугільного рудника при станції Микитівка Південної залізниці. «Ленінці! Ленінці!» — кричать нам, — писав він, — за те, що ми проводимо на рудниках контроль. А ось дивіться самі, чому ми ленінці: адміністрація скорочує виробництво вугілля, послабилось — то того нема, то іншого. Нам довелося перевірити. І що ж, з труднощами (нам увесь час перешкождали інші фабrikанти), але ми знайшли і чавун, і ліс, і т. п. — і виробництво вугілля тепер збільшилось... Особисто Леніна ми не знаємо, але що говорить — знаємо. Він говорить те, що нам треба, він допомагає нам»³⁶)

Липневі події у Петрограді, які знаменували собою кінець мирного розвитку революції і перехід контрреволюційних сил у відкритий наступ проти революційного народу і його бойового авангарду — більшовиків, ускладнили, але не припинили боротьби більшовицьких організацій України за запровадження робітничого контролю над виробництвом. Величезне значення для активізації цієї боротьби мали рішення VI з'їзду РСДРП(б) і, зокрема, його резолюція «Про економічне становище». Серед заходів, спрямованих на боротьбу з розрухою, піднів і цілковиту ліквідацію капіталістичної системи, VI з'їзд партії одним з перших назвав робітничий контроль над виробництвом, який «повинен бути розвинений шляхом поступово здійснюваних заходів у повне регулювання виробництва»³⁷.

Дальшої конкретизації і глибокого теоретичного обґрунтування економічна платформа партії, в тому числі і питання про її важливішу складову частину — робітничий контроль над виробництвом, дістала в класичній праці В. І. Леніна «Загрожує катастрофа і як з нею боротися», написаній у першій половині вересня.

Керуючись рішеннями VI з'їзду і настановами В. І. Леніна, більшовицькі організації України посилювали боротьбу за введення робітничого контролю над виробництвом.

Питання про боротьбу з розрухою, запровадження робітничого контролю обговорювалось на конференціях і зборах більшовиків, фабрично-заводських комітетів і профспілок, на робітничих мітингах, широко висвітлювалось у більшовицькій пресі.

Так, обласна конференція РСДРП(б) Південно-Західного краю (10—12 липня 1917 р.) в одній з своїх резолюцій записала, що завданням комуністів є посилення роботи у фабзавкомках, «щоб вони разом з представниками професійних спілок і заводським технічним персоналом могли взяти контроль над виробництвом в свої руки»³⁸. Необхідність рішучої боротьби за робітничий контроль підкреслена в резолюції обласної наради більшовиків Південно-Західного краю, що відбулася 12 вересня³⁹, загальних зборів Юзівського комітету РСДРП(б) від 23 вересня⁴⁰ та багатьох інших партійних зборів і конференцій більшовиків України.

Більшовики домоглися ухвали запропонованих ними резолюцій щодо робітничого контролю над виробництвом І Київською загальнономіською конференцією фабзавкомів (19—21 серпня 1917 р.)⁴¹, загальнономіською конференцією Катеринослава (початок вересня)⁴², І конференцією рудничних комітетів Донбасу, що відбулася 1 жовтня у Дебальцевому⁴³ та конференцій ФЗК інших міст і районів України. Характерно, що резолюції згаданих конференцій ФЗК Києва і Катеринослава майже дослівно повторюють резолюцію VI з'їзду РСДРП(б) «Про економічне становище».

VI з'їзд РСДРП(б) ухвалив спеціальну резолюцію «Завдання професійного руху», яка так визначила роль профспілок у боротьбі за перемогу спілки: «в тісному контакті з політичною партією пролетаріату організувати економічну і політичну відсіч контрреволюції, яка користується економічною розрухою для повного поневолення широких трудящих мас»⁴⁴. Керуючись настановами з'їзду, більшовицькі організації України активізували свою роботу по залученню профспілок до справи запровадження робітничого контролю. Наполеглива діяльність більшовиків дала плідні результати — професійні спілки одна за одною визнали необхідність робітничого контролю і вклинились у боротьбу за його введення. 14 вересня 1917 р. загальні збори представників Катеринославої спілки металістів, обговорюючи питання про статут спілки, на пропозицію більшовиків вирішили взяти за основу статут Петроградської спілки металістів, але доповнити його пунктом, в якому вказувалось, що найважливішим завдан-

³⁶ Газ. «Правда», 30 червня 1917 р.

³⁷ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. I. К., 1954, стор. 352.

³⁸ Газ. «Голос социал-демократа», 19 липня 1917 р.

³⁹ Газ. «Голос социал-демократа», 24 вересня 1917 р.

⁴⁰ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 17, оп. 1, спр. 1; арк. 62—63.

⁴¹ Газ. «Голос социал-демократа», 27 серпня 1917 р.

⁴² Газ. «Звезда», 7 і 8 вересня 1917 р.

⁴³ Партійний архів Донецької області, ф. 16, оп. 1, спр. 17, арк. 14.

⁴⁴ «КПРС в резолюціях і рішеннях...», ч. I, стор. 355.

ням спілки є «сприяння запровадженню робітничого контролю над виробництвом і розподілом на місцях»⁴⁵. Це саме записали у своїх резолюціях Херсонська губернська конференція спілки металістів (вересень 1917 р.)⁴⁶, І установча конференція профспілки гірників Півдня Росії (3 жовтня 1917 р.)⁴⁷, І обласна конференція металістів Донецько-Криворізького басейну (5—7 жовтня 1917 р.)⁴⁸ тощо.

Важливе значення для дальшого розширення і поглиблення робітничого контролю над виробництвом на Україні мало те, що більшовики добилися визнання необхідності його введення Радами робітничих і солдатських депутатів. Про свою рішучість боротися за робітничий контроль у вересні—жовтні 1917 р. заявили Луганська⁴⁹, Маріупольська⁵⁰, Полтавська⁵¹ та багато інших Рад.

Озброєні ленінськими настановами, керовані більшовиками робітники України повсюдно запроваджували свій контроль над виробництвом.

Борючись за свій контроль, робітники стикались з величезними труднощами. Насамперед давала себе взнаки відсутність у робітників досвіду контролю за організацією виробництва. Цим намагалися скористатися есери і меншовики, щоб залякати робітників, відвернути їх увагу від боротьби за контроль над виробництвом.

Основною ж перешкодою для робітників був, безперечно, найжорстокіший опір підприємців, яких активно підтримували Тимчасовий уряд та урядовські партії. Особливо шалених атак з боку капіталу зазнав робітничий контроль після липневих подій у Петрограді, коли закінчився період двовладдя і почався період єдиновладдя буржуазії. Та примусити робітників відмовитись від контролю над виробництвом буржуазії не вдалося. Завдяки активній діяльності фабзавкомів і контрольних комісій на Україні в період підготовки соціалістичної революції вдалося загальмувати розруху промисловості, запобігти закриттю десятків і сотень підприємств, відкрити й усунути від виробництва сотні осіб адміністрації, що саботували. Восени 1917 р. на Україні робітники часто брали управління підприємствами в свої руки. Наприклад, робітничі організації повністю управляли Харківським паровозобудівним заводом протягом серпня—вересня⁵². Такі факти спостерігалися в Катеринославі⁵⁴, Одесі⁵⁵, Берестово-Богодухівському⁵⁶, Макіївському⁵⁷ та інших районах Донбасу, в Бердянську⁵⁸ тощо.

В період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції ленінський лозунг робітничого контролю над виробництвом був одним з важливих засобів мобілізації пролетаріату і всіх трудящих на боротьбу за владу Рад. В. І. Ленін вказував, що лозунг робітничого контролю партія ставила «завжди поруч з диктатурою пролетаріату, завжди *слідом* за нею»⁵⁹. Втручаючись в організацію виробництва, робітники на власному досвіді переконувалися в неспроможності і небажанні буржуазії боротися з розрухою. В той самий час боротьба буржуазії проти робітничого контролю переконувала трудящих у тому, що лише перехід влади до робітників і найбільшій селян зробити цей контроль справді всебічним і дійовим.

Робітники України, здійснюючи під керівництвом більшовиків свій контроль над виробництвом, управляючи підприємствами, доводили, що вони можуть бути не тільки робочою силою, а й чудовими господарями, зміленими організаторами виробництва. Робітничий контроль був школою виховання майбутніх кадрів пролетарських керівників націоналізованих фабрик і заводів, шахт і рудників.

Запровадження в життя ленінських ідей робітничого контролю над виробництвом у період підготовки Жовтневої революції, залучення до нього найширших кіл робітничого класу було для партії і робітників також прекрасною школою майбутньої організації єдиного всеохоплюючого партійно-державного контролю.

⁴⁵ Газ. «Звезда», 17 вересня 1917 р.

⁴⁶ Газ. «Известия Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота (Одесса)», 14 жовтня 1917 р.

⁴⁷ Центральний Державний архів Жовтневої революції СРСР, ф. 406, оп. 6, спр. 249, арк. 54.

⁴⁸ Газ. «Известия Юга», 8 жовтня 1917 р.; Газ. «Звезда», 14 жовтня 1917 р.

⁴⁹ «Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сборник документов и материалов», т. I, К., 1957, стор. 691.

⁵⁰ «Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (март—октябрь 1917 г.)», М., 1957, стор. 351—352.

^{51—52} Полтавський обласний державний архів, ф. 4042, оп. 1, спр. 6, арк. 90.

⁵³ И. Ш. Черномаз. Борьба рабочего класса Украины за контроль над производством (март 1917—март 1918 г.), Харьков, 1958, стор. 77.

⁵⁴ Газ. «Голос солдата», 15 вересня 1957; газ. «Звезда», 19 вересня 1957 р.

⁵⁵ «Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні», стор. 132.

⁵⁶ «Большевистские организации Украины (март—ноябрь 1917 г.)». Сборник документов и материалов», К., 1957, стор. 626.

⁵⁷ Донецький обласний державний архів, ф. 70, оп. 1, спр. 21, арк. 8.

⁵⁸ Архів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 59, оп. 2, спр. 265, арк. 2—3.

⁵⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 78.

Защитки

ВІРНИЙ СИН ПАРТІЇ І НАРОДУ

До останнього часу існувала неправильна думка щодо обставин смерті славного сина Комуністичної партії командуючого Південно-Західним фронтом Героя Радянського Союзу генерал-полковника М. П. Кирпоноса. Я пишу цього листа, щоб розповісти правду про останні дні цієї мужньої людини.

У 1960 р. вийшла в світ книга військових мемуарів Р. Г. Уманського, в якій, зокрема, автор писав: «Очевидці розповідають, що, коли зімкнулося кільце оточення, штаб фронту виїхав з Прилук у напрямку Пирятин, витягнувшись з усім своїм транспортом у трьохкілометрову колону. У цьому районі й сталася трагічна розв'язка.

Німці безжалісно бомбили й обстрілювали колону. Поранений командуючий фронтом генерал Кирпонос застрелився. Управління військами зовсім розстроїлося. Люди почали палити автоматики і штабні документи»¹. Подібні висловлювання знаходимо і у Л. Волинського².

Всі ці твердження з приводу смерті М. П. Кирпоноса не відповідають дійсності. Видатний воєначальник загинув смертю героя 22 роки тому, 20 вересня 1941 р.

У лютому 1941 р. М. П. Кирпоноса було призначено командуючим Київським особливим військовим округом. Він віддав усі сили і талант військового керівника бойовій підготовці частин і з'єднань. Однак занадто мало часу залишалося до початку війни і багато чого зробити не вдалося. 19 червня 1941 р. М. П. Кирпонос виїхав з Києва в м. Тернопіль для проведення навчання й інспектування частин округу, а 22 червня гітлерівська Німеччина напала на Радянський Союз. 57 фашистських дивізій армії «Південь», у складі яких було 1300 літаків, близько 1000 танків, під командуванням фашистського генерала фон Рунштедта стрімголов дерлися в Київ. Оборона столиці Радянської України входила в загальні плани і завдання Київського особливого військового округу, що з першого дня війни був переформований в Південно-Західний фронт.

Героїчна оборона Києва описана в книзі Д. П. Григоровича³, тому немає потреби докладно спинятися на цьому. Однак участь М. П. Кирпоноса і його роль в обороні столиці становлять історичний інтерес.

У надзвичайно важких умовах М. П. Кирпонос разом з членом Військової ради М. С. Хрущовим виїхали на передову лінію і, зважуючи на обставини, розробили план і вжили заходів до ліквідації прориву фашистських військ на київському напрямку. Цей план було прийнято й схвалено Ставкою Верховного Головнокомандування. Зусилля М. П. Кирпоноса, його практичні діла по зміцненню оборони Києва вселяли впевненість, що фашисти далі не пройдуть. Своєю поведінкою М. П. Кирпонос здобув глибоку повагу командирів і солдатів. Він виховував у них мужність і непохитну віру в торжество ленінських ідей.

У цей дуже напружений час М. С. Хрущов і М. П. Кирпонос, залишивши командний пункт у Броварах, приїхали в Київ і пройшли по його вулицях, закликаючи киян мужньо битися з ворогом і вірити в перемогу. Кияни гаряче вітали їх.

Почалися бої за Київ, тривалі, жорстокі, кровопролитні. До 15 вересня фашисти відрізали останні комунікації в районі Києва. Всі частини, які тримали оборону Києва, були оточені. Єдиний вихід був у негайному відведенні частин фронту на новий оборонний рубіж. Але Ставка в особі Сталіна неодноразово відхиляла ці пропозиції. Тоді Військова рада Південно-Західного напрямку за пропозицією М. С. Хрущова прийняла самостійне рішення про відведення військ фронту на нові рубежі. 16 вересня це рішення було передано М. П. Кирпоносу, але чотири армії фронту вже були в оточенні. Дорогоцінний час було втрачено. Війська відступали. Штаб Південно-Західного фронту і Військова рада відступали разом з підрозділами 289-ої стрілецької дивізії і групою прикордонників. Невеликий загін до 1000 чоловік, який прикривав

¹ Р. Г. Уманский. На боевых рубежах, М., 1960, стор. 60.

² Див. Л. Волинский, Сквозь ночь, журн. «Новый мир», 1963. № 1, стор. 117.

³ Д. Ф. Григорович. Киев — город-герой, М., 1962.

відхід штабу фронту, був оточений німцями біля хутора Дрюківщини, Сенчанського району, на Полтавщині. В ніч на 20 вересня розгорівся нерівний бій, в якому М. П. Кирпонос загинув смертю героя. Розміщений у глибокому яру загін обстрілювали німці. М. П. Кирпонос прийняв рішення спрямувати всі зусилля на боротьбу з ворогом і будь-що вивести загін з оточення. Піднявшись на весь свій богатирський зріст, з самозарядною гвинтівкою в руках, він першим кинувся в атаку. Та сили були рівними. В одній з атак М. П. Кирпонос був поранений в ногу, але, пересилюючи біль, продовжував керувати боєм. Поблизу нього розірвався ворожий снаряд. Один осколок попав у голову, другий — в серце. Обидві рани були смертельними. Так закінчився великий життєвий шлях М. П. Кирпоноса, вірного лєнінця, славного сина великої Комуністичної партії, відданого народу і Радянської Батьківщини, талановитого воєначальника, вмілого учителя і вихователя багатьох командних кадрів Радянської Армії. М. П. Кирпонос загинув як герой, як борець, як комуніст. Прах М. П. Кирпоноса покоїться на могилі біля пам'ятника Вічної слави у м. Києві.

*І. Ю. ГОСТЄВ,
гвардії полковник у відставці*

БІБЛІОТЕЧНЕ БУДІВНИЦТВО НА УКРАЇНІ В 1921—1923 рр.

З перших днів Радянської влади організація бібліотечної справи стала одним з важливих питань у вихованні трудящих.

В. І. Ленін відзначав, що «...піднесення до знання маси робітників і селян величезне, прагнення до освіти і до створення бібліотек могутнє, «народне» в справжньому розумінні слова. Але вміння організувати, впорядкувати, оформити це прагнення народу, дати цьому прагненню правильне задоволення у нас далеко, далеко ще немає»¹. Роботі бібліотек, клубів, хат-читалень, сільбудів партія надавала особливо великого значення, оскільки вони здійснювали політичну освіту широких мас трудящих.

Завдання політико-освітніх установ у новій історичній обстановці були визначені В. І. Леніном на II Всеросійському з'їзді політосвіти (жовтень 1921 р.) в доповіді «Нова економічна політика і завдання політосвіти». В. І. Ленін говорив: «Завдання піднесення культури — одно з найбільш чергових. І це завдання політосвіти, якщо вона зуміє служити «політичній освіті», а цю назву вона собі вибрала»².

В. І. Ленін словив увєреність, що, незважаючи на всі труднощі, радянський народ протягом 5—10 років зуміє розв'язати і завдання культурно-освітньої роботи³. Гостра необхідність у широкому розвитку бібліотечної справи була і на Україні.

В 1921—1922 рр. розвиток бібліотечного, як і всього культурного будівництва на Україні, гальмувався тяжким економічним станом, що створився після першої імперіалістичної та громадянської воєн.

Становище бібліотек було в той час дуже важким, тому що вони повністю залежали від фінансуючих установ. У зв'язку з новою економічною політикою необхідною було значно укріпити, стабілізувати бібліотечну мережу на Україні, одночасно підвищивши політичну роль бібліотек. В цьому плані важливе значення мала III Всеукраїнська нарада з питань освіти (15—17 червня 1921 р.), яка вплинула на централізацію політико-освітньої роботи і фактичне об'єднання установ політосвіти навколо єдиного центру — Головополітосвіти — та її установ. Завдання бібліотек на Україні були відображені в резолюції наради «Про організацію бібліотечного будівництва на Україні», згідно з якою всі бібліотеки, що знаходились на території республіки, за винятком академічних, спеціальних, шкільних і бібліотек військових частин Червоної Армії, повинні були об'єднатися в бібліотечну мережу.

Велике значення для зміцнення культурно-освітніх установ, забезпечення їх працівниками і постачання їм необхідної літератури мала VI конференція КП(б)У (грудень 1921 р.), в основу рішень якої в галузі культурної роботи були покладені рішення X з'їзду РКП(б)⁴.

Проте стан бібліотечної справи залишався незадовільним. Усі бібліотеки були переведені на місцеві кошти постачання, за винятком п'яти найбільших (Харківської ім. В. Г. Короленка, Київської ім. РКП(б), Одеської державної публічної, Катеринославської публічної ім. Жовтневої революції, Херсонської Центральної) бібліотек, які лишалися на забезпеченні держави. Перехід бібліотек на місцеві бюджети, відсутність кадрів, приміщень, необхідної літератури — усе це в умовах загального тяжкого економічного становища в країні призвело до погіршення становища бібліотек.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 103.

² В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 48.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 344.

⁴ «КП(б)У в резолюціях єє съездов и конференцій», Харків, 1927, стор. 172.

Про стан бібліотечної справи на місцях в кінці 1921 і в 1922 рр. дізнаємося з інформації місцевих бібліотечних працівників. Так, у листі завідуючого бібліотечною секцією Мелітопольського повіту від 1 грудня 1921 р. до Головополітосвіти повідомлялось: «Бібліотечна робота в Мелітопольському повіті ледве животіє в зв'язку з майже безвихідним фінансовим та продовольчим станом...»

Бібліотеки рахуються часто тільки на папері, оскільки мають 200—500 примірників старих, погано підібраних і порваних книг, які не можуть задовольнити масового читача наших днів»⁵.

Така ж характеристика роботи бібліотек, хат-читалень, сільбудів дана в повітових політзведеннях ЦК. Так, в Олешківській волості, Дніпровського повіту, як указувалось у політзведенні, «стан хат-читалень і діяльність волполіторганизаторів незадовільні»⁶.

Місцеві кошти надходили спочатку з перебоєм. У зв'язку з цим значна частина керівників політосвітніх установ, йдучи по лінії найменшого опору, почали запроваджувати плату за користування книгами в бібліотеках, відвідування клубів, навчання в школах і т. ін. В органи Головополітосвіти УРСР журналі «Путь к коммунизму» відзначалось: «Деякі губполітосвіти, як наприклад, Миколаївська, ввели плату за читання, але надії не виправдались, скоротилась кількість читачів на 90—95%. Те ж саме трапилось і в інших місцях, де ввели плату за читання, і потрібно було знову повернутися до принципу безплатності»⁷.

Такі дії йшли врозріз з політикою партії в галузі політико-освітньої роботи і були на руку класовому ворогу. Тому циркуляром ЦК РКП(б) від 16 листопада 1921 р. «Про політико-освітню роботу» платність у бібліотеках була заборонена. Це сприяло поліпшенню роботи політико-освітніх установ, у тому числі бібліотек. Ідейний рівень діяльності бібліотек і постачання їх літературою значно підвищились.

Проте важкий матеріальний стан, в якому опинилися бібліотеки України в перший рік непу, призвів до того, що з кінця 1921 р. і протягом усього 1922 р. мережа бібліотек почала різко скорочуватися. Так, якщо на 1 листопада 1921 р. на Україні було 4217 бібліотек, то на 1 січня 1922 р. їх залишилось лише 3067⁸.

Для з'ясування стану роботи культурно-освітніх установ РНК УРСР постановою від 23 грудня 1921 р. доручила Центральному Статистичному Управлінню України спільно з Наркомосом провести обстеження всіх культурно-освітніх установ і установ закладів⁹. Як показали результати обстеження й уточнені дані ЦСУ УРСР, на Україні на 1 січня 1922 р. було 3067 бібліотек з книжковим фондом 5 831 271 примірник¹⁰. Отже, порівняно з дожовтневим періодом уже в перші роки Радянської влади на Україні відбулися великі перетворення: докорінно змінилися завдання і напрям роботи бібліотек, з'явилися нові радянські типи політико-освітніх установ (сільбуду, хати-читальні). Проте необхідно було вжити рішучих заходів для поліпшення загального стану бібліотечної справи на Україні. Велике значення у зв'язку з цим має прийнятий 25 жовтня 1922 р. на III сесії ВУЦВК Кодекс законів про народну освіту УРСР¹¹.

В 1923 р. ЦК РКП(б) знову повертається до цього питання і в циркулярі «Про покращання стану політико-освітніх установ» від 14 вересня 1923 р. відзначає, що стан політико-освітніх установ на місцях продовжує залишатися тяжким, що місцевих бюджетів виділяється ще мало коштів, і це загрожує існуванню політико-освітніх установ у місті й на селі.

Використовуючи досвід бібліотечного будівництва в Російській Федерації, Рад. Народних Комісарів УРСР ще 13 червня 1921 р. прийняла постанову «Про забезпечення культурно-освітніх і шкільно-виховних установ приміщеннями» і закріпила з Наркомосом усі пристосовані для культурно-освітніх цілей будинки й приміщення, які знаходились у його віданні, і, крім того, передала в розпорядження Наркомосу приміщення, які могли бути використані в цих цілях¹².

У зв'язку з нестачею державних коштів, які відпускалися для потреб культурно-освітніх установ, а також слабкістю місцевих бюджетів, ВУЦВК 19 жовтня 1921 р.

⁵ Центральный державный архив Жовтневої революції УРСР (далі — ЦДАЖ УРСР), ф. 166, оп. 3, спр. 225, арк. 14.

⁶ Архів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—6, од. зб. 34 арк. 3, 7.

⁷ Журн. «Путь к коммунизму», 1922, № 5, стор. 22.

⁸ «Професійні та політично-освітні установи на Україні. Роки 1922—1925», Харків 1926, стор. 54.

⁹ Див. «Народное образование Украины по обследованию на 1 января 1922 г. Харьков, 1923, стор. 38—50.

¹⁰ «Культурне будівництво Української Радянської Соціалістичної Республіки (статистичний довідник)», К., 1940, стор. 63.

¹¹ «Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України Харків, 1922, № 45, ст. 666, стор. 791.

¹² Газ. «Вісті ВУЦВК», 29 червня 1921 р.

прийняв постанову «Про одноразовий грошовий збір у містах і містечках України для потреб культурно-освітніх установ».

Згодом цей одноразовий збір постановою РНК УРСР від 17 березня 1922 р. був замінений щомісячними внесками з промислових і торговельних установ на культурно-освітню роботу серед пролетаріату (внески становили від 5 до 10% зарплати)¹³.

Питання про матеріальний стан політосвітніх установ, зокрема бібліотек, обговорювалось на II Всеукраїнській конференції профспілок (січень 1922 р.), яка визнала, що для матеріального забезпечення культурно-освітніх установ профспілки повинні систематично виділяти кошти на освітню роботу серед пролетаріату як із загальнодержавних джерел, так і з місцевих податків, і, крім того, регулярно відраховувати 15% від внесків членів профспілок¹⁴.

Прийняті партією та урядом заходи значно поліпшили матеріальний стан бібліотек. Та хиби в роботі залишалися. Ось чому XII з'їзд партії вказував, що «треба вжити заходів по сприянню партії в справі налагоджування загальної бібліотечної сітки, що перебуває в катастрофічному стані»¹⁵.

В роботі з'їзду велике місце було відведено національному питанню. Підвищений інтерес до нього на XII з'їзді партії пояснювався тим, що після створення СРСР в деяких національних республіках, зокрема на Україні, були прояви великоросійського шовінізму і місцевого буржуазного націоналізму.

План практичних заходів по проведенню в життя резолюції XII з'їзду партії по національному питанню мав велике значення для розвитку бібліотечної справи у всіх союзних республіках.

Втілення цього рішення в життя на Україні почалося у 1923 р. Всюди здійснювалась українізація бібліотек, хат-читалень, сільбудів шляхом залучення до бібліотек національних кадрів і організації гуртків української мови при бібліотеках, а також шляхом комплектування книжкових фондів бібліотек українською літературою і, перш за все, творами класиків марксизму-ленінізму.

Особливо велике значення для укріплення і зростання бібліотек мав циркуляр ЦК РКП(б) від 5 жовтня 1923 р. «Про посилення партійного впливу на роботу бібліотек», у якому пропонувалося прикомандирувати до бібліотек партійних працівників¹⁶.

Піклування Комуністичної партії і Радянського уряду про розвиток бібліотечної справи на Україні швидко дало позитивні наслідки. Про це свідчать звіти багатьох губпарторганізацій за 1922 р. Так, Донецька губернська партійна організація повідомляла: «В зв'язку з планом зміцнення села комуністами трохи поживилась і політосвітробота. Губкомом дана директива про виділення комуністів села для завідування хатами-читальнями, передбачаючи використати їх для культури взагалі»¹⁷.

Завдяки цьому Головополітосвіта УРСР у звіті за 1922—1923 рр. відзначала, що минулий рік характеризувався зміцненням мережі політосвітств установ, збільшенням кількості сільбудів, лікпунктів, народних будинків і великим скороченням кількості просвіт¹⁸.

Одним з важливих заходів, здійснених на Україні в 1923 р., була передача сільбудів Наркомосу (раніше вони були в системі установ Народного Комісаріату землеробства)¹⁹. Це відіграло певну роль у централізації керівництва єдиними політосвітніми центрами на селі і в організації зв'язку їх з іншими політосвітніми установами.

З метою наближення сільбудів, хат-читалень до народних мас Рада Народних Комісарів УРСР прийняла 27 липня 1923 р. декрет «Про заходи в справі українізації шкільно-виховальних і культурно-освітніх установ»²⁰, згідно з яким робота культурно-освітніх установ повинна була проводитися рідною українською мовою. Крім того, декрет зобов'язав Наркомос забезпечити бібліотеки, сільбуду та хати-читальні популярною і, в першу чергу, марксистською літературою, виданою українською мовою.

¹³ Див. «Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України», Харків, 1922, № 12, ст. 217, стор. 213—214.

¹⁴ «Пятнадцать месяцев работы. Отчет Южбюро ВЦСПС третьей Всеукраинской конференции профессиональных союзов», Харьков, 1923, стор. 63.

¹⁵ «КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. 1, К., 1954, стор. 694.

¹⁶ «Директивы ВКП(б) и постановления Советского правительства о народном образовании. Сборник документов за 1917—1947 гг.», М.—Л., 1947, стор. 157.

¹⁷ Журн. «Известия ЦК КП(б)У», 1923, № 15—16, стор. 44.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 1044, арк. 1.

¹⁹ «Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины», Харьков, 1921, № 7, ст. 196, стор. 202.

²⁰ «Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України», Харків, 1923, № 29, ст. 430, стор. 896—900.

Усі ці заходи привели до швидкого зростання кількості сільбудів на Україні. Якщо на 1 січня 1921 р. їх було лише 42, то на 1 січня 1924 р. кількість сільбудів зросла до 1465²¹. Водночас збільшувалася мережа хат-читалень і скорочувалася кількість просвіт.

Зростання і початок стабілізації мережі приклубних і присільбудівських бібліотек і хат-читалень позитивно позначились на зміцненні бібліотечної мережі на Україні. На 1 січня 1924 р. на Україні вже налічувалося 5154 бібліотеки з 8 338 872 примірниками книжок²².

Розширення мережі бібліотек, хат-читалень і сільбудів значною мірою пояснювалось і тим, що з 1922—1923 рр. почалося зміцнення місцевого бюджету, в зв'язку з чим фінансування політосвітніх установ значно поліпшилось. Кінець 1923 р. характеризувався «різким поворотом у бік зміцнення політосвітової роботи завдяки переведенню на постійний місцевий бюджет»²³. Як підкреслював В. І. Ленін, «результати політичної освіти можна виміряти тільки поліпшенням господарства. Не тільки треба, щоб ми знищили неписьменність, ...але треба, щоб наша пропаганда, наші підручники, наші брошури були сприйняті народом на ділі і щоб результатом цього було поліпшення народного господарства»²⁴. І ці завдання Головополітосвіта здійснювала через бібліотеки, сільбуду, хати-читальні. Наслідки цієї роботи свідчили про те, що широкі верстви населення, хоча й поступово, але дедалі активніше включались у будівництво соціалістичної культури.

У 1923 р. значних успіхів на Україні досяг розвиток науки. Створювалась нова і зазнавала реорганізації стара мережа науково-дослідних інститутів, лабораторій, музеїв. Значно розширили свою роботу інститути Академії наук УРСР, а також виникли нові навчальні заклади. В 1923 р. на Україні працювало 42 інститути, 195 технікумів, 23 рибфаки, в яких навчалось 73 976 студентів²⁵.

Це викликало необхідність розвивати наукові бібліотеки, які повинні були стати допоміжною базою для наукових і учбових установ, промислових підприємств тощо. Найбільші бібліотеки УРСР, маючи в своєму розпорядженні великі книжкові багатства з усіх галузей науки та техніки, вже в роки відбудови народного господарства змогли розгорнути свою роботу і подати допомогу науковим установам республіки.

Розвитку бібліотечного будівництва на Україні значно сприяв прихід нових кадрів бібліотекарів. У перші роки непу, в зв'язку з складними умовами роботи бібліотек, вимогливістю до бібліотечних працівників значно підвищилась. «...Бібліотекар, писала Н. К. Крупська,— повинен бути і політично підготовленою, і широко освіченою людиною, і досвідченим позашкільником, тоді тільки він стане на висоті завдання»²⁶.

ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У неодноразово підкреслювали необхідність зміцнення політико-освітніх установ партійними кадрами. Особливого значення в ті роки набула підготовка кадрів для села.

Спочатку найбільш розповсюдженою формою підготовки кадрів для бібліотек хат-читалень, сільбудів були короткотермінові бібліотечні семінари, курси-з'їзди, курси конференції.

Але з 1923 р., коли мережа бібліотек значно стабілізувалася і розширилася, а матеріальний стан поліпшився, необхідно було знайти нові форми підготовки працівників політико-освітніх установ. Тому Всеукраїнський з'їзд завідуючих губполітосвіту (7—12 травня 1923 р.) відзначив необхідність відмовитися від короткотермінових курсів і серйозно готувати працівників політико-освітніх установ у вищих школах. Починаючи з 1923 р. широкого розповсюдження набула така форма підготовки бібліотечних працівників, як практичні заняття, які продовжувались не менше 6 місяців після чого практиканту присвоювалось звання помічника бібліотекаря і лише через рік після повторної перевірки Контрольною Комісією він міг бути удостоєний звання бібліотекаря²⁷.

Організаційними центрами бібліотечної освіти на Україні були найбільші бібліотеки, кабінети бібліотекаря і бібліотечні об'єднання. Крім того, проводилися семінари бібліотекарів, на яких обговорювалися питання бібліотечної роботи, влаштовувалися конференції. Підготовка бібліотечних працівників проводилася планово, молоді спеціалісти одержували більш глибокі та змістовні знання.

Під час непу було введено плату за друковану продукцію. За згодою Всеукраїнського з'їзду з відповідними відомствами за рахунок останніх забезпечувались літературою робітники

²¹ «Стан і завдання культбудівництва на Україні», Харків, 1927, стор. 4 див. також ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 7, спр. 697, арк. 202.

²² «Культурне будівництво Української РСР. Статистичний довідник», К., 1941, стор. 63.

²³ Журн. «Путь просвещения», 1924, № 1, стор. 249.

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 53.

²⁵ «Професійна освіта на Україні», Наркомос УРСР, 1927, стор. 38—39.

²⁶ Журн. «Красный библиотекарь», 1923, № 1, стор. 8.

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 1057, арк. 51.

ники, бідняки і бійці Червоної Армії. У зв'язку з введенням плати на твори друку змінився також порядок постачання бібліотек. Бібліотеки, які були на державному і місцевому бюджетах, повинні були поповнювати свої книжкові фонди шляхом закупки і замовлення книжок у видавництвах.

Циркуляр Всевидаву № 121 від 20 жовтня 1921 р. припинив безплатний відпуск газет (з 1 листопада) і відзначив, що «всім радянським установам як цивільним, так і військовим, громадським організаціям, а також приватним особам пропонується провадити завчасну підписку на газети»²⁸.

У 1921 р. на Україні було введено для найбільших бібліотек безплатний обов'язковий примірник творів друку²⁹.

Велике значення для комплектування літературою бібліотек при сільбудах мав циркуляр колегії Всевидаву всім губвидавам № 60 від 15 липня 1921 р. «Про порядок постачання літературою сільбудів»³⁰. У ньому пропонувалося забезпечувати бібліотеки-читальні сільбудів популярними книгами, газетами, брошурами, листівками нарівні з агітпунктами і хатами-читальнями. При Всеукраїнському державному видавництві згідно з затвердженням 31 серпня 1921 р. тимчасовим положенням створювався Центральний бібліографічний відділ усієї друкованої продукції в республіці.

В результаті піклування Комуністичної партії та Радянського уряду про розвиток культури в Радянській країні в бібліотечній справі на Україні, починаючи з 1923 р., намітився перелом.

В кінці 1923 р. на Україні виросла мережа масових бібліотек, поліпшилась якість їх роботи. Книжкові фонди поповнилися новими радянськими виданнями і, головне, творами класиків марксизму-ленінізму. Значно зріс процент української книги в бібліотеках. У найбільших бібліотеках почала проводитись наукова робота. Завдяки зміцненню бібліотек кадрами радянських бібліотекарів вплив бібліотек на маси дедалі зростав.

Сприяючи піднесенню культурного рівня мас, бібліотеки України вносили свій вклад у будівництво соціалізму в нашій країні.

О. К. ОЛИНИЧЕНКО

ДО ПИТАННЯ ПРО БОРТЬБУ З КАПІТАЛІСТИЧНИМИ ЕЛЕМЕНТАМИ В ПРОМИСЛОВІСТІ

(1921—1925 рр.)

За останні роки опубліковано кілька досліджень, присвячених боротьбі робітничого класу СРСР за ліквідацію капіталістичних елементів у промисловості і написаних в основному на союзному матеріалі. У відповідній історіографії Української РСР, на жаль, ці питання майже не висвітлюються. В даному повідомленні спинимось лише на таких формах класової боротьби робітників з приватними підприємцями у відбудовний період, як укладання колективних договорів, страйки і бойкоти приватних підприємств.

В зв'язку з переходом до нової економічної політики і допущенням приватного підприємництва В. І. Ленін поставив питання про «можливість подати допомогу соціалізові через приватногосподарський капіталізм (не кажучи вже про державний)...»¹, про використання приватновласницького капіталізму «в ролі пособника соціалізму»².

Не маючи можливості відбудувати величезну кількість дрібних і найдрібніших підприємств, націоналізованих в останній період політики воєнного комунізму, держава здавала їх, а також частково і середні підприємства в оренду. Крім того, деякі дрібні підприємства були повернуті колишнім власникам³. Це робилося, щоб найшвидше збільшити випуск товарів широкого вжитку для населення. Отже, підприємства приватної фабрично-заводської промисловості за формою володіння поділялися на два види: власні і орендовані, причому останні переважали.

Орендна кампанія на Україні почалась у другій половині 1921 р., а на кінець року приватним особам, артілям і кооперативам було вже передано в оренду понад 2300 промислових підприємств. У 1925 р. на Україні налічувалось 6426 підприємств.

²⁸ «Бюллетень Всеукраїнського державного видавництва», 1921, № 2—3, стор. 48.

²⁹ «Бюлетень Всеукраїнського державного видавництва», 1921, № 1, стор. 17.

³⁰ Там же, стор. 29.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 32, стор. 323.

² Там же, стор. 322.

³ Декрет про кустарну і дрібну промисловість від 1 липня 1921 р. дозволив приватну власність на підприємства з числом найманих робітників до 20.

що підлягали здачі в оренду, з них фактично орендувалися трохи більше 60%⁴. Орендарями були переважно приватні особи. Так, у 1922 р. вони орендували у Київській губернії 62,4% усіх підприємств, зданих в оренду, в Катеринославській — 76%, в Одеській — 77%⁵. Характерно, що серед цих орендарів переважали колишні власники підприємств. У 1922 р. таких орендарів у Київській губернії було 95%, Одеській — 81%, Катеринославській — 71%⁶.

Підприємства харчової і шкіряної промисловості становили у 1922 р. понад 65% усіх підприємств, зданих в оренду⁷. Таке ж співвідношення зберігалося до кінця відбудовного періоду. Більше 80% підприємств, зданих в оренду в цілому по країні, були раніше недіючими⁸.

За самою своєю природою орендна промисловість, як одна з форм держкапіталізму, мала тимчасовий характер. Підприємства здавалися в оренду на 2—5 років. Орендна плата в перші роки непу вносилася переважно в натуральній формі (продуктами виробітку), згодом — у грошовій (близько 80% усієї орендної плати)⁹.

Тримаючи всі команди висоти народного господарства в руках робітничого класу і використовуючи господарсько-організаторський досвід і капітали нової буржуазії, Радянська держава проводила одночасно політику обмеження і витіснення приватного капіталу. Комуністична партія організувала робітничий клас і профспілку на боротьбу з експлуататорськими тенденціями нової буржуазії. ЦК РКП(б) у циркулярному листі, опублікованому 11 вересня 1921 р., зобов'язав усіх комуністів, які працювали на приватних підприємствах, періодично звітувати про свою роботу перед своїми партосередками¹⁰. Оскільки на приватних підприємствах партосередків майже не було, а комуністи-одиначки були відірвані від партійних організацій, ЦК РКП(б) в інструкції «Про партійну роботу на приватних підприємствах» (1922 р.) запропонував місцевим парторганам найтісніше поєднати партійну роботу на приватних підприємствах з роботою профспілкових організацій. ЦК РКП(б) зобов'язав місцеві парторганізації прикріпити до приватних підприємств партійних працівників з інших підприємств чи установ, подавати допомогу профспілковим органам у притягненні до суду приватних підприємців у разі порушення останніми радянських законів¹¹. За вказівкою ЦК КП(б)У члени партії закріплювалися за підприємствами тільки через комуністичні фракції профспілок¹².

Партійні організації дбали про те, щоб партія мала своїх представників серед робітників приватних підприємств. В кінці відбудовного періоду на окремих приватних підприємствах було по 3—5 комуністів, а часом і більше. Так, на орендному заводі «Шамот» (Краматорський район), де працювало 75 чоловік, партосередок у 1925 р. об'єднував 20 членів і кандидатів у члени партії¹³.

На кожному підприємстві, де налічувалось 25 чоловік, створювалися самостійні місцеві комітети профспілки, а для менших підприємств — групі (дільничні) місцеві, або вибиралися уповноважені. Проводилась велика робота по залученню робітників приватних підприємств до профспілки. Значних успіхів у цьому добилась Донецька губпрофрада: в 1925 р. близько 90% усіх робітників приватних підприємств Донбасу були членами профспілки¹⁴.

Профспілкова робота на приватновласницьких, орендованих і концесійних підприємствах мала свої особливості. На приватних підприємствах одним з найголовніших завдань профспілок, як визначив XI з'їзд РКП(б), був «всесторонній і всемірний захист класових інтересів пролетаріату і його боротьба з капіталізмом»¹⁵. У гонитві за максимальними прибутками неспраць прагнули посилювати експлуатацію робітників і службовців, порушували закони про працю, збільшували робітничий день, звільняли з роботи неугодних їм робітників. Наприклад, у Харківській губернії мали місце

⁴ «Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР», М., 1954, стор. 203.

⁵ Центральний державний архів Жовтневої революції УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 34, оп. 4, спр. 710, арк. 16; оп. 3, спр. 758, арк. 179; спр. 361, арк. 314.

⁶ Там же, арк. 28.

⁷ Там же.

⁸ А. Г. Сеид-Гусейнов. Государственный капитализм в переходный период от капитализма к социализму, М., 1960, стор. 30.

⁹ П. И. Лященко. История народного хозяйства СССР, т. III, М., 1956, стор. 163.

¹⁰ Газ. «Правда», 11 вересня 1921 р.

¹¹ «Известия ЦК КП(б)У», 1922, № 7—8, стор. 44.

¹² Газ. «Коммунист» (орган ЦК і Харківського губкому КП(б)У), 25 лютого 1922 р.

¹³ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІІП ЦК КП України), ф. 3, оп. 1, од. зб. 2257, арк. 17.

¹⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 2257, арк. 19—22.

¹⁵ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. I, К., 1954, стор. 566.

випадки, коли приватні підприємці, найнявши робітників поза біржею праці, примушували їх працювати по 12—16 годів.

В зв'язку з цим профспілки і державні органи систематично обстежували приватні підприємства. Зокрема, у Харківській губернії було обстежено з січня по жовтень 1922 р. 386 приватних підприємств. На приватну промисловість припадало у 1924 р. 27% усіх обстежень, які провів Наркомат праці УРСР¹⁶. У 1925 р. особливо широко обстежувалися приватні підприємства, на яких виявлялися приховані форми використання найманої праці. Були прийняті відповідні заходи по викоріненню цих порушень, а винні притягалися до суду. Тільки в першій половині 1922 р. профспілки і відділи праці розглянули понад 3 тис. конфліктів на приватних підприємствах України. Понад 65% конфліктів виникали у зв'язку з зарплатою, близько 20% — через звільнення робітників¹⁷.

У відповідності з рішеннями XI конференції РКП(б) профорганізації приватних підприємств регулювали зарплату та інші матеріально-побутові умови трудящих шляхом укладання колективних договорів (або тарифних угод) між профспілкою і підприємцем. У більшості місць в основу оплати був покладений примірний колективний договір, розроблений ВЦРПС. Питання, зв'язані з упорядкуванням зарплати, вирішувалися в гострій боротьбі робітників з підприємцями. Останні часто об'єднувалися і разом виступали проти вимог робітників. Так, власники і орендарі металобробних підприємств Катеринослава відмовилися підписати колективний договір по ставках профспілки. У відповідь на це Катеринославський райком металістів скликав 16 березня 1922 р. конференцію, на якій були присутні 56 делегатів від 11 приватних підприємств. Делегати доручили райкому вжити всіх заходів для запровадження колективного договору в життя. Місцевкомом доручалось роз'яснити робітникам збором необхідність однотайних організованих дій, недопустимість будь-якої недисциплінованості і штрейкбрехерства. Було також прийнято рішення відрахувати одиниці заробіток у страйковий фонд при райкомі. Діючи однотайно, робітники добилися перемоги. Подібні збори і конференції збиралися в Києві та інших містах¹⁸. Якщо не вдавалося уладнати конфлікт шляхом переговорів, профспілкові органи вживали більш дієвих заходів. Так, коли власники харківських сірникових фабрик відмовилися від укладання колективних договорів з профспілкою хіміків, президія Харківської губпрофради 11 січня 1922 р. прийняла рішення «увійти з заявою в губвиконком про закриття сірникових фабрик... У першу чергу застосувати репресії до тих підприємств, які відмовилися від укладання договору взагалі, а потім — до тих, які не прийняли тарифну частину договору»¹⁹.

Коли мирні шляхи по ліквідації конфлікту вичерпувалися і не давали відповідних результатів, профспілки оголошували страйк. Так, у серпні 1922 р. орендарі млинів і олійниць Нікопольського повіту відмовилися укласти колективний договір за ставками спілки харчовиків і, вирішивши влаштувати прихований локаут, приступили до організації «артілей». Робітники-члени профспілки, довідавшись про це, у фіктивну артіль не пішли, а павербувати не членів спілки підприємцям не вдалося завдяки втручання Нікопольського повіткому КП(б)У. З ініціативи повіткому робітники створили страйковий комітет на чолі з комуністом. Повітком звернувся до Катеринославського губкому партії та губпрофради з проханням не допустити реєстрації фіктивних артілей мукомолів і олійників. На трьох олійницьких заводах страйк тривав два тижні, на одному — місяць. В результаті, орендарі виплатили робітникам зарплату за весь час страйку і підписали договір на умовах, запропонованих профспілкою харчовиків, уклали договір з спілкою і орендарі млинів²⁰.

З великою наполегливістю відстоювала інтереси робітників профспілка металістів. Про це свідчить тривала й послідовна боротьба Катеринославського райкому металістів з орендарями чавуноливарного заводу «Уніон» у Катеринославі. На цьому заводі працювало близько 100 чоловік. У вересні 1923 р. профспілка успішно провела введений страйк на заводі, протестуючи проти зниження зарплати, у жовтні того ж року райком металістів притяг орендаря до суду за несвоєчасну виплату державі додатку, в березні 1924 р. завод за борги на місяць був закритий; а в червні завод відкрили вдруге. Згодом завод був знову взятий в оренду і з грудня 1925 р. відновив роботу. Чечелівський райком КП(б)У Катеринослава направив на завод комуністів. Оскільки орендар не виплатив у строк зарплати, за проханням райкому металістів

¹⁶ Н. В. Черненко. Борьба Коммунистической партии за восстановление промышленности и консолидацию рабочего класса Украины в 1921—1925 гг., К., 1959, стор. 85—86; «Второй съезд профсоюзов Украины 3—8 ноября 1924 г. Стенографический отчет», Харків, 1924, стор. 51, 219.

¹⁷ Газ. «Вісті», 22 травня 1923 р.

¹⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 5469, оп. 6, спр. 119, арк. 3—5.

¹⁹ Державний архів Харківської області, ф. Р-203, оп. 1, спр. 774, арк. 6.

²⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 32, оп. 1, од. зб. 901, арк. 21—22.

на майно, сировину і готові вироби був накладений арешт. У лютому 1925 р. завод припинив своє існування як приватне підприємство²¹.

Крім перелічених методів впливу на непманів, профспілки застосовували й інші методи боротьби, наприклад бойкот. Так, у вересні 1923 р. профспілка бойкотувала майстерню Гуревича в Катеринославі. За невиконання вимоги спілки про укладання нового колективного договору і прихований локаут (Гуревич оголосив майстерню закритою і одночасно вів з робітницями переговори про прийом їх на роботу за зменшену зарплату) майстерня була оголошена через пресу під бойкотом. Робітниць майстерні тимчасово розмістили на державних заводах, а підприємця за брутальне поводження з робітницями, засудили до року ув'язнення і оштрафували на 200 крб. золотом²².

Найбільшою стійкістю і наполегливістю відзначалися страйки на приватних підприємствах у 1924 р. З допомогою партійних і профспілкових організацій у цьому році закінчилися на користь робітників великі конфлікти, що виникли на ґрунті не своєчасної виплати зарплати, на Микитівському алебастровому заводі, на трьох будівельних, чотирьох харчових та на інших приватних підприємствах Донбасу²³.

Боротьба з експлуаторськими тенденціями непманської буржуазії не обмежувалася, звичайно, тими заходами, про які говорилося вище. Радянська держава використовувала й такий засіб, як невідновлення орендних договорів на ті підприємства, що стали прибутковими і могли успішно експлуатуватися державою. На послідовне обмеження і поступове витіснення приватного капіталу з народного господарства була спрямована фінансова, податкова, торговельна, кооперативна, каральна політика Радянської влади. Обмеження експлуаторських тенденцій буржуазії безперервно посилювалось, набираючи різноманітні форми в той чи інший період. Важливу роль в обмеженні капіталістичних елементів відігравала податкова політика Радянської держави. У 1924/25 господарському році непмани несли, наприклад, половину всіх прямих податків у країні²⁴.

Соціалістична промисловість в перші ж роки непу виявила свої переваги над приватною промисловістю. Якщо в 1922/23 господарському році приватний сектор давав 8,7% валового обороту усієї ценової промисловості України, в 1923/24 р.— 9,1%, то вже в 1924/25 р. питома вага приватного сектора упала до 5,9%²⁵.

У 1924/25 господарському році 24% (557 з 2305) усіх діючих підприємств великої (ценової) промисловості УРСР були приватними. Проте на цих приватних підприємствах було зайнято тільки 9 тис. чоловік, тобто лише 2% всього робітничого класу України.

Систематичне витіснення капіталістичних елементів забезпечувалося успішною відбудовою і розвитком великої державної промисловості. Соціалістичний сектор народного господарства — промисловість і кооперація — відіграв вирішальну роль у боротьбі з новою буржуазією. Темпи зростання усуспільненого сектора переганяли темпи розвитку приватного господарства. Отже, уже в роки відбудовного періоду виявилися невичерпні переваги соціалістичної системи господарства перед системою капіталістичною. З повною очевидністю з'ясувалося, що приватна промисловість не може протистояти бурхливо зростаючій державній промисловості. Повне витіснення і загибель приватної промисловості ставали просто питанням часу. На кінець відбудовного періоду було уже, по суті, вирішене на користь соціалізму питання «хто-кого». У 1928—1929 рр. капіталістичні елементи були в основному витіснені з промисловості і торгівлі. Підсумки боротьби з капіталістичними елементами повністю підтвердили ленінський висновок про те, що робітничий клас у союзі з трудящим селянством під керівництвом Комуністичної партії може економічно подолати внутрішню буржуазію і побудувати повне соціалістичне суспільство.

А. А. ЯМКОВИЧ

НАРКОМЗЕМ УКРАЇНИ В 1919 р.

(спогади)

Україна в кінці 1918 р.— на початку 1919 р. поряд із загальною розрухою розоренням відчувала ще й гостру потребу в досвідчених партійних і радянських кадрах. За вказівкою В. І. Леніна і ЦК РКП(б) з Росії у визволені райони України

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2595, оп. 1, спр. 186, арк. 161; спр. 213, арк. 48; ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 32, оп. 1, од. зб. 1457, арк. 43, 56, 71, 80, 87.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 2595, оп. 1, спр. 213, арк. 48.

²³ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 2257, арк. 19—22.

²⁴ І. Трифонов. Очерки истории классової борьбы в СССР в годы непу. М., 1960, стор. 85.

²⁵ «Девятый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. Стенографический отчет», Харьков, 1925, стор. 214.

направлялись більшовики, що мали досвід керівної й організаторської роботи. Одним з перших на Україну був надісланий видатний діяч Комуністичної партії, член колегії Наркомзему РРФСР В. М. Мещеряков. Разом з ним була відряджена група більшовиків, працівників Народного Комісаріату землеробства. В цю групу ввійшли Н. І. Плюсініна, автор цих рядків і ще кілька товаришів. Виявив бажання їхати з нами на роботу в Наркомзем України і видний безпартійний спеціаліст, агроном О. Гвоздецький, який сумлінно працював разом з більшовиками.

В кінці січня 1919 р. в ЦК РКП(б) нам видали документи і детально нас проінструктували. Вийхати було важко, оскільки на визволену Україну ринув потік мішочників, і навіть начальник станції не міг забезпечити нам місце в поїзді. Ледве пробрались у вагон і влаштувались у тамбурі.

В дорозі В. М. Мещеряков розповів нам про свою останню зустріч з Я. М. Свердловим. Холодного зимового дня Володимир Миколайович, одягнений в легке літнє пальто, йшов на засідання Раднаркому в Кремль. За Нікольськими воротами його окликнув Я. М. Свердлов: «Чому це ви, Володимире Миколайовичу, одяглись не по сезону?» В. М. Мещеряков відповів, що в нього теплого пальта немає, йому і в цьому добре, і подивився на Якова Михайловича, на якому була легенька шкіряна куртка. Обидва посміхнулися. «В такому пальті, як у Вас, потрібно бути на Півдні,— продовжував Я. М. Свердлов,— наприклад, на Україні. Як ви дивитесь на це? Заходьте завтра до мене в ЦК». Так, жартуючи, Я. М. Свердлов повідомив про рішення ЦК РКП(б) направити В. М. Мещерякова на Україну.

Досягнувши території України, поїзд подовгу стояв на станціях. Їхати було небезпечно, кожну хвилину могли напасти бандити. На зупинках, великих і малих, В. М. Мещеряков виходив з вагону і розмовляв з селянами. Своєю простою розповіддю він умів викликати до себе довіря, і селяни розповідали йому про життя в селах, про їх потреби і турботи.

До Харкова поїзд прибув пізно вночі. З допомогою начальника станції нам вдалось зв'язатися з М. І. Подвойським, який тоді працював Наркомом військових і морських справ України. Микола Іллєч надіслав за нами машину і влаштував у центральному готелі. Він зачарував нас своєю простотою і чуйним товариським ставленням.

Дві кімнати в готелі стали для нас і житлом і канцелярією. Тієї зими були великі морози, приміщення майже не опалювалось, проте ми намагались не помічати незручностей.

До роботи приступили з перших же днів приїзду до Харкова. Заступник Наркома землеробства Н. І. Плюсініна, незважаючи на велику організаційну роботу, сама друкувала на машинці, чому вона навчилась в еміграції.

Ще до нашого приїзду в Харків, у січні 1919 р. Радянський Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України опублікував «Декларацію», в якій висувались основні політичні завдання: відновити Радянську владу на Україні, зміцнити її органи, відбудувати народне господарство. В «Декларації» вказувалось, що для піднесення продуктивності сільськогосподарської праці і полегшення важкого становища селянства Радянський Робітничо-Селянський уряд сприяє суспільному обробітку землі, постачанню селу насіння, технічних засобів і сільськогосподарських знарядь. Культурні землеробські господарства оголошувались надбанням усього народу і повинні були перейти у відання Наркомзему.

Аграрну реформу на Україні доводилось проводити в дуже складних умовах. Частина України була ще окупована ворогом, у багатьох місцях республіки діяли банди. Крім того, конкретних вказівок щодо проведення земельної реформи не було. Чекали закону про землю. Вирішити це питання міг тільки III Всеукраїнський з'їзд Рад, скликання якого намічалось на початок березня 1919 р. Проте не можна було гаяти часу. Тому на Харківському губернському з'їзді Рад робітничих і селянських депутатів, який відбувся у лютому, було вирішено обговорити конкретні пропозиції по земельному питанню. На з'їзді виступив Нарком землеробства України В. М. Мещеряков. Серед делегатів була незначна кількість українських націоналістів, лівих есерів та анархістів. Видаючи себе за захисників інтересів селянства, вони намагались протягти свої контрреволюційні пропозиції. Однак з'їзд дав їм рішучу відсіч. Переважною більшістю голосів була прийнята резолюція Радянського уряду, в якій проголошувалась ліквідація приватної власності на землю. В рішеннях з'їзду вказувалось на переваги колективного господарства перед одноосібним.

Ці рішення потрібно було терміново направити на місця. Пошта працювала погано. За проханням Наркомзему Раднарком України розіслав рішення з'їзду телеграфом. Одночасно з метою припинити розкрадання лісів і закріпити на місцях працівників лісової охорони був розісланий декрет про охорону лісів.

Незабаром Наркомзему виділили невеликий будинок, куди перевели й нашу «канцелярію». Апарат був невеликим, досвідчених працівників не вистачало. Потрібні були спеціалісти сільського господарства: агрономи, землеміри, лісоводи, меліоратори і т. д. Харківська Рада оголосила про перереєстрацію агрономів і лісоводів. Це було викликано тим, що спеціалісти сільського господарства вважали за краще працю-

вати в установах, в кооперації, ніж за спеціальністю. О. Гвоздецький, який приїхав з нами з Москви, був призначений завідуючим відділом землеробства. Йому вдалося залучити до апарату кількох досвідчених українських спеціалістів.

У березні 1919 р. були скликані III з'їзд КП(б)У і III Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих і селянських депутатів. З'їзд партії доручив ЦК КП(б)У виробити «Положення про соціалістичний землеустрій і про перехідні заходи до соціалістичного землекористування». Проект земельного закону був поставлений на обговорення III Всеукраїнського з'їзду Рад, що проходив у Харкові з 6 по 10 березня 1919 р. Як представник ЦК РКП(б) до Харкова прибув Я. М. Свердлов, виступи якого на з'їздах виносили ясність при обговоренні багатьох спірних питань. Після всебічного розгляду з'їзд Рад затвердив «Положення про соціалістичний землеустрій і про перехідні заходи до соціалістичного землекористування». Отже, Наркомзем України одержав урядову директиву щодо земельного питання.

Особливо велику допомогу Наркомзем та його місцеві земельні органи одержували від голови ЦВК України Г. І. Петровського, прекрасного більшовика, людини великої душі і високої комуністичної моралі, який користувався великою любов'ю у трудящих. Він приділяв велику увагу соціалістичній перебудові сільського господарства, організовував селянську бідноту на боротьбу з куркульством.

На Наркомзем та його земельні органи на місцях покладалась важлива завдання. Щоб підняти авторитет земельних відділів, їх очолили члени губернських, повітових і волосних виконкомів. У губернських земельних відділах створювались такі підвідділи: 1) землеустрою (питання землеустрою, земельного фонду, переселення і розселення); 2) землеробства (посівні площі, насіння, сільськогосподарський реманент, добрива, дослідна справа, питання екопоміки, тваринництва, навчальні заклади, колективні господарства); 3) лісовий і 4) гідротехнічний. Крім того, при губземвідділах створювались регулярні паради по землеустрою і сільському господарству.

У повітових земельних відділах апарат був значно меншим і простішим і складався з підвідділів: 1) землеустрою, 2) лісового і 3) землеробства. У волосних земельних відділах організовувались колегії з двох членів волвиконкомів, з яких один був завідуючим. Волості обслуговувалися спеціалістами, які були в розпорядженні губернських і повітових відділів.

Деякі повіти не перебували за новою структурою, продовжували називати себе «Повітовими комісаріатами землеробства» і підписувалися «Комісар землеробства». В зв'язку з цим Наркомзем України 9 квітня 1919 р. направив циркуляр, в якому проголошувалося негайно перейменувати земельні органи в земельні відділи із завідуючими на чолі.

При створенні земельних органів вишикали великі труднощі. Якщо губернські комітети партії могли підібрати працівників для керівництва губземвідділами, то в повітах і волостях справа була складнішою, особливо в тих місцях, що були визволені тільки в квітні і травні 1919 р. В деякі повітові і волосні відділи пробирались представники ворожих партій і куркулів і, користуючись поганим зв'язком з центром і губерніями, проводили там антирадянську політику.

Та, незважаючи на поганий зв'язок міста з центром, до Харкова приїжджали і приходили селяни-ходаки з усієї України. Вони допомагали викривати куркулів, які намагалися експлуатувати селян, просили роз'яснити їм радянські закони і навчити їх спільно працювати. Працівники Наркомзему оточували представників селянської бідноти і середняків увагою і турботою. Селян-ходаків безпосередньо приймав Нарком землеробства В. М. Мещеряков, а також члени колегії, зокрема завідувач відділом колективних господарств М. М. Скрипник. Мені доручили перевіряти, як задовольняються потреби ходаків. Селяни йшли від нас заспокоєні, несучи з собою потрібні директиви для місцевих радянських органів, інструкції, політичну і сільськогосподарську літературу.

Наркомзему довелося вести боротьбу з перекрученнями політики партії по створенню сільськогосподарських комун і трудових артілей. Так, ще до нашого приїзду в Харків, відділ преси Харківської Ради видав збірник інструкцій і положень про комуні. Помилково до збірника було включено застарілі матеріали Наркомзему РРФСР, які були недійсними як на Україні, так і на території Радянської Росії. Наркомзему України довелося терміново видати новий збірник інструкцій і положень по організації сільськогосподарських комун (18 березня 1919 р.) і направити його земельним органам на місця. Були випадки, коли куркулі створювали фіктивні сільськогосподарські комуні і артілі (наприклад, у Богодухівському повіті, Харківської губернії). Такі «комуні» і «артілі» доводилось закривати. Неправильний курс у колективному будівництві певний час проводив Полтавський повітовий відділ, що допускав застосування найманої праці, здачу землі в оренду, реєстрацію трудових артілей, в які входили сім'ї власників великих хуторських володінь. Такі неправильні дії деяких місцевих працівників і земельних органів створювали у трудящих селян вірну уяву про сільськогосподарські комуні і трудові артілі. Цим користувалися вороги Радянської влади для проведення антирадянської агітації.

Величезну допомогу в нашій роботі подали матеріали VIII з'їзду РКП(б), що

проходив у Москві в 1919 р. В доповіді В. І. Леніна і рішеннях з'їзду партії була визначена чітка лінія щодо середнього селянства — не змішувати його з куркулями, намагатись залучити середняка на бік робітничого класу.

У зв'язку з перенесенням столиці України Наркомзем разом з іншими урядовими установами переїхав до Києва і розмістився на Володимирській вулиці, у великому сірому будинку біля Софіївської площі (тепер площа Богдана Хмельницького). Поруч з Наркомземом знаходився невеликий двоповерховий особняк, в якому виділили нам квартиру. Жили ми дружною комунною, в яку входили Н. І. Плюсініна, В. М. Мещеряков, я та ще кілька співробітників Наркомзему. У нас не було власності, ми не користувались особистими привілеями, харчувались разом, найчастіше у ідальні Наркомзему. Обстановка у нас склалась товариська. Приємним було сусідство відомого співака Собінова. Наші балкони були поруч, і ми часто чули його чудовий спів.

Через кілька днів після переїзду ЦК КП(б)У мобілізував Наркома землеробства В. М. Мещерякова на боротьбу з бандитизмом. Його заступнику Н. І. Плюсініній і мені як секретарю колегії довелося знайомитися з спеціалістами і службовцями колишнього міністерства землеробства Директорії, на базі якого ми створювали свій Наркомат у Києві. Коли повернувся Мещеряков, ми приступили до корінної реорганізації апарату, скорочення штатів. Замість 15 департаментів, в яких налічувалося 575 чоловік, було організовано 6 відділів з підвідділами і Вчений Комітет. При реорганізації апарату ми зустрілись з багатьма труднощами. Колишнє міністерство захищало поміщицькі і куркульські інтереси, і необхідно було переробити, перевиховати цей апарат, щоб він був здатний вирішувати завдання соціалістичного землеустрою.

Особливо важким і неспокійним було літо 1919 р. Організація сільськогосподарських комун і трудових артілей на Україні проходила при шаленому опорі куркульських елементів, що намагались за будь-яку ціну перешкодити розвитку колективного руху. Куркулі нацьковували на комунарів навколишнє населення, потравлювали їхні поля, не давали можливості дітям комунарів навчатися у сільських школах, затримували агрономів, що направлялись у комуни.

Крім того, доводилось працювати в умовах відкритої діяльності петлюрівських банд. В кінці червня 1919 р. О. Гвоздецького і мене відрядили на Новозибківську дослідну станцію. Коли ми благополучно прибули до місця призначення, директор станції дуже здивувався — в тих місяцях орудувала банда. Працівники дослідної станції зраділи нашому приїзду. Це були досвідчені спеціалісти — ентузіасти своєї справи. Вони досягли певних успіхів, незважаючи на те, що станція була створена недавно. Тут успішно досліджувалась проблема високих врожаїв на піщаних землях, все господарство дослідної станції було у зразковому порядку.

У червні 1919 р. за завданням ЦВК і Наркомзему України Н. І. Плюсініну було відряджено на Херсонщину, де діяли петлюрівські банди, завдаючи великої шкоди радгоспам, комунам, трудовим артілям. Потрібно було допомогти населенню, яке потерпіло від бандитів, волвиконкомам і колективним господарствам. Разом з Наталією Іллівною поїхали шість інструкторів Наркомзему, загосп, машиністка і п'ять червоноармійців для охорони спеціально виділеного вагона. З великими труднощами їм вдалося добратись до Ананьєва. Н. І. Плюсініна з двома членами Ананьївського повітового виконкому об'їхала понад 40 радгоспів, серед них більше 90% були зруйновані петлюрівськими бандами.

Повернувшись в Ананьїв, Н. І. Плюсініна одержала від ЦВК і Наркомзему України нове призначення в Надзвичайну комісію по збиранню і реалізації врожаю на Херсонщині. Не заїжджаючи в Київ, вона поїхала в Одесу. В той час почався наступ Денікіна на Україну. 25 червня 1919 р. денікінські війська окупували Харків. Одночасно англо-французький флот почав обстрілювати Одесу і навколишню місцевість. Одеса була відрізана від Радянської України. Наталія Іллівна не змогла виїхати з обложеного міста.

Коли денікінські війська стали загрожувати Києву, ми одержали директиву евакуювати майно Наркомзему. Організувати цю справу було доручено мені. Працювати доводилось у важких умовах. Багато співробітників, настроєних вороже щодо Радянської влади, розповсюджували антирадянські відозви і листівки, намагались перешкодити евакуації майна Наркомзему. Проте завдання було успішно виконано.

26 серпня 1919 р. ми одержали наказ останнім пароплавом виїхати з Києва. З нами їхали О. Г. Шліхтер, В. М. Мещеряков, С. І. Гопнер та ін. Згодом до нас приєднався агітпароплав, на якому була О. М. Коллонгай. В Гомелі ми пересіли на поїзд, що відходив на Москву. У Москві товаришів, що прибули з України, приймали секретар ЦК КП(б) О. Стасова та її заступник. Нас направили в різні губернії, де були потрібні партійні сили. Я одержала призначення у м. Новгород. Н. І. Плюсініна брала участь у більшовицькому підпіллі в Одесі під час денікінської окупації 1919 р.

Діяльність Наркомзему УРСР у Києві — одна з яскравих сторінок становлення Радянської влади на Україні. Вона залишається незабутньою для всіх, хто брав участь у цих буремних подіях.

Е. Г. КОЛЕГАЄВА

ДО ПИТАННЯ ПРО РЕВОЛЮЦІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ Г. І. ПЕТРОВСЬКОГО В 1906 р.

Революційна діяльність одного з найстаріших учасників робітничого руху, видатного партійного і державного діяча Григорія Івановича Петровського майже не висвітлена в літературі. Тільки в 1961 р. вийшла перша книга¹, що є, безсумнівно, вдалою спробою створити образ кристального більшовика, життя якого було повністю віддане боротьбі за щастя народу. На жаль, не всі розділи цієї книги рівноцінні. Зокрема, в розділі, присвяченому революції 1905—1907 рр., допущено відхилення від історичної правди. Важко зрозуміти, чим обгрунтовували автори свої твердження, що нібито Г. І. Петровський під час розвитку подій 1905 р. був обраний головою Катеринославської Ради робітничих депутатів². Сам Григорій Іванович в автобіографії³, в численних статтях різного періоду і в книжках⁴ писав, що він був секретарем Ради. Це ж підтверджують і дослідження про діяльність Катеринославської Ради⁵. В книжці відсутні документальні дані про роль Г. І. Петровського в травневі і жовтневі дні 1905 р., відвідування міської думи, «проголошення Чечелівської Республіки» та ін. Водночас не одержала вірного відображення діяльність Катеринославського комітету і всієї більшовицької організації в керівництві революційною боротьбою пролетарів Катеринослава у 1905 р.

Необхідно детально вивчити всі джерела і документальні матеріали, щоб більш повно і всебічно показати життя і діяльність Г. І. Петровського як у дореволюційний період, так і після перемоги Радянської влади. В цьому відношенні велику допомогу може подати дослідникам особистий фонд Г. І. Петровського⁶, а також матеріали інших архівів. Важливо використати спогади людей, які довгий час працювали з Г. І. Петровським в різних місцях.

Зовсім не вивчений, зокрема, період революційної діяльності Г. І. Петровського на Краматорському заводі влітку 1906 р. В своїх спогадах Г. І. Петровський лише згадує про своє перебування на цьому заводі, про участь в організації страйку, після придушення якого у червні він виїхав за кордон⁷. Виявлені нами нові документи дають можливість уточнити час перебування Г. І. Петровського на Краматорському заводі і його роль у страйку краматорських робітників. Уникаючи переслідування, він прибув сюди з Микитівського рудника і працював кілька місяців, став одним з організаторів і керівників страйку, який почався 12 липня 1906 р. з ініціативи робітників машинобудівного відділення заводу. Окружний інженер Харківсько-Полтавського гірничого округу повідомляв про це в своєму рапорті від 14 липня 1906 р.: «Мая честь доповісти в Гірниче управління Південної Росії, що депутати від робітників машинобудівного відділення заводу Краматорського металургійного товариства пред'явивши заводоуправлінню складений ними устав комісії для розв'язання конфліктів, що виникають між робітниками і адміністрацією заводу, і, вивісивши оголошення комісії виборних від робітників, з'явилися 12 липня до директора заводу з пропозицією негайно звільнити помічника директора п. Проце і начальника машинобудівного відділення п. Енблума, підтвердивши вимогу про збільшення заробітної плати. Після відмови заводоуправління виконати згадані вимоги, робітниками були висловлені погрози і оголошений бойкот роботі»⁸. Робітники приходили на завод, але не працювали. Деякі з них тут же, на заводі, виготовляли кинджали, ножі і козацькі піки. 14 липня о першій годині дня заводоуправління оголосило про закриття машинобудівного відділення і про звільнення робітників, а справник Ізюмського повіту разом з ротним командиром Тамбовського піхотного полку розставили вартових при всіх входах до машинобудівного відділення.

¹ В. Більшай, В. Лапіна, М. Левкович, О. Снегов, А. Харькова. Григорій Іванович Петровський, К., 1961.

² Там же, стор. 70.

³ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС), ф. 124, оп. 1, од. зб. 1490.

⁴ Г. І. Петровський. Великі роки, К., 1957; його ж. З революційного минулого, К., 1958.

⁵ С. Каплун. Катеринославська Рада робітничих депутатів у революції 1905 року, Харків, 1931; П. М. Шморгун. Ради робітничих депутатів на Україні в 1905 р., К., 1955.

⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 482.

⁷ Г. І. Петровський. З революційного минулого, стор. 44.

⁸ Центральний державний історичний архів СРСР в Ленінграді (далі — ЦДІАЛ), ф. 37, 1906, оп. 58, спр. 337, арк. 214. До речі, цей документ з скороченням без будь-якого застереження і за іншим підписом наведений у книзі М. Древетняка, але зміщений чомусь у розділі «1905 рік». в тексті, де йдеться про події, що передували 1905 р. (див. Н. Древетняк. Гвардія машиностроїтелів, М., 1947, стор. 26—27).

Великий інтерес становить згадане в рапорті оголошення комісії виборних від обітників, яке підтверджує участь Г. І. Петровського як голови цієї комісії в керівництві страйком. Ось його повний текст: «Оголошення комісії виборних від робітників Краматорського заводу. 1) Комісія виборних від робітників сповіщає всіх гайстрових і робітників, що без її відома не буде прийнятий жодний робітник і, якщо адміністрація заводу прийме хоч одного робітника, то такий робітник буде бойкотоватися заводськими робітниками. Заява ця виходить з постанови загальних зборів обітників. 2) Комісія виборних від робітників пропонує товаришам робітникам дляникнення зайвих сутичок і конфліктів з адміністрацією заводу з'являтися на завод твсерезому вигляді, в протвиному разі робітники, які з'являться на завод в нетвсерезому вигляді, будуть покарані за згодою загальних зборів і комісії. Голова Г. Петровський, секретар Л. Бортников»⁹.

Маючи велику практику революційної боротьби, як голова Депутатських зборів обітників Брянського заводу і секретар Ради робітничих депутатів м. Катеринослава в 1905 р., Г. І. Петровський не тільки очолив страйк краматорських робітників, а й брав активну участь у розробці уставу Депутатських зборів, який характеризує його авторів як стійких робітничих керівників. В уставі зазначається, що завдання депутатів полягає у тому, щоб «захистити інтереси робітників перед адміністрацією заводу, иршувати конфлікти, які виникають між робітниками і адміністрацією і між самими робітниками»¹⁰. Депутатські збори наглядали за постановкою лікарської і бібліотечної справи, вирішували непорозуміння між робітниками і медичним персоналом. І уставі наголошувалось на необхідності сумлінного ставлення депутатів до своїх обов'язків.

Після закриття заводу і репресій, що почалися, керівникам страйку довелось неайно виїхати. Залишив Краматорськ і Г. І. Петровський. Він повернувся знову в рідний Катеринослав. Згодом у місцевій газеті з'явилась замітка, яка повідомила, що Г. І. Петровський обраний членом правління першої спілки металістів¹¹. Наприкінці ересня чи в першій половині жовтня 1906 р. Г. І. Петровський змушений був емігрувати за кордон, у Німеччину. На початку 1907 р. він повернувся на батьківщину, у Катеринослав і влаштувався працювати на Брянському заводі. 26 березня 1907 р. інженери вбили інженера Милова, в зв'язку з чим адміністрація оголосила локаут. Г. І. Петровський від імені робітників заводу у квітні 1907 р. виїжджав до Петербурга клопотати перед соціал-демократичною фракцією II Думи про відкриття заводу¹². Повернувшись з Петербурга, Г. І. Петровський переїхав до Маріуполя.

С. С. КАПЛУН

СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ НА ПОДІЛЛІ В ПЕРІОД ПРОВЕДЕННЯ РЕФОРМИ 1861 р.

Феодално-кріпосницький лад на Поділлі, як і в усій країні, з середини XVIII ст. ючав розкладатися і занепадати. Під впливом зростання продуктивних сил розвивалися нові капіталістичні відносини. Зростали міста, внутрішня і зовнішня торгівля, збільшувалася посів пшениці на продаж та цукрових буряків — все це викликало ібільшення числа фабрик і заводів, поширення застосування вільнонайманої праці. Поділля, як і інші губернії Правобережної України, поступово перетворювалося в район виробництва пшениці і буряківництва. Вирощуючи цукрові буряки, поміщики змунені були поліпшувати обробіток землі, застосовувати удосконалені землеробські знаряддя праці. Капіталістичні відносини проникали також у селянське господарство, посилюючи процес розкладу селянства.

Господарська спеціалізація районів, розвиток обробної промисловості, зростання міст і міського населення, розклад натурального сільського господарства, розшарування селянства — все це створювало умови для розвитку товарного виробництва, для поширення внутрішнього ринку. Корінні зміни, що відбувалися протягом першої половини XIX ст. в економіці Поділля, були наслідком гострої боротьби між старою феодално-кріпосницькою системою і новим капіталістичним укладом. Розклад феодално-кріпосницької системи супроводився насильством і жорстокою експлуатацією селян. На Поділлі, як і в інших губерніях Правобережної України, напередодні реформи 1861 р. переважала найбільш жорстока форма експлуатації кріпосних селян —

⁹ ЦДІАЛ, ф. 37, 1906, оп. 58, спр. 337, арк. 218.

¹⁰ Там же, оп. 28, спр. 337, арк. 216.

¹¹ Газ. «Приднепровський край», 26 липня 1906 р.

¹² Див. «Летопись революции», 1928, № 1, стор. XXIX.

панщина. В 1859 р. з 511 153 поміщицьких селян перебувало на панщині 492 344 чоловіки, або 96,3%, а на оброці 18 809 селян, або 3,7%¹. За інвентарними правилами 1847—1848 рр. більша частина землі губернії була поміщицьким володінням і оброблялась закріпаченими селянами. З 3065,8 тис. десятин землі поміщиками використовувалось 57,5%, а за селянами налічувалось 42,5%².

Відбираючи чи зменшуючи селянські наділи, поміщики збільшували панщину до 6—7 днів на тиждень і переводили селян на «місячину». Протягом тижня, включаючи неділю і святкові дні, працювали селяни сіл Медведівки і Конанівки, Проскурівського повіту³, сіл Іванковець і Рожівки, Ямпільського повіту⁴. Побиття кріпосних селян було звичайним явищем в середовищі поміщиків та їх економів. Так, 20 травня 1859 р. економ Торчинський в с. Пісчаній, Кам'янецького повіту, побив різками і закував у кайдани селянина Павла Овчара за те, що він не зміг виконати за день роботи інвентарну норму⁵. В лютому 1861 р. в с. Іванківцях Базилівих поміщик вчинив масову езекуцію, в результаті якої 65 селян дістали від 20 до 30 ударів різками кожний за те, що відмовилися відробити панщину зверх інвентарних норм⁶. В. І. Ленін писав, що кріпосницька експлуатація в Росії була «в найгрубіших азіатських формах, коли не тільки засоби виробництва не належали виробникові, але й самі виробники дуже мало відрізнялись від якого-небудь «засобу виробництва»⁷. Доведене до повного зубожіння, забите й голодне селянство Подільської губернії не могло піднятися на свідому організовану боротьбу за свободу, але воно стихійно виступало проти кріпосного права.

Про неухильне зростання селянського руху в Подільській губернії напередодні реформи свідчать такі дані: протягом 1850—1851 рр. відбулось 19 виступів, у 1858 р. лише в Кам'янецькому, Брацлавському, Ямпільському, Балтському і Ольгопільському повітах — 25 селянських заворушень, а в 1859 р. — 42. Тільки з 1842 до 1860 р. Подільська палата кримінального суду розглянула 53 справи про підпалення селянами поміщицьких маєтків, амбарів, скирт збіжжя, соломи. В с. Безнісківцях, Кам'янецького повіту, селяни тричі — в 1842, 1843 і 1845 рр. — вчиняли підпали в маєтку поміщиці Роківської⁸. Напередодні реформи в Подільській губернії зростає кількість нападів селян на поміщиків і управителів маєтків. Тільки в 1858—1859 рр. в Подільській губернії було вчинено 16 замахів на поміщиків, управителів економії⁹. Збільшилась також кількість втеч селян у Новоросійський край, в Херсонську губернію, в Молдавію. В 1859 р. лише з одного Кам'янецького повіту втекло 650 селян¹⁰. У 1860 р. в Проскурівському повіті відбувалися заворушення селян в 47 селах, причому в 11 придушувались з допомогою військ¹¹. В с. Носківцях, Вінницького повіту, в період літніх польових робіт (1860 р.) 500 чоловік селян відмовились виконувати панщину і вимагали, щоб їм повернули землі згідно з інвентарними правилами. Селяни чинили опір повітовим властям і тільки з допомогою поліції заворушення селян було придушено¹². В 1859—1860 рр. селяни Подільської губернії виступали проти винних відкупів, лише протягом другої половини 1860 р. ними було розбито в 10 повітах губернії 46 шинків¹³.

Оголошення маніфесту і положень 19 лютого 1861 р. не лише не припинило селянських виступів, а навпаки, ще більш посилює боротьбу селян за землю і волю. У березні — травні спостерігалось піднесення селянського руху в Подільській губернії. 13 березня 1861 р. маніфест і положення 19 лютого були прочитані в кафедральному соборі м. Кам'янка-Подільського, а вже 25 березня 1861 р. почалось заворушення в с. Лугінцях, Вінницького повіту, в маєтках поміщика Білицького¹⁴. Приводом послужила чутка, що з Кам'янка-Подільського в с. Лугінці привезена «золота грамота», за якою селянам надається повна воля і поміщик повинен віддати землю без усякого викупу. Збуджені цими чутками, селяни відмовились відбувати панщину. Як доносив подільському губернатору Брауншвейгу чиновник особливих доручень, з 117 чо-

¹ А. Скребицкий. Крестьянское дело в царствованіе Александра II, т. III. Бонн на Рейне, 1865—1866 гг., стор. 1278.

² Державна публічна бібліотека УРСР, відділ рукописів, II, № 23547.

³ Хмельницький обласний державний архів (далі — Хм ОДА), ф. Проскурівського повітового суду, спр. 481, 482.

⁴ Хм ОДА, ф. Ямпільського повітового суду, спр. 960.

⁵ Хм ОДА, ф. Кам'янецького повітового предводителя дворянства спр. 6, арк. 2.

⁶ Хм ОДА, ф. Подільського губернатора, спр. 224, арк. 2—3.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. I, стор. 388.

⁸ Хм ОДА, ф. Кам'янецького повітового суду, спр. 549.

⁹ Хм ОДА, ф. Подільського губернатора, спр. 1012, арк. 67.

¹⁰ Там же, спр. 485, арк. 14—157.

¹¹ Там же, спр. 811, 814, 847.

¹² Там же, спр. 234, арк. 43.

¹³ Там же, спр. 311.

¹⁴ Там же, спр. 540.

ювік, виділених для виконання панщини, не вийшло на роботу 96 чоловік¹⁵. Поліція покарала різкими 165 селян, а Григорія Вербу, звинуваченого у призвідництві, було віддано до суду.

3 квітня 1861 р. сталося заворушення в м. Жабокричі, Ольгопільського повіту. Зиступ почався після того, як селянин Карпо Полічук, роз'яснюючи положення 19 лютого, заявив, що селяни не повинні більше відробляти повинности поміщику. Відомились відбувати панщину і селяни Попелюхів, Тернівки, Павлівки, Соколівки та інших сіл — усього понад 10 тис. чоловік. По всій губернії тільки в квітні 1861 р. відбулося 139 заворушень, в яких взяло участь близько 80 тис. чоловік¹⁶. Для придушення селянського руху в Подільську губернію в березні — квітні 1861 р. було направлено 12 полків. З допомогою військ і поліції тільки в квітні 1861 р. в Подільській губернії було репресовано понад 250 активних учасників селянських заворушень¹⁷.

Селяни чинили опір поліції і військовим командам. Наприклад, у с. Тиманівці, Ямпільського повіту, озброєні палицями, камінням, ножами, вилами селяни кидалися на солдатів, визволяли заарештованих своїх керівників. Під час сутички двох солдатів було поранено, одного селянина — вбито¹⁸. Особливо запеклою була боротьба в Брацлавському і Ямпільському повітах. Навесні і влітку 1861 р. в Брацлавському повіті у заворушеннях брало участь 43 тис. селян¹⁹.

Отже, як і всюди, в Подільській губернії здійснення реформи 1861 р. проходило в умовах жорстокої класової боротьби. Про тривожне становище в губернії подільський губернатор в таємному донесенні генерал-губернатору повідомляв 26 червня 1861 р.: «Від деякого часу розповсюдились між народом чутки, які розтривожили весь край. Чутки ці полягають у тому, ніби незабаром настане такий час, за якого народ, як і раніш, буде різати поміщиків (панів) і причому нікого не залишить: ні духівництва, яке тримається заодно з панами, ні чиновників, яких дворянство оплачує, щоб вони приховували права народу. Скоро прийде час, що залишиться тільки один народ... Треба скинути те, проти чого виступати проповідував батько Тарас Шевченко. Щоб почати різати, чекають особливого сигналу... ножі закопані в могилі Шевченка. Подібні ознаки передували попередній гайдамацькій різні в тутешнім краї і взагалі повторюються перед кожною такого роду катастрофою»²⁰. В донесенні далі говорилося, що «товариші Шевченка, любители його творів, люди одних з ним дій, приїжджають в наш краї і мають власні, безпосередні, таємні відносини з народом. Читають з творів Шевченка оповідання про гайдамаччину, а Гонту і Залізняка поважають як священних героїв, вважають Шевченка за народного пророка і кожне слово його заповітним для народу. Твори Шевченка «Гайдамаки», «Тарасова ніч» надто небезпечні для дворянства...»²¹. 2 травня 1861 р. земські справники Проскурівського і Брацлавського повітів доносили подільському губернатору про появу в повітах творів «обурювального змісту».

Налякані селянськими заворушеннями губернські власті в 1861 р. розпочали масове виселення «неблагонадійних осіб» у віддалені губернії Росії. В 1861 р. в м. Кам'яні-Подільському був відкритий спеціальний поліцейський суд для розправи з непокірними селянами. «І велика реформа, — писав В. І. Ленін, — не могла бути здійснена без допомоги військових ескзкуцій та розстрілювання селян, які відмовилися приймати уставні грамоти»²². Про дії військових експедицій по придушенню селянських виступів у Подільській губернії барон Корф повідомляв Олександра II 21 квітня 1861 р.: «Вся 9-а піхотна дивізія, 9-й стрілецький батальйон, 3-й батальйон Полтавського піхотного полку і полки: Єлизаветградський гусарський, Мінський піхотний два місяці поспіль невтомно сприяли встановленню порядку в губернії. Від полкового командира до останнього рядового — всі свято виконували свій обов'язок»²³.

Поряд з посиленням репресій був поспішно введений інститут мирових посередників та створені так звані селянські установи. В травні — червні 1861 р. в Подільській губернії було створено 59 мирових дільниць, і мирові посередники приступили до своєї діяльності. З їх допомогою здійснювалось пограбування селян. Свавілья мирових посередників, сільських старост і волосних старшин ще більше напружувало обста-

¹⁵ Хм ОДА, ф. Подільського губернатора, спр. 540, арк. 17.

¹⁶ М. Найденів. Классовая борьба в пореформенной деревне (1861—1863), М., 1955, стор. 49.

¹⁷ «Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов», К., 1961, стор. 202.

¹⁸ Центральний державний історичний архів УРСР (далі — ЦДІА УРСР), ф. Київського генерал-губернатора, спр. 28, арк. 116.

¹⁹ «Крестьянское движение в 1861 г. после отмены крепостного права», М.—Л., стор. 183.

²⁰ Хм ОДА, ф. Подільського губернатора, спр. 1033, арк. 15.

²¹ Там же, спр. 1033, арк. 17.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 383.

²³ «Крестьянское движение в 1861 г. после отмены крепостного права», М.—Л., 1949, стор. 182.

новку на селі. Уже в травні 1861 р. відбулося заворушення селян в с. Крушанівці, Ушицького повіту. Селяни відмовились обирати службових осіб сільського управління. Мировий посередник викликав на «допомогу» 2 роти солдатів і тільки після того, як 5 найактивніших учасників руху було побито різками, інші селяни «згодились» на утворення сільського управління²⁴. В Брацлавському повіті, в с. Канаві, селяни відмовились підкоритись сільському старості, призначеному мировим посередником без їх згоди²⁵.

Не дивно, що селяни повсюдно чинили рішучий опір введенню грабїжницьких уставних грамот. Уже в 1861 р. в Подільській губернії було 8 заворушень селян у зв'язку з оформленням і введенням уставних грамот. Найбільша кількість заворушень припадала на 1862 р. В с. Журах, Балтського повіту, того року селяни не прийняли уставну грамоту, по якій поміщик відібрав у них кращі землі й водопій. Тільки внаслідок покарання різками 50-ти чоловік з наказу земського справника селяни «погодились» на прийняття кабальної грамоти²⁶. Відмовились підписати уставну грамоту селяни с. Терезовки, Ямпільського повіту, в яке була направлена військова команда 25 активних учасників заворушення було покарано.

В червні 1862 р. селяни с. Ріпинець, Кам'янецького повіту, відмовились підписувати уставну грамоту, намагались відібрати в сільського старости печатку і усунути його з посади. Заворушення було придушене військовою командою, що прибула в село²⁷. У липні 1862 р. опір введенню уставної грамоти чинили селяни с. Пиковця, Вінницького повіту. За «безпорядки, вчинені на сході селян при перевірці уставної грамоти і за опір властям» селяни Кирило Гончар, Гаврило Грачун були віддані до суду²⁸. Селяни виступали також проти кабальних уставних грамот, які вводились за допомогою зброї і різок. Поміщики Подільської губернії ще до реформи 1861 р. урізали селянські наділи і під час проведення реформи далеко не всі «відрізки» повернули селянам, хоч вони повинні були це зробити. Так, при введенні уставної грамоти в с. Луках, Брацлавського повіту, поміщик Рутковський не повернув селянам 85 десятин землі, яка належала їм згідно інвентарних правил 1847—1848 рр.²⁹ В с. Фельштині, Проскурівського повіту, селянам за уставною грамотою не повернули 143 десятини землі, а в с. Балановці, Ольгопільського повіту — 438 десятин, що становило від 1/4 до 1/3 загальної площі їх наділів.

Дослідження автором 900 уставних грамот Подільської губернії показує, що поміщики не повернули селянам понад 6% їх інвентарного наділу³⁰. Якщо врахувати, що селянам відводили гірші землі, що поміщики утворювали штучне черезсмужжя, відбирали сінокоси, пасовища, водопій, вигони, то стане цілком зрозумілим, що становище селян було надзвичайно тяжким і після скасування кріпосного права, що селянська реформа 1861 р. мала кріпосницький, грабїжницький характер.

У 1863 р. боротьба селян проти поміщиків загострилась у зв'язку з польським повстанням. Ще в 1862 р. і особливо на початку 1863 р. в губернії посилилась антиурядова пропаганда польських повстанців. У губернії поширювався «Колокол» Герцена. У лютому 1863 р. в Могилівці з «Колоколом» був затриманий поручик Мінського піхотного полку Микола Зіненко і кинутий до київської в'язниці. На початку 1863 р. серед селян Проскурівського, Ушицького і Кам'янецького повітів поширювались чутки, що селяни с. Перегонок, Проскурівського повіту, були на базарі в м. Проскурові і слухали читання маніфесту при барабанному бої про те, що царя Олександра II вбили за те, що він хотів дати селянам справжню землю і волю³¹. У березні 1863 р. виступи селян одержали широкий розмах в Могилівському, Проскурівському, Кам'янецькому, Вінницькому, Ольгопільському і Ямпільському повітах губернії. Заворушеннями було охоплено 70 сіл з населенням в 35 тис. чоловік. У квітні 1863 р. тільки в Ушицькому повіті відбулося до 20 селянських заворушень, якими було охоплено понад 100 населених пунктів.

Навесні і влітку 1863 р. в Подільській губернії відбулось 55 заворушень селян у селах з населенням у 144 897 чоловік. Усього в Подільській губернії за 1861, 1862, 1863 рр. було 557 селянських заворушень, якими було охоплено 900 сіл з населенням близько 485 тис. чоловік³². У вересні — грудні 1863 р. в Подільській губернії відбулось 30 заворушень селян, спрямованих проти кабального викупу.

²⁴ ЦДІА УРСР, ф. Київського генерал-губернатора, спр. 27, арк. 33—34.

²⁵ Там же, спр. 28, арк. 391.

²⁶ Там же, спр. 156.

²⁷ ХмОДА, ф. Каменецький повітовий суд, спр. 982, арк. 444.

²⁸ ХмОДА, ф. Подільського губернатора, спр. 3367, арк. 5.

²⁹ Н. Н. Лещенко. Крестьянское движение на Украине в связи с проведение реформы 1861 г., К., 1959, стор. 261.

³⁰ П. Ф. Щербина. Селянська реформа 1861 р. в Подільській губернії (д питання про відрізки), «Наукові записки Інституту історії Академії наук УРСР», т. 13, Київ, 1960, стор. 204.

³¹ ХмОДА, ф. Подільського губернатора, спр. 630, арк. 12.

³² Див. Н. Н. Лещенко. Назв. праця, стор. 185, 261, 327, 370, 431.

Царський уряд, наляканий польським повстанням і заворушеннями селян у Подільській та інших губерніях Південно-Західного краю, 30 липня 1863 р. видав указ про припинення з 1 вересня 1863 р. тимчасово-зобов'язаних відносин селян з поміщиками³³. Була організована перевірка уставних грамот і знижено викупні платежі на 20%. Видання цього указу було поступкою царя селянам, зробленою під впливом селянського руху і польського повстання 1863 р.

У 1863 р. реформа в Подільській губернії по суті була здійснена. Уставні грамоти обернені у викупні акти і селяни перейшли в розряд селян-власників. Але селянський рух, який почався до реформи 1861 р. і посилювався в період її проведення, не припинявся і після 1863 р.

Реформа 1861 р. не розв'язала земельного питання, утворила відрізки, зберегла поміщицьке землеволодіння, ввела викуп селянських земель і залишила селян у кабальній залежності від поміщиків. Віковічна боротьба селян за землю продовжувалась. «1861-й рік породив 1905-й»,— писав В. І. Ленін³⁴. Тільки Великий Жовтень назавжди розв'язав аграрне питання в інтересах народу, знищив приватну власність на землю і оголосив її всенародним надбанням.

П. Ф. ЩЕРБИНА

3 ІСТОРИЧНОЇ ТОПОГРАФІЇ ЧЕРНІГОВА

В археологічній літературі існує помилковий погляд щодо розташування так званого кургана князівни Чорної, який, очевидно, був князівським місцем поховання IX—X ст.

Чернігівщина та її стольне місто здавна привертала увагу археологів та істориків. У Чернігові та інших містах губернії детальні розкопки, переважно курганів, проводив професор Д. Я. Самоквасов. При визначенні місця розташування й дати зриття кургана,— за переказами, могили князівни Чорної, доньки легендарного засновника м. Чернігова,— професор Д. Я. Самоквасов помилково відніс цю могилу до місця, зайнятого міською думою, побудованою ще в 1799 р., і вказав, що курган був зритий у 1851 р.¹ Очевидно, Д. Я. Самоквасов прийняв дату опублікування статті А. А. Рігельмана про розкопки вказаного кургана за час розкопок. Цю помилкову дату наводять і інші історики². Її спростування знаходимо в самій статті А. А. Рігельмана. Говорячи про речі, знайдені під час розкопок кургана, «подібного Чорній могилі», автор писав: «У мене взяв їх у той час барон Сердобіт, чиновник тодішнього генерал-губернатора князя Куракіна»³. Відомо, що Куракін був Чернігівським генерал-губернатором у 1802—1808 рр.⁴, отже, описані події відбувалися в ті роки. Про те, що курган було зрито на початку XIX ст., говорить також Марков у статті «Про пам'ятники старовини в Чернігові»⁵.

Місце розташування кургана вказано на плані м. Чернігова, складеному в кінці XVIII ст.⁶ На цьому плані вміщено три курганних насипи: один — на місці Чорної могили, другий — на території двору пожежної команди, третій — між нинішніми вулицями Леніна та Трудовою, на південній стороні Радянської. Оскільки характер першого кургана цілком з'ясований археологами, а в третьому, як переказують, поховані жертви татарського нашествия, цілком вірогідним є, що другий курган, нанесений на план міста XVIII ст. у південному куті кварталу, обмеженого вулицями Пролетарською, 25 Жовтня, Радянською і Авіації, і є могилою легендарної князівни Чорної.

Б. А. ЛОЗОВСЬКИЙ

³³ «Свод узаконений», т. II, стор. 299.

³⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 93.

¹ Д. Я. Самоквасов. Могилы Русской земли, М., 1908, стор. 189—190.

² Б. А. Рыбаков. Древности Чернигова, «Материалы и исследования по археологии СССР», № 11, М.—Л., 1949, стор. 16; М. Т. Яцура, І. І. Єдомаха. Чернігів, К., 1958, стор. 10.

³ «Черниговские губернские ведомости», 1851, № 26, стор. 237.

⁴ «Черниговская памятка 1898—1899 гг. Общий отдел», Чернигов, 1898, стор. 59.

⁵ «Труды 14-го Археологического съезда», т. III, М., 1911, стор. 295.

⁶ «Черниговская памятка 1898—1899 гг. Исторический отдел», Чернигов, 1898, стор. 494—495.

До історії міст і сіл Радянської України

ОБЛАСНИЙ ЦЕНТР РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Полтава — адміністративний, економічний і культурний центр Полтавської області, одне з найстародавніших міст України. Вчені давно вже довели, що на місці нинішньої Полтави ще за багато століть до нашої ери було поселення, а археологічні розкопки 1945—1946 рр. на Червоній площі міста, проведені ленінградськими археологами, красномовно свідчать про перебування тут у VI—VII ст. східнослов'янських племен.

У стародавніх літописах Полтава називалася Лтавою, Олтавою. Вперше про неї згадується в літопису в 1174 р., коли князь Ігор Святославович виступив проти половців.

Потім довгий час у літописах про Полтаву не згадувалось. У XIII ст. Полтава, як і інші населені пункти, зазнала нападу татаро-монгольських орд.

Нову згадку про Ворсклу і Полтаву в літописі зустрічаємо у 1396 р., коли литовський князь Вітовт зазнав тут страшної поразки від татарського хана. З 1430 р. на сторінках літопису стародавня «Лтава на Ворсклі» зветься вже Полтавою. В 1569 р. Київсько-Волинські і Переяславські землі, у тому числі й Полтава, були приєднані до Польської корони.

На початку XVII ст. Полтава була сотенним, а згодом — полковим містом українського козацтва. У середині XVII ст. вона мала 312 дворів, належала катові українського народу — польському магнату І. Вишневецькому.

В роки визвольної війни українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького проти шляхетської Польщі в 1648—1654 рр. Полтава героїчно боролася за свою незалежність. У 1654 р. вона разом з іншими містами України возз'єдналася з Росією. Під час зради гетьмана Виговського полтавчани, під проводом полковника М. Пушкаря, повстали проти гетьмана-зрадника, але Виговському вдалося захопити і зруйнувати Полтаву. Зазнавала Полтава нападів і пізніше. Особливо сильно — уже востаннє — вона була зруйнована татарами в 1695 р.

Полтава навіки вславилася перемогою російського війська і українських козаків над шведськими загарбниками в знаменитій Полтавській битві 1709 р. У 1782 р. Полтава була перетворена в повітове місто і з 1784 по 1796 рр. входила до Катеринославського намісництва, потім — до Малоросійської губернії. У 1802 р. була утворена Полтавська губернія з центром у Полтаві. Проте місто було дуже провінціальним.

Протягом перших десятиріч XIX ст. центр міста був спланований і побудований за кращими зразками і прикладами тогочасної архітектури, витриманий в архітектурному відношенні, забудований в стилі ампір.

За переписом 1897 р. у Полтаві було 53 тис. жителів. У промисловості й торгівлі Полтава посідала незначне місце. Роздрібна торгівля поживалася у 1852 р., коли до Полтави з Ромен було переведено Іллінський ярмарок.

В 70-х роках XIX ст. Полтава вже була зв'язана залізницею з Харковом, Миколаєвом, Одесою, а пізніше — з Києвом. Але, незважаючи на це, промисловість мала переважно кустарний характер. Тут були: млини, круподерні, винокурні, олійниці, цегельні й черепичні підприємства, дрібні підприємства по переробці сільськогосподарської сировини, різні дрібні майстерні по обслуговуванню побутових потреб населення і т. п. Серед них залізничні майстерні, депо і служби являли порівнюючи велику промисловість і налічували майже 3 тис. робітників і службовців. Але в цілому робітників у місті було дуже мало. Тому царський уряд використовував Полтаву як місто адміністративного заслання. В кінці XIX — на початку XX ст. тут зустрічалося чимало піднадзорних, серед них — петрашевці, народовольці, революціонери-марксисты, зокрема О. Г. Шліхтер, П. П. Румянцев, І. А. Саммер та ін. У 1893 р. О. Г. Шліхтер заснував тут марксистський гурток.

Влітку 1896 р., за пропозицією В. І. Леніна, Н. К. Крупська здійснила поїздку на Україну, побувала вона і в Полтаві. Тут вона зустріла київських і полтавських соціал-демократів П. Л. Тучапського, П. П. Румянцева, І. А. Саммера та ін. і провела з ними нараду з питань підготовки і з'їзду соціал-демократичних організацій і видання загальноросійської нелегальної газети¹.

¹ Н. К. Крупская. «Союз борьбы за освобождение рабочего класса», журн. «Творчество», 1920, № 7—10, стор. 7.

У 1899 р. сюди з Петербурга був висланий В. П. Ногін, пітерський робітник, який відразу ж встановив зв'язки з місцевими соціал-демократичними гуртками і розгорнув активну революційну діяльність. Один з опорних пунктів «Искры» знаходився у Полтаві. В січні 1901 р. М. Е. Бауман доставив у Полтаву іскрівські видання, у тому числі перший номер «Искры». Тут у Полтаві був нелегальний склад іскрівської літератури. Звідси вона розвозилась у такі робітничі центри, як Катеринослав, Луганськ, Київ, Кременчук, Харків, Саратов, Самара, Москва, Нижній Новгород, Орехово-Зуєво та ін.

До Полтави не раз приїздили агенти «Искры» І. В. Бабушкін, В. А. Шелгунов, П. А. Красіков, М. О. Сільвін та ін. Тісно була зв'язана з полтавською групою «Искры» Р. С. Землячка під час свого перебування в Полтаві в 1901—1902 рр.; деякий час у Полтаві жив іскрівець Ф. В. Ленгін.

Полтавська група «Искры» виконувала найрізноманітніші доручення В. І. Леніна: збирала гроші на «Искру», організовувала явки, допомагала редакції «Искры» в транспортуванні іскрівської літератури з-за кордону в Росію, створила в місті нелегальну друкарню, а також допомогла створити такі ж друкарні в Нижньому Новгороді і Кишиневі².

Завдяки ленінському керівництву і постійному зв'язку з «Искрой» полтавська організація РСДРП відіграла значну роль у революційному русі, зокрема в селянському повстанні 1902 р., яке було високо оцінене В. І. Леніним і широко висвітлене ленінською «Искрой». В період революції 1905—1907 рр. комітет РСДРП організовував у Полтаві страйки, демонстрації, мітинги, виступи солдатів, видавав листівки та ін. Революційна діяльність у Полтаві не припинилась і в наступні роки.

В 1910 р. в місті в середньому було 56% письменних, головним чином, за рахунок пануючих класів. Серед трудящого населення письменні становили менше 30%. Вищих учбових закладів і науково-дослідних установ у місті не було. Користування єдиною в місті бібліотекою було платним. На громадські та земські кошти на початку ХХ ст. у Полтаві збудували приміщення театру ім. М. В. Гоголя, але постійної трупи не було. Зате у місті діяло 19 церков і безліч шинків.

У Полтаві жило й працювало багато видатних діячів науки і культури: І. П. Котляревський, М. С. Шепкін, М. В. Гоголь, Панас Мирний, В. Г. Короленко, М. І. Гнедич, Л. І. Глібов, М. П. Старницький, А. В. Луначарський та ін. Полтава пишається видатними художниками Г. Г. Мясоедовим, М. О. Ярошенком, Д. Г. Левицьким, В. Л. Боровиковським, відомими вченими В. В. Докучаєвим, математиком М. В. Остроградським, хірургом М. В. Скліфасовським та ін.

У лютому 1917 р. була повалена царська монархія. В перші ж дні революції у Полтаві було створено Раду робітничих і солдатських депутатів, до складу якої увійшло чимало більшовиків: С. Л. Козюра, Г. М. Покорний, В. М. Шахрай, брати Литвинові та ін.

Після VI з'їзду партії більшовики Полтави вийшли з об'єднаної організації РСДРП і оформили свою самостійну більшовицьку організацію³, яка налічувала тоді до 300 членів. Обраний на загальноміських зборах комітет розгорнув значну роботу, пізніше почав видавати свій губернський друкований орган — газету «Молот». Цей успіх більшовиків позначився і на діяльності Ради робітничих і солдатських депутатів.

Особливу активність більшовики і Ради Полтави розгорнули під час корніловщини. Вони встановили свій контроль над телеграфом, запровадили тимчасову цензуру над періодичною пресою, створили кілька нових червоногвардійських загонів, у контрреволюціонерів провели обшуки й відібрали зброю. Ці заходи ще більш піднесли їх авторитет у місті. Успішно пройшли страйки 2 тис. панчішниць, а потім залізничників, робітників електростанції, тютюнових фабрик, булочників, кравців, друкарів та ін. Трудящі Полтави, керовані більшовиками, вимагали скликання II Всеросійського з'їзду Рад і передачі всієї влади Радам робітничих і солдатських депутатів. Вони з натхненням вітали перемогу Великого Жовтня і були готові захищати його завойовання із зброєю в руках. Радянська влада в Полтаві була встановлена 6(19) січня 1918 р.

Полтавчани вписали багато славних сторінок у героїчну боротьбу нашого народу за завойовання Жовтневої соціалістичної революції і незалежність Радянської держави під час громадянської війни і іноземної інтервенції. В той час за дорученням В. І. Леніна у Полтаві побували К. Е. Ворошилов, М. І. Калінін, Г. І. Петровський, М. В. Фрунзе і ряд інших видатних діячів нашої партії та уряду, які подавали Україні всіляку допомогу в боротьбі з ворогами.

² Г. М. Даренковский. Ленинская «Искра» и крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г., журн. «Доклады и сообщения Института истории АН СССР», вып. 2, 1954, стор. 55—56.

³ «Борьба за победу Радянської влади на Україні. Збірник спогадів», К., 1957, стор. 443.

Після закінчення громадянської війни та інтервенції Полтава, як і вся наша країна, приступила до відбудови й дальшого розвитку господарства. Швидкими темпами почала розвиватися харчова промисловість. У 1929 р. вступив у дію м'ясокомбінат, перший і в той час найбільший м'ясокомбінат у Радянському Союзі. На комбінаті є струнний цех, єдиний в країні, який постачає струни всім оркестрам і театрам СРСР. Раніше струни ми купували за кордоном, а тепер вивозимо їх і в інші країни.

За роки перших п'ятирічок Полтава перетворилася в один з промислових центрів України. Крім харчової, були створені й інші галузі промисловості: легка, металообробна, машинобудівна.

Поряд з промисловістю бурхливо розвивалося в місті житлове будівництво.

Ще до Великої Вітчизняної війни в Полтаві було створено два науково-дослідних інститути — кормів та свинарства, три вищих учбових заклади — педагогічний, сільськогосподарський та будівельний інститути, кілька технікумів і професійних шкіл, понад 30 середніх і неповних середніх шкіл, дитячі садки, ясла, лікарні, водолікарню, санаторії. Для трудящих широко відкрили свої двері, клуби, кінотеатри, стаціонарний музично-драматичний театр ім. М. В. Гоголя, бібліотеки, музеї.

Війна порушила творчу працю радянських людей.

Два роки і 5 днів Полтава перебувала під німецько-фашистським ярмом, але полтавчани, як і весь радянський народ, не були скорені. Для керівництва партизанським і підпільним рухом на Полтавщині був створений підпільний обласний комітет КП(б)У на чолі з секретарем обкому партії С. Ф. Кондратенком. При обкомі ще в серпні розпочала роботу партизанська школа, яка була філіалом республіканської спецшколи. Незважаючи на виятково напружене становище, що склалося восени 1941 р., перший секретар ЦК КП(б)У М. С. Хрушов знайшов час, щоб відвідати школу, поговорити з курсантами, дати їм ряд цінних порад.

Полтавчани героїчно боролися проти фашистських загарбників на фронті і в тилу, в концтаборах і таборах смерті.

В самій Полтаві під керівництвом комуністів діяли численні підпільники, які чинили на підприємствах і залізницях диверсії, тримали зв'язок з партизанами, допомагали Червоній Армії, слухали зведення Радінформбюро і розповсюджували їх серед населення міста, проводили антифашистську агітацію. До таких підпільників належала і комсомольська група Лялі Убийвовк. Тікаючи, гітлерівці підпалили місто, і воно палало протягом трьох днів, з 21 по 23 вересня 1943 р., поки в нього не вступили воїни-визволителі. Полтаву було перетворено на руїни. Збитки, заподіяні фашистами місту, становили 1 144 014 тис. крб.⁴

Але були втрати, яких ніякими цінностями не визначиш: 18 200 полтавчан, розстріляних і закатованих фашистами, у тому числі 5087 дітей; 20 237 чоловік, вигнаних на каторгу до Німеччини⁵.

Визволене місто ще палало, а полтавчани під керівництвом комуністів почали відбудовувати його.

Зараз, через 20 років після визволення, Полтава — одне з найкрасивіших міст України. В ньому понад 80 промислових підприємств, на яких працює 25 тис. робітників і які дають продукції на загальну суму понад 2 млн. крб. За питомою вагою на першому місці поки що харчова промисловість. Та чим далі провідне місце в промисловості Полтави займають машинобудівна і металообробна промисловості. До найбільших підприємств цієї галузі належать: паровозоремонтний, машинобудівний, турбомеханічний, електромеханічний, автоагрегатний, монтажно-заготівельний, ливарно-механічний та інші заводи.

Отже, за роки Радянської влади, особливо за післявоєнні роки, Полтава стала містом з розвинутою машинобудівною, металообробною, будівельною, легкою і харчовою промисловістю. Протягом останніх років семиріччя в Полтаві будуть введені в дію нові заводи: газорозрядних ламп, алмазних інструментів та ін., ряд підприємств легкої та харчової промисловості.

Житловий фонд за післявоєнні роки також значно зріс. Про темпи і масштаби зростання міста та його житлового фонду за роки Радянської влади, зокрема за післявоєнні роки, красномовно свідчать такі дані: загальна площа міста становила в 1917 р. 1832 га, в 1961 р. — 7498 га; житлова площа (в тис. кв. м.): в 1917 р. — 556,6 в 1962 р. — 969,76. На 1963 р. заплановано здати ще 66,6 тис. кв. м., а до кінця семиріччя — ще понад 200 тис. кв. м. За останні післявоєнні роки в місті побудовано більше житлової площі, ніж її було в дореволюційній Полтаві. Виростуть нові райони, забудова яких, як і деяких старих кварталів міста, провадитиметься цілими комплексами. Серед найновіших і найдорожчих для полтавчан споруд — пам'ятник В. І. Леніну, відкритий 22 квітня 1960 р.

⁴ Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 15, оп. 50, од. зб. 5, арк. 2, 11, 13, 14, 15, 19, 23, 34, 38, 91, 123, 196.

⁵ «Німецькі окупанти на Полтавщині (1941—1943 рр.). Збірник документів», Полтава, 1947, стор. 6.

За останні роки багато зроблено в справі благоустрою міста: заасфальтовано сотні тис. кв. м вулиць, створено парки, у 1962 р. закладено дендрарій, де посаджено понад 8 тис. дерев та чагарників. Полтава зараз — одне з найзеленіших міст нашої країни, місто-парк.

У Полтаві широко розгорнулось змагання за звання колективів і ударників комуністичної праці. 874 колективам, в яких працює 11 651 чоловік, присвоєно високе звання колективів комуністичної праці, 4838 чоловікам — почесне звання ударників комуністичної праці. 150 інженерно-технічних працівників, передовиків і новаторів виробництва за почином В. Гаганової перейшли працювати на відстаючі ділянки. Широко розгорнулось змагання за «українську годину» на кожному підприємстві.

Натхненні рішеннями XXII з'їзду КПРС, полтавці виявляють дедалі більшу активність і творчу ініціативу в боротьбі за помноження суспільного багатства, за успішне виконання грандіозних накреслень XXII з'їзду по створенню матеріально-технічної бази комунізму, що свідчить і про зростання свідомості радянських людей, і про єдність партії, народу та держави, і про підвищення почуття моральної відповідальності за долю комунізму в нашій країні.

С. О. ДАНИШЕВ

БІЛА ЦЕРКВА *

Біла Церква — місто обласного підпорядкування, центр Білоцерківського промислового та укрупненого сільського району — відома ще з сивої давнини. Кожна епоха накладала свій відбиток на місто. Але найбільший і найяскравіший з них припадає на радянський період.

В часи Київської Русі на скелястих берегах Росі будували фортеці для захисту від нападу степових кочовиків. У 1032 р. за київського князя Ярослава Мудрого було споруджено місто-фортецю в межах центральної частини сучасної Білої Церкви, на «Замковій горі». Історики вважають, що місто спочатку називалось Юр'євим¹ від християнського імені Ярослава Мудрого і тільки згодом від блокам'яної церкви, побудованої в 1050—1051 рр., виникла побутова назва Біла Церква, яка в середині XII ст. стала офіційною. Вперше місто під цією назвою згадується в літописі 1155 р.²

У 1240 р. хан Батий пограбував і зруйнував Білу Церкву. У 1311 р. під містом, на р. Роток, об'єднані сили руських і литовців уперше розгромили татар, а в 1363 р. вигнали татаро-монголів з Правобережжя України аж до гирла Дону³. Протягом XIV — середини XVI ст. Золота Орда, кримські татари і турецькі яничари 45 разів нападали на Білу Церкву, руйнуючи і спалюючи цей форпост Київської землі. У 1550 р. київський воевода силами міщан та навколишніх селян відбудував велику фортецю на Замковій горі, зробивши її неприступною для кочовиків.

Через 20 років Білу Церкву захопили польські магнати, які створили тут адміністративний і військовий центр Білоцерківського староства. У 1589 р. білоцерківські міщани повстали проти воеводи Острозького, проте зазнали поразки. У грудні 1591 р. в урочищі Роток спалахнуло масове повстання селян і козаків, очолене Криштофом Косинським. Воно охопило всю Правобережну Україну та частину Білорусії і тривало до 1593 р.

З цього часу на Білоцерківщині безперервно точилась боротьба проти польської шляхти. Населення міста брало активну участь у селянсько-козацькому повстанні під проводом Северина Наливайка.

У травні 1648 р., після розгрому польських збройних сил під Жовтими Водами та Корсунем, Богдан Хмельницький вступив до Білої Церкви. Відтоді до 1654 р. Біла Церква була важливим військовим і адміністративним центром Білоцерківського полку.

15 січня 1654 р. білоцерківці разом з навколишніми селянами прийняли присягу, схваливши рішення Переяславської Ради. Але за Андрусівським перемир'ям 1667 р. Біла Церква відійшла до Польщі.

У кінці XVII ст. видатний син українського народу фастівський полковник Семен Палій, зібравши козаків і селян, поселив їх навколо Білої Церкви, організовуючи за-

* У збиранні матеріалів до нарису взяли участь члени Білоцерківської міської комісії по написанню історії міста О. П. Митяй, А. Н. Сімковський, П. А. Трохимець, О. Г. Павловський, О. Д. Шевчук, В. П. Нікулін, Л. І. Зологін, Н. Д. Шевчук, П. В. Чаленко, І. Д. Діденко. Автор-упорядник О. Я. Махрочов.

¹ О. Г. Павловський, В. Д. Перекрестов, В. Т. Трємбовельський, В. М. Черевченко. Минуле і сучасне міста Білої Церкви, Біла Церква, 1957, стор. 7.

² «Полное собрание русских летописей», т. 2, СПб., 1843, стор. 303.

³ М. Стрйковскій. Хроника литовская, т. I, СПб., 1889, стор. 366.

гони для боротьби проти татарської і турецької навали. У 1702 р. Палій перевів з Фастова свій полк до Білої Церкви і зайняв її. До 1714 р. місто залишалось полковним центром.

Після невдалого Прутського походу Росія змушена була віддати Білу Церкву панській Польщі⁴. Не бажаючи терпіти шляхетський гніт, білоцерківські ремісники, міщани та козаки-воїни на чолі з полковником Танським (зять Семена Палія) переселились на територію, що входила до складу Російської держави.

Польська шляхта перетворила Білу Церкву в свій аванпост на Правобережній Україні. Особливо посилювався окупаційний режим з 1774 р., коли білоцерківським старостою став польський магнат, кривавий кат українського народу, коронний гетьман Ксаверій Браницький⁵.

У 1775 р. польський сейм віддав Білоцерківське староство разом з містом у довичне володіння польському королю Станіславу Понятовському, який у свою чергу в 1790 р. подарував Білу Церкву та всю Білоцерківщину в спадщине володіння Браницькому. У XVIII ст. населення Білої Церкви брало активну участь у гайдамацькому русі проти польської шляхти. А в 1793 р. місто, як і вся Правобережна Україна, остаточно возз'єдналося з Російською державою⁶.

За наказом Катерини II Білу Церкву було позбавлено всіх привілеїв і зруйновано кам'яну фортецю в ній. Щоб не порушувати власницьких прав графів Браницьких, повітовим адміністративним центром було визначено м. Васильків.

Населення Білоцерківщини не мирилось з жорстоким гнітом і в період панування царсько-поміщицького режиму. Біла Церква стала одним з дійових осередків підготовки до збройного повстання проти самодержавства. У липні 1824 р. декабристи скликали тут свою таємну нараду за участю Пестеля, Муравйова-Апостола, Бестужева-Рюміна та інших активних діячів так званої «Васильківської управи». Декабристи поклали великі надії на повстання 17 егерського полку, що містився у Білій Церкві і повинен був приєднатись до повстання Чернігівського полку. Після розгрому повстання декабристів 3 січня 1826 р. його організаторів було замкнено у маєтковій в'язниці графині Браницької у Білій Церкві, яка безкоштовно дала 100 пудів заліза на кайдани для декабристів.

Протягом XIX ст. всі землі, ремісничі заклади у Білій Церкві захопили Браницькі. Економічний розвиток міста було сковано. Наприкінці XIX ст. у Білій Церкві існувало 27 незначних промислових підприємств, на яких працювало 600 робітників. У період розвитку капіталізму Біла Церква стала торгово-ремісничим містечком. Прикажчики зажерливих Браницьких, Терещенків та ін., як чорні круки, злітали сюди за дешевою робочою силою. В. І. Ленін у книзі «Розвиток капіталізму в Росії» відзначив: «На півдні і південному сході утворилось багато робітничих ринків, де збираються тисячі робітників і куди з'їжджаються наймачі... Наприклад, у Київській губернії робітничими ринками є містечка Шпола і Сміла (великі центри цукрової промисловості) і м. Біла Церква»⁷.

Зростало безробіття, дедалі погіршувалось становище трудівників, робочий день на підприємствах міста тривав від 13 до 18 годин. Робітники міста під керівництвом більшовиків повели рішучу боротьбу за економічні права і політичну свободу.

У квітні 1902 р. Київський комітет РСДРП організував у Білій Церкві соціал-демократичну групу⁸. Робітники заводу Менцеля почали боротися за підвищення заробітної плати, а також за поліпшення умов праці. У 1903 р. вони оголосили загальний страйк, в якому брали активну участь 116 робітників. Страйк тривав більше тижня. 1 травня 1903 р. трудящі міста організували першу революційну майку.

Особливо активізувалась діяльність трудящих Білоцерківщини у 1905—1907 рр. В місті були створені професійні спілки, які після поразки революції, під час століпінської реакції, разом з більшовиками пішли в глибоке підпілля. У 1912 р. тут почали діяти 25 активних розповсюджувачів і пропагандистів ленінської газети «Правда». Серед білоцерківських правдистів активно діяв більшовик П. П. Сломчинський⁹. На першу звістку про перемогу Лютневої революції 1917 р. в Петрограді білоцерківці відгукнулись масовою демонстрацією. Але місцева буржуазія, захопивши в Білій Церкві владу, активно підтримувала і здійснювала політику Тимчасового уряду. З часу повалення царського самодержавства почався новий етап боротьби робітничого класу.

⁴ Архів Юго-Западной России (далі — Архів ЮЗР), ч. III, т. II, К., 1863, стор. 768.

⁵ Архів ЮЗР, ч. VII, т. III, К., 1905, стор. 85—129.

⁶ Див. О. Степанишина. Государство гр. Браницкого, К., 1930, стор. 157—160.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 202.

⁸ Центральний державний історичний архів УРСР (далі — ЦДІА УРСР), ф. КГЖУ, спр. 830.

⁹ О. Г. Павловський, В. Д. Перекрестов, В. Т. Трёмбевельський, В. М. Черевченко. Назв. праця, стор. 20.

6—10 квітня 1917 р. в Білій Церкві була обрана перша Рада робітничих депутатів з 10 чоловік. Тоді ж у міщевому гарнізоні організувалася окрема Рада з 25 солдатських депутатів. За порадою Київського комітету РСДРП(б) у кінці квітня білоцерківські Ради робітничих та солдатських депутатів об'єдналися, обравши виконком з семи осіб, серед яких п'ять належали до більшовицької партії. Головою Ради було обрано революційного солдата з військової команди авторемонтних майстерень Погова, а заступником голови — Карельцева¹⁰. Відновили свою діяльність профспілки. Було обрано міське профбюро. Фактично політична влада в місті перейшла до Ради робітничих і солдатських депутатів. Тоді Центральна рада направила проти трудівників міста і його революційних об'єднань озброєні загони гайдамаків.

Після липневих подій у Петрограді політичне становище в Білій Церкві значно гіршало. Меншовики, есери, буржуазні націоналісти прагнули будь-що обмежити ліквідувати громадську діяльність Ради робітничих і солдатських депутатів. Вони лишили намір 28 серпня заарештувати місцевий партосередок і вчинити криваву розправа над депутатами, але члени профспілок, ремісники й солдати перешкодили цьому.

29 жовтня 1917 р., коли в Києві владу захопила Центральна рада, білоцерківські золотий діячі перейшли на нелегальне становище. На час перемоги Жовтневої революції в Петрограді у Білій Церкві ще панувала контрреволюція. Більшовики міста одолювали очолювати боротьбу проти націоналістичної Центральної ради та її злочинних гайдамацьких зграй.

За вказівками Київського комітету РСДРП(б) у Білій Церкві відбулися вибори делегатів на Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та солдатських депутатів. Білоцерківські делегати взяли участь у роботі Першого Всеукраїнського з'їзду Рад, який 25 грудня 1917 р. проголосив Україну Радянською Соціалістичною республікою. Розпочалася повсюдна боротьба за остаточну перемогу Радянської влади в місті.

У лютому 1918 р. 120 бійців білоцерківського ревкому під командуванням Гординського вступили у бій з так званими «січовими стрільцями», полк яких приїхав до міста 27 січня. Загін Червоної гвардії, відряджений М. І. Подвойським, допоміг зламати опір січовиків та роззброїти їх. На зборах трудящих Білої Церкви з учасниками громадян Заріччя, Олександрії, Ротка та інших околиць міста відкритим голосуванням було обрано міську Раду. Та в кінці лютого Центральна рада, зрадивши інтереси українського народу, підписала у Бресті договір з німецькими імперіалістами, і захопили Правобережжя і 10 березня вдерлися в Білу Церкву. Революційні сили, ганізовані більшовиками, об'єдналися у підпільний загін. Але, незважаючи на ці важкі умови, представник Білоцерківської організації брав участь у роботі I з'їзду Рад Радянської України, що відбувся у Москві в липні 1918 р.

На Білоцерківщині, як і по всій Правобережній Україні, спалахнули народні виступи проти німецьких окупантів, що змушені були в кінці року ганебно тікати. Користавшись їх втечею та наступом військ Антанти з Півдня України, у жовтні 18 р. запеклий буржуазний націоналіст Петлюра на деякий час захопив владу у Білій Церкві і сформував свій «уряд» — Директорію. До березня 1919 р. в місті панував лютий режим петлюрівщини.

Після I з'їзду Комуністичної партії України більшовики розгорнули масову політичну роботу серед трудящих. Почалося визволення Червоною Армією території України. Братню допомогу поневоленій Україні подав російський народ. Спільними зусиллями петлюрівська Директорія була зметена з української землі, і 1 березня 1919 р. Біла Церква визволена від петлюрівців. У місті було створено ревком як тимчасовий надзвичайний орган Радянської влади на чолі з А. Й. Гординським, членом більшовицької партії з 1912 р. 10 квітня було створено Білоцерківський повітовий комітет КП(б)У, а через два дні — повітовий ревком; розпочав роботу комсомольський комітет повіту. З 27 по 30 квітня 1919 р. у Білій Церкві відбувся I з'їзд Рад Васильківського повіту, на якому було прийнято рішення про перенесення керівних органів з Васильківки до Білої Церкви.

Перші кроки вільного соціалістичного розвитку в Білій Церкві порушила у вересні 1919 р. навала білогвардійських полчищ Денікіна. Та ніяка сила не могла полати народного революційного запалу. У місті діяла підпільна група комуністів і тітчувакох ім. Земля горіла під ногами денікінців. 25 грудня 1919 р. Червона Армія разом з місцевими повстанцями, загін яких налічував понад 3 тис. бійців, визволила місто й повіт від денікінців. Відновили свою діяльність усі органи Радянської влади. 22 квітня 1920 р. в Білій Церкві відкрився II з'їзд Рад, на якому серед 190 делегатів було 100 комуністів.

Навесні 1920 р. білопольські загарбники перейшли в наступ і 6 травня захопили Київ та Білу Церкву. На деякий час мирне соціалістичне будівництво на Правобережній Україні було припинено, 8—10 червня 1920 р. частини 45-ї стрілецької дивізії з кавалерійської бригади Г. І. Котовського визволили Білу Церкву від білополяків.

¹⁰ О. Г. Павловський, В. Д. Перекрестов, В. Т. Третьяковський, М. Червеченко. Назв. праця, стор. 23.

Того ж дня було створено повітовий комітет КП(б)У та повітовий реввоенком. Н початку 1921 р. в місті діяло 18 партійних осередків, в яких налічувалося 80 членів і кандидатів партії. Комуністи, комсомольці та профосередки металістів і харчовики очолили ентузіазм трудящих міста й повіту.

В кінці 1921 р. було націоналізовано завод сільськогосподарських машин та інші промислові підприємства. Для роз'яснення внутрішньої та міжнародної політики Комуністичної партії в лютому 1922 р. у Білу Церкву приїжджали відомі більшовицькі лєнінці М. І. Калінін та Г. І. Петровський разом з агітаторами відомого агітпоїзд ім. Жовтневої революції.

3 травня 1923 р. Біла Церква була оголошена центром округу. Розгорнувся на ступ соціалістичного сектора господарства на приватновласницький. Уже наприкінці 1925 р. соціалістичний сектор міського господарства давав понад 80% валової продукції промисловості. Якщо на заводі сільськогосподарських машин ім. 1-го Травня у 1921 р. працювало 80 робітників, то в 1924—1925 рр. їх було 253, а в 1929 р. — 440, у тому числі 5 інженерів.

Протягом 1927—1929 рр. в місті збудували нову електростанцію, у 20 разів по тужнішу за стару. У 1928 р. почав діяти водогін.

У період колективізації 57% усього складу міської парторганізації було відряджено в села округу для проведення активної роботи серед селян.

За роки перших довоєнних п'ятирічок Біла Церква перетворилась на значний центр соціалістичної економіки та культури. У 1932 р. на заводі сільськогосподарських машин ім. 1-го Травня працювало вже 794 робітники, на фабриці «Трудткач» — 414. На заводі по переробці овочів — 314. У 1939 р. в місті діяло 11 великих промислових підприємств, дві електростанції, райпромкомбінат, 13 артілей промкооперативів і 4 артілі інвалідів. У 1939—1940 рр. в місті широкого розмаху набув рух багатостатників, які виконували денну норму на 300—350%.

Напередодні Великої Вітчизняної війни в Білій Церкві налічувалося 38 значних промислових підприємств з 4 тис. робітників, тобто в 4,5 раза більше, ніж перед початком Жовтневої революції. Валовий випуск продукції збільшився в 7 разів.

У той час Біла Церква була і визначним центром соціалістичної культури; тут готувались кадри середньої і вищої кваліфікації в сільськогосподарському інституті, педагогічному училищі, технікумах та інших учбових закладах. Театр, кінотеатр, клуби, бібліотеки, історико-краєзнавчий музей та інші заклади культури сприяли політичному вихованню, культурному зростанню робітників, колгоспного селянства та народної інтелігенції.

Німецький імперіалізм своїм віроломним нападом порушив мирне життя і творчу працю народу Радянського Союзу. Всі, хто міг тримати зброю в руках, піднялися на захист рідної Батьківщини. Білоцерківці брали активну участь у боях з гітлерівцями. Особливо прославилась снайпер Л. Павличенко, яка знищила понад 300 фашистів. Їй було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно білоцерківцям М. О. Кириленку, Б. М. Котлярському, В. І. Логінову, а також робітнику заводу ім. 1-го Травня І. Зінченку, який кинувся із в'язкою гранат під німецький танк і, підірвавши його, загинув.

Восени 1941 р. в Білій Церкві було створено підпільну групу комуністів і комсомольців з 30 чоловік, очолювану В. К. Суминським, В. Д. Шутенком, В. М. Ахановим та ін., а згодом організовано партизанський загін. Німецько-фашистські окупанти за час свого варварського господарювання в місті завдали великої шкоди міському господарству. Вони знищили або вивели з ладу 25 промислових підприємств.

Зразу ж після визволення в Білій Церкві розгорнулася відбудова міського господарства з допомогою братніх народів Радянського Союзу. На кінець 1944 р. в місті вступили в дію 23 промислові підприємства, в тому числі електростанція, почали працювати 11 шкіл. Героїчно працює білоцерківців у місті за післявоєнний період було збудовано завод «Електроконденсатор», м'ясокомбінат, домобудівний комбінат, цегельні заводи, взуттєву фабрику, молокозавод, текстильну фабрику, учбово-виробничий комбінат для товариства глухих і сліпих, комбінат будівельної індустрії, пивоварний завод та книжкову друкарню. Здійснена реконструкція виробничих споруд заводу ім. 1-го Травня, птахокомбінату, меблевої фабрики, цегельного заводу, міського харчокомбінату, швейної і взуттєвої фабрик. Нині встановлено лінію електропередач Київ — Біла Церква, збудовано виробничі бази автобусного парку автобазу раднаргоспу, автобазу двох вантажних парків, автобусну станцію та залізничний вокзал. Поблизу залізничної станції споруджено базу хлібопродуктів та кукурудзокалібрувальний завод. Тепер у Білій Церкві в різних галузях міського господарства працює 28 тис. трудящих. За роки Радянської влади кількість робітників, зайнятих у промисловості, на будівництві й транспорті, зросла майже в 20 разів. Обсяг валової продукції промисловості також значно збільшився. У місті зараз працює 32 великих промислових підприємства, що виробляють продукції більш як на 70 млн. крб. З торгово-ремісничого містечка Біла Церква перетворилась на значний промисловий центр.

Широкого розмаху набув у місті знаменний рух сучасності за звання брига

і ударників комуністичної праці. Понад 250 бригад і майже 2150 їх членів уже завоювали це почесне звання, близько 190 бригад і понад 9 тис. робітників борються за нього.

Після Великої Вітчизняної війни у Білій Церкві значно розширилась мережа шкіл, культурно-освітніх закладів і т. д. Тут збудовано дві школи-інтернати, 7 загальноосвітніх шкіл, у тому числі 2 школи по 960 учнівських місць, 5 лікувальних закладів, широкоекранний і літній кінотеатри. Споруджується новий міський Будинок культури. За роки Радянської влади в місті було створено обласний драматичний театр ім. Саксаганського, 4 клуби, 72 бібліотеки, 3 кінотеатри, краєзнавчий музей. При всіх навчальних закладах і на промислових підприємствах є гуртки художньої самодіяльності. На 1 січня 1962 р. книжковий фонд бібліотек становив 610 тис. екземплярів, а кількість читачів — 42 514.

До Великої Жовтневої соціалістичної революції у місті не було вищих учбових закладів і науково-дослідних установ. Нині тут працює сільськогосподарський інститут (заснований у 1932 р.), який має факультети: агрономічний, ветеринарний і зоотехнічний. У 1962 р. при інституті організовано загальнонауковий факультет. У 1962/63 навчальному році в інституті здобувало вищу освіту майже 3 тис. студентів, у тому числі половина — заочно.

На Білоцерківській селекційній станції, заснованій у 1924 р., проводиться велика науково-дослідна робота в галузі землеробства, зокрема по виведенню нових сортів зернових і бобових культур, а також цукрових буряків.

Якщо до революції в Білій Церкві всіма загально-освітніми закладами було охоплено тільки 10—11% дітей, то зараз усі діти шкільного віку навчаються у восьмирічних трудових та середніх загальноосвітніх політехнічних школах. 2590 юнаків і дівчат міста одержують професійну освіту в училищах, технікумах та інших спеціальних учбових закладах. У Білій Церкві працюють 546 вчителів, у тому числі 427 з вищою освітою, 13 професорів та докторів наук.

Населення Білої Церкви одержує медичну допомогу в 3-х лікарнях, 4-х диспансерах, 17 фельдшерських пунктах на підприємствах і 4-х лікарських оздоровчих пунктах. До революції ж у місті було всього дві невеликі приватні лікарні на 40 ліжок, 7 приватних лікарів. Нині в лікувально-оздоровчих закладах Білої Церкви працюють 281 лікар і 754 спеціалісти з середньою медичною освітою.

Доброю славою користуються у трудящих міста і за його межами Білоцерківська бальнеологічна лікарня, яка має 57 ванн у водному відділенні і проводить лікування місцевими радоновими водами. При лікарні є пансіонат. У майбутньому тут буде великий санаторій. За післявоєнні роки в Білій Церкві споруджено стадіон, спортмайданчики, пляж на Росі, водні станції та ін. У місті створено 67 фізкультурних колективів, у тому числі 40 виробничих, 20 — у загальноосвітніх і 7 — при спеціальних навчальних закладах. Усі фізкультурні колективи охоплюють 14 512 чоловік.

З кожним роком підноситься добробут населення Білої Церкви. За роки Радянської влади житловий фонд міста зріс майже в 3 рази (до 451 тис. кв. м у 1961 р.). Тільки за останні 8 років у Білій Церкві збудовано 198,3 тис. кв. м житлової площі, тобто майже половина сучасного житлового фонду міста. Нещодавно в центрі міста відкрито триповерховий готель «Київ» на 100 місць. У 1961 р. здано в експлуатацію двоарковий міст через Рось, який з'єднав центр міста з Заріччям.

Серед міст Київщини Біла Церква відзначається великою кількістю зелених насаджень, загальна площа яких 230 га, тобто по 30 кв. м на кожного жителя. В центрі міста є великий упорядкований парк, два бульвари, кілька скверів, а на околиці розташована його зелена скарбниця — дендропарк «Олександрія» площею 200 га, який разом з лісами та урочищами створює навколо міста зелене кільце. Довжина електромережі на вулицях становить понад 20 км. У 1961 р. подача води населенню водогором становила понад 10 тис. кубометрів на добу. З 1937 р. тут працює перша черга аналізації. З 1950 р. в Білій Церкві почалась газифікація квартир трудящих за рахунок зрідженого газу. У 1956 р. до міста прокладено лінію від газопроводу Дашава—Київ, і нині понад 6 тис. квартир користуються дешевим природним газом.

У Білій Церкві працює автоматична телефонна станція (АТС) на 1 тис. абонентів, пошта, телеграф, ощадні каси, телевізійний ретранслятор. У квартирах трудящих становлено 5720 телевізорів та 5160 радіоприймачів.

У місті є автобусно-таксомоторний пасажирський парк, автобусна станція. У 1960 р. машинами Білоцерківського автопарку перевезено 12,5 млн. пасажирів. Населення міста обслуговують новий великий універмаг, два ресторани, великий астроном і близько 300 різних торговельних підприємств, включаючи мережу громадського харчування. За останні роки вони поповнилися новим технологічним і холодильним устаткуванням. Загальний торговий оборот міста зріс з 5,6 млн. крб. у 1913 р. до 9,5 млн. крб. у 1961 р.

Населення Білої Церкви зберігає пам'ять про видатних діячів культури, літератури й мистецтва, громадсько-політичних діячів, які тут жили, працювали чи відвідали місто.

О. С. Пушкін у 1821—1822 рр., проїжджаючи з Києва в Тульчин, відвідав Білу Церкву і оспівав красу цього міста в поемі «Полтава».

Через Білу Церкву в 1843, 1845, 1846 рр. проїздив Т. Г. Шевченко. В кінці XIX та на початку XX ст. тут не раз бував класик української літератури І. С. Нечуй-Левицький, який відтворив у своїх художніх творах красу природи і народний побут на берегах Росі. Тут жив і працював також класик єврейської літератури Шолом-Алейхем.

В Білій Церкві у 1873 р. народився П. К. Запорожець — член петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», один із соратників В. І. Леніна. В Білоцерківській гімназії у 1892—1893 рр. вчився М. С. Урицький.

Тут жили й працювали радянські письменники Б. Ямпольський, О. Борщагівський, В. Кучер та М. Познанська.

У 1921—1925 рр. на Білоцерківській селекційній станції провадив свої перші наукові досліді Т. Д. Лисенко. Нині тут працюють лауреат Державної премії відомий селекціонер А. А. Горлач та лауреат Ленінської премії селекціонер О. К. Коломієць. Протягом 1946—1947 рр. у ремісничому училищі № 11 м. Білої Церкви навчався радянський льотчик-космонавт Герой Радянського Союзу П. Р. Попович.

Біла Церква перетворюється у велике соціалістичне місто. Його трудівники, виконуючи історичні рішення XXII з'їзду партії, вносять гідний вклад у будівництво комунізму, своєю натхненною працею наближають сонячну епоху майбутнього.

КОПИРІВ КІНЕЦЬ ДРЕВНЬОГО КИЄВА

Про місцезнаходження Копиревого кінця древнього Києва в літературі існує кілька суперечливих думок. Так, М. Берлінський вважав, що Копирів кінець був на Подолі, в районі вулиці Костянтинівської¹. М. Максимович, П. Лебединцев і С. Голубев відносили Копирів кінець до гори Уздихальниці (нині гора Андріївська)². В середині XIX ст. М. Закревський на основі аналізу топографії Києва та літописних даних доводив, що Копирів кінець знаходився на Подолі, але не на плоскій його частині, а на підвищенні, між горами Щаковицею й Киселівкою³. П. Ложкарєв і М. Петров на основі знахідок залишків древньоруських храмів, виявлених в районі Кудрявця, прийшли до висновку, що Копирів кінець був у цьому самому районі⁴. В основному однакові літописні дані й свідчення древніх авторів трактувались кожним дослідником по-своєму.

Спробуємо розібратися у всіх відомостях. Слово «кінець», очевидно, означало крайню частину міста або приміську слободу. Таким, згідно літопису, і був Копирів кінець древнього Києва, місцезрозташування якого можна з'ясувати при уважному аналізі літописних згадок і деяких археологічних даних.

Під 1140 р. в літописі зазначається, що Всеволод Ольгович підійшов до Києва з Вишгорода і став «перед городом в Копиревом конце...»⁵. Такий не зовсім чіткий вислів літописця дає можливість вважати, що Копирів кінець знаходився десь у північній частині Києва, з боку Вишгорода. М. Петров у зв'язку з цим твердить, що Всеволод Ольгович ішов до Києва нагірною дорогою. Пройшовши по Львівській вулиці (нині вул. Артема) до Львівських воріт, він почав запалювати двори в Копиревому кінці, що прилягав до старокіївської фортеці⁶.

Ця ж сама літописна згадка привела М. Закревського до висновку, що Всеволод ішов до Києва низом, мимо Кирилівського монастиря, і, підійшовши до Копиревого кінця на Подолі, став запалювати двори⁷.

На нашу думку, обидва автори найближче підійшли до вирішення питання про Копирів кінець. Проте перший визначив його південно-східну межу, думаючи, що Копирів кінець знаходиться лише в районі старокіївської кріпості, а другий — північно-з-

¹ М. Ф. Берлинский. Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города, СПб., 1820, стор. 115.

² М. А. Максимович. Собрание сочинений, т. II, К., 1876, стор. 153; П. Г. Лебединцев. Дмитриевский монастырь, устроенный в Киеве, «Чтение в историческом обществе Нестора Летописца» (далі — «ЧВІОНЛ»), кн. I, К., 1879, стор. 32; С. Т. Голубев. О древнем плане города Киева 1638 г., «ЧВІОНЛ», кн. XII, К., 1898, стор. 41.

³ Н. В. Закревский. Описание Киева, М., 1868, стор. 399.

⁴ П. А. Ложкарев. Развалины церкви св. Семіона и Копырев конец древнего Киева, «Труды Киевской духовной академии», т. II, 1897, стор. 96.

⁵ «Летопись по Ипатьевскому списку», СПб., 1871, стор. 217.

⁶ Н. И. Петров. Историко-топографические очерки древнего Киева, К., 1897, стор. 21.

⁷ Н. В. Закревский. Назв. праця, стор. 392.

хідну межу і також не припускав думки, що Копирів кінець міг доходити до Львівських воріт.

Під 1202 р. читаємо про те, що кияни відчинили князеві Романові Мстиславовичеві «ворота в Подольские в Копиреве конци и въеха в Подолье и посла на гору къ Рюриковичи и ко Ольговичи»⁸. Це пряме свідчення про зв'язок Копиревого кінця з Подолом. Однак і воно в літературі тлумачилося по-різному. М. Петров вважав, що Роман Мстиславич пройшов біля Львівських воріт старокіївської кріпості і по Вознесенському спуску (тепер вул. Смирнова-Ласточкина) спустився на Поділ⁹. М. Закревський писав, що Роман спустився по Глубочицькому спуску, дійшов до Подільських воріт у Копиревому кінці, через які й зайшов у Київ, на Поділ¹⁰. Так він міг підійти до міста непоміченим, і цілком природною буде літописна згадка про те, що він послав гінців до князівського двору. Отже, вважаємо більш вірогідним твердження М. Закревського.

На нашу думку, Подільські ворота в Копиревому кінці знаходилися на Подолі і вели не до Дніпра, а в місто. Вони чітко визначають північно-західну межу Копиревого кінця.

Дослідники історичної топографії давнього Києва по-різному трактували й свідчення літопису з приводу церков св. Семіона і св. Іоана в Копиревому кінці. Під 1150 і 1162 рр. в літописі є чіткі згадки про те, що церква св. Семіона знаходилася в Копиревому кінці древнього Києва¹¹.

В кінці XIX ст. деякі дослідники, користуючись планом Києва 1638 р. А. Калнафойського, відносили Копирів кінець до Старокіївської гори¹². Проте сам А. Калнафойський у поясненнях до плану Києва піде не згадує, що церква св. Семіона була на Старокіївській горі. Як зазначав ще С. Голубев¹³, А. Калнафойський звернув головну увагу на план Лаври. Тому не слід робити серйозні висновки, спираючись лише на цей план.

У 80-х роках XIX ст. по Киянівському провулку археологи виявили залишки кам'яного храму. Кладка цегли й каменю дозволяє датувати їх кінцем XI ст.¹⁴ В 1947 р. М. К. Каргером на садибі Київського художнього інституту, недалеко від згаданої знахідки, було виявлено залишки ще одного кам'яного храму, який може датуватися другою половиною XI ст.¹⁵ Очевидно, один з цих храмів можна вважати церквою св. Семіона в Копиревому кінці.

В 1878 р. П. Ложкарєв, знайшовши залишки храму на горі Кудрявець, помилово вважав його храмом св. Семіона в Копиревому кінці¹⁶. В 1947 р. цей храм вдруге було розкопано М. К. Каргером, якому вдалося встановити, що час його спорудження відноситься до середини XII ст. Отже, зв'язувати його з церквою св. Семіона неможливо¹⁷.

Залишки храму на Кудрявці можна пов'язувати з церквою св. Іоана, яка «зложена бисть в Копиреве конци в 1121 г.»¹⁸. З літопису в тому місці, де описується оборона Києва в 1151 р., дізнаємося, що церква св. Іоана знаходилась в Копиревому кінці, на Кудрявці, а її огорожа доходила аж до Щекавиці¹⁹. Цю думку підтверджує і той факт, що Львівські ворота пізніше стали називатися Івановськими.

З вище сказаного можна зробити висновок, що Копирів кінець починався за старокіївською кріпостою, охоплював сучасну Обсерваторну з прилеглими до неї іншими вулицями, включаючи Вознесенський спуск, гору Кудрявець та її схили і частину Подолу, що прилягає до Київських гір, і закінчувався десь у районі Житнього ринку та Глубочицького підйому. Таке місцезосташування Копиревого кінця древнього Києва збігається з літописними даними.

П. П. ТОЛОЧКО

⁸ «Лаврентьевская летопись», Л., 1927, стор. 417—418.

⁹ Н. И. Петров. Назв. праця, стор. 22.

¹⁰ Н. В. Закревский. Назв. праця, стор. 393.

¹¹ «Летопись по Ипатьевскому списку», стор. 283, 354.

¹² М. А. Максимович. Назв. праця, стор. 153.

¹³ С. Т. Голубев. Назв. праця, стор. 20.

¹⁴ М. К. Каргер. Древний Киев, т. II, М.—Л., 1961, стор. 407.

¹⁵ Там же, стор. 402.

¹⁶ П. А. Ложкарєв. Назв. праця, стор. 96.

¹⁷ М. К. Каргер. Назв. праця, стор. 472.

¹⁸ «Летопись по Ипатьевскому списку», стор. 206.

¹⁹ Там же, стор. 296.

НАШ КАЛЕНДАР

ПОЛУМ'ЯНИЙ БОРЕЦЬ ЗА КОМУНІЗМ, ВИДАТНИЙ ВЧЕНИЙ

(ДО 80-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Д. З. МАНУІЛЬСЬКОГО)

Визначний діяч Комуністичної партії Радянського Союзу і Радянської держави, міжнародного комуністичного і робітничого руху, видатний вчений-історик Д. З. Мануїльський народився 4 жовтня 1883 р. в с. Святеці, Кременецького повіту, Волинської губернії. Він вчився спочатку в сільській школі, а потім в Острозькій гімназії. Після її закінчення в 1903 р. вступив до Петербурзького університету.

З перших днів перебування в Петербурзі Д. З. Мануїльський включився в революційний рух. У 1903 р. він вступив в ряди РСДРП, вів нелегальну партійну роботу в студентських гуртках. З 1905 р. він — член Петербурзького Комітету більшовиків від Кронштадтської організації. За участь у Кронштадтському повстанні матросів і солдатів у 1906 р. його було заарештовано і вислано в Якутію. По дорозі на заслання він утік з пересильної вологодської тюрми і повернувся до Петербурга. В 1907 р. Д. З. Мануїльський прибув до Києва, де нелегально працював у військовій організації більшовиків як член Київської організації РСДРП.

В кінці 1907 р. Д. З. Мануїльський емігрував за кордон. Проживаючи в Парижі, він працював у профспілковій організації металістів, водночас навчаючись на юридичному факультеті Сорбонського університету, який закінчив у 1911 р. В еміграції він примкнув до одзовістів, потім входив до складу групи «Вперед» і «міжрайонців». У 1917 р., визнавши свої помилки, він знову бере активну участь у роботі більшовицької партії.

У травні 1917 р. Дмитро Захарович повернувся на батьківщину і брав активну участь у боях за владу Рад. У перші роки після Великої Жовтневої Соціалістичної революції Д. З. Мануїльський виконував важливі доручення партії і уряду — був заступником Наркома продовольчих справ, членом мирної делегації по переговорах з німецьким урядом, надзвичайним Комісаром Північно-Західної області, очолював місію Червоного Хреста, яка була направлена Радянським Урядом у Францію для повернення на батьківщину солдатів російського експедиційного корпусу, який у свій час був надісланий царським урядом на західний фронт.

У 1919—1922 рр. Д. З. Мануїльський працював на Україні членом Комітету оборони м. Києва, членом Всеукраїнського Ревкому, Народним комісаром земельних справ, секретарем ЦК КП(б)У, редактором газети «Комуніст». В ті роки Дмитро Захарович доклав багато зусиль для зміцнення Радянської влади на Україні, провів велику політичну роботу. В 1922 р. на XI з'їзді партії його було обрано кандидатом у члени ЦК РКП(б), а з XII з'їзду (1923 р.) по XVIII з'їзд партії він був членом ЦК ВКП(б).

В 1922 р. Д. З. Мануїльський направляєтья на роботу в Комінтерн, де протягом 20 років активно боровся за здійснення ленінської лінії в міжнародному комуністичному і робітничому русі, віддавав усі сили й енергію згуртуванню і зміцненню єдності прогресивних сил світу, організації міжнародного антифашистського руху, мобілізації трудящих на розгром гітлерівської коаліції в дні війни.

Після розпуску Комінтерну Д. З. Мануїльський працював на відповідальній роботі в апараті ЦК КПРС і в Головному політичному управлінні Радянської Армії. З 1944 р. і до тяжкого захворювання в 1953 р. він був заступником Голови Ради Міністрів УРСР і Міністром закордонних справ УРСР. Д. З. Мануїльський неодноразово обирався членом Політбюро ЦК КП України, був членом ЦВК СРСР всіх скликань, з 1937 р. — депутатом Верховної Ради СРСР і з 1947 р. — Верховної Ради Української РСР.

Дмитро Захарович з властивою йому енергією, стійкістю і партійною принциповістю виконував дані йому доручення, відстоював і послідовно проводив у житті генеральну лінію Комуністичної партії. Він був полум'яним пропагандистом ідей марксизму-ленінізму, рішуче боровся проти всіляких проявів буржуазної ідеології, проти ворожих підступів українських буржуазних націоналістів.

Як заступник Голови Ради Міністрів і Міністр закордонних справ Української РСР Д. З. Мануїльський приділяв велику увагу розвитку народного господарства

республіки, він виявив себе талановитим дипломатом, видатним знавцем зовнішньої політики і міжнародного права. Дмитро Захарович очолював делегацію Української РСР на конференції в Сан-Франціско, на якій вирішувалося питання про створення Організації Об'єднаних Націй. На конференції його обрали головою Першого Комітету, що розглядав найважливіші положення наступної діяльності цієї організації — преамбулу до статуту, цілі і принципи ООН. Він був главою делегації Української РСР на Паризькій мирній конференції і на багатьох інших міжнародних конференціях і нарадах, брав діяльну участь в їх роботі, відстоював інтереси нашої Вітчизни, країн соціалістичної співдружності і всіх волелюбних народів, невтомно боровся за справу миру в усьому світі, за дружбу і безпеку народів.

В серпні 1946 р. при обговоренні питання про мирний договір з Болгарією на Паризькій мирній конференції Д. З. Мануїльський глибокообгрунтовано, на основі досконалого знання історичних фактів виступив на захист інтересів болгарського народу, проти домагань грецького уряду, підтриманого імперіалістичними країнами, відрізати від Болгарії частину її території в районі Родопських гір на користь Греції. Рішуче виступав Д. З. Мануїльський на Генеральних Асамблеях ООН, в різних міжнародних організаціях на захист національних інтересів і законних прав індійського, індонезійського та інших народів.

Партійна і державна діяльність Д. З. Мануїльського тісно пов'язувалася з великою науково-педагогічною роботою. Ще з молодих років Д. З. Мануїльський займався публіцистикою. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції Д. З. Мануїльський створив багато цінних наукових праць з історії СРСР і історії Української РСР, з питань міжнародного комуністичного і робітничого руху, державного будівництва, національно-колоніального питання. Його книги, брошури і статті видані багатьма мовами народів СРСР і зарубіжних країн. Серед дослідницьких праць Дмитра Захаровича слід, насамперед, назвати: «Підсумки соціалістичного будівництва в СРСР», «Класи, держава, партія в період пролетарської диктатури», «Марксизм, як вчення про пролетарську диктатуру», «Національно-колоніальне питання», «Перемога соціалізму в СРСР і її світове значення», «Революційна криза, фашизм і війна», «Енгельс у боротьбі за революційний марксизм», «Міжнародне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції», «Про єдність світового профспілкового руху» та ін.

В книзі «Підсумки соціалістичного будівництва в СРСР» (1935 р.) Д. З. Мануїльський дав глибоку політичну і соціально-економічну характеристику нашої країни, показав, якою вона була до революції, чого досягли радянські люди за перші роки соціалістичного будівництва, підкреслив історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції і досягнень СРСР. В працях Д. З. Мануїльського велика увага приділяється висвітленню тих великих зрушень, що відбуваються в свідомості радянських людей, вихованню патріотизму серед підрастаючого молодого покоління, любові до Батьківщини, до її героїчного минулого.

Висвітлюючи розвиток нашої країни після Великої Жовтневої соціалістичної революції і далші перспективи просування її вперед, до комунізму, Д. З. Мануїльський підкреслював: «Чим швидше відбуваються піднесення і розвиток соціалістичного будівництва, чим дедалі ширші маси залучаються до цього будівництва, тим гостріше виступає необхідність застосування нових, більш гнучких і різноманітних форм забезпечення фактичної участі мас в управлінні державою, поліпшення роботи державних органів, викорінення в них бюрократичної спадщини минулого, проведення загального контролю і обліку, а значить зростає потреба дальшого розгортання радянсько-пролетарської демократії»¹.

Розглядаючи національне питання і характеризуючи історичне значення створення СРСР, Д. З. Мануїльський відзначав, що «створення Радянського Союзу висунуло нову державну теорію, де саме питання про кордони має лише підсобне значення. В нашому Союзі жителі Мурманська мають таке саме право на Чорноморські порти, на Донецький басейн, як і полтавський селянин і донецький шахтар. Поряд з цим жителі Одеси і Донецького басейну мають такі самі права на золоті сибірські розсини, як і сибірський селянин і кочівник Туркестану... При цих умовах питання про кордони між окремими державами, що входять до нашого Союзу, має виключно адміністративне значення і не може привести ні до яких конфліктів»².

Д. З. Мануїльський з особливою силою підкреслював роль і значення комуністичних партій в розвитку суспільства. «Зростання комуністичного руху в усіх країнах робить з нас не тільки партію героїв, які уміють красиво померти за справу трудящих, а й партію революційних політків, які уміють перемогти, тверезо зважувати співвідношення сил, брати на себе захист інтересів найширших верств трудящих і

¹ Д. Мануїльський. Итоги социалистического строительства в СССР, М., 1935, стор. 28.

² Д. З. Мануїльський. Национально-колоннальный вопрос, изд-во «Пролетарий», 1924, стор. 26.

пригнічених мас. В світлі історичної смуги, що переживається нами, ми — партія перемоги, а не партія поразки; ми — партія інтересів більшості, а не меншості»³.

Вітчизна гідно відзначила плідні досягнення Д. З. Мануїльського в галузі науки. В грудні 1939 р. йому було присвоєно звання професора і вчений ступінь доктора історичних наук. З 1940 р. Д. З. Мануїльський — професор Вищої партійної школи при ЦК ВКП(б) по кафедрі міжнародних відносин, а в лютому 1945 р. його обрано дійсним членом Академії наук УРСР. Він брав активну участь в роботі наукових установ республіки, був старшим науковим співробітником і членом Вченої Ради Інституту історії АН УРСР (з квітня 1945 р.), членом Вченої Ради Комісії по історії Великої Вітчизняної війни на Україні, членом Вченої Ради відділу суспільних наук Академії наук УРСР.

Проводячи велику наукову роботу, Д. З. Мануїльський водночас систематично виступав у газетах і журналах з статтями, пропагуючи ідеї марксизму-ленінізму, радянського патріотизму, єдності міжнародного комуністичного і робітничого руху, зміцнення дружби між народами. Його статті «Ленін і міжнародний революційний рух», «СРСР і світовий пролетаріат», «Чому ми любимо нашу Батьківщину», «Як треба готуватися до доповіді про міжнародний стан», «Фурманов комуніст-літератор» та інші є цінним вкладом у скарбницю радянської науки і культури. Наукові публіцистичні праці Д. З. Мануїльського просякнуті великою любов'ю до трудового народу, непримиренною ненавистю до його ворогів.

Д. З. Мануїльський гаряче любив трудящі маси, високо цинив їх мудрість, здібності, твердо вірив у непорушну дружбу всіх народів СРСР. Він писав у листі від 1 лютого 1946 р. до виборців Костопільського виборчого округу Ровенської області, які висунули його своїм кандидатом у депутати Верховної Ради СРСР: «Наш український народ сповнений величезної віри в свої сили, бо він знає, що в його могутній творчій роботі його підтримує також, як і в грізні дні війни, великий російський народ та всі інші народи, що населяють СРСР, він подолає усі труднощі на шляху відбудови й розвитку нашої матері — Радянської України. Нас багато, товариші. Кожний з нас, радянських людей, — маленька частка в могутньому безбрежньому океані, ім'я якого — народ. Цей океан не подолає ніяка сила».

Відзначаючи річницю з дня народження Д. З. Мануїльського, радянські люди свято шанують пам'ять полум'яного революціонера, стійкого комуніста-ленінця, видатного вченого, активного борця за справу комунізму.

Я. Я. КОЛОТУХА

ФОРСУВАННЯ ДНІПРА

(ВЕРЕСЕНЬ — ЖОВТЕНЬ 1943 р.)

Після розгрому німецько-фашистських військ під Курськом і на Лівобережній Україні центр воєнних дій Радянської Армії перемістився до Дніпра. Головні сили німецько-фашистських армій, обезкровлені в літніх боях 1943 р., докладали всіх зусиль, щоб перейти до позиційної оборони на західному і південно-західному напрямках, розраховуючи використати як перешкоду води Дніпра, а також Сожі, Молочної та інших річок.

Ставка Верховного Головнокомандування поставила перед військами Західного, Брянського, Центрального, Воронежського, Степового, Південно-Західного та Південного фронтів завдання — протягом літа і осені 1943 р. вигнати ворожі війська за лінію Смоленськ — річка Сож — середня і нижня течія Дніпра¹.

Битва за Дніпро розгорнулася на 750-кілометровій ділянці фронту від Лоева до Запоріжжя. Війська Воронежського, Степового і Південно-Західного фронтів, успішно розвиваючи наступ, почали виходити до Дніпра.

В середині вересня, за кілька днів до виходу до Дніпра, відбулися фронтові наради командного і політичного складу, на яких було докладно вивчено питання, пов'язані з форсуванням Дніпра і розгромом противника на правому березі ріки. Командуючі фронтів поставили перед військами конкретні завдання щодо підготовки до форсування Дніпра і вирішальних боїв за захоплення плацдармів на його правому березі.

Політичне управління Воронежського фронту склало план політичного забезпечення форсування Дніпра військами фронту. Цей план 15 вересня був затверджений командуючим фронтом М. Ф. Ватутіним і членом Військової Ради М. С. Хрушовим. У плані передбачалися заходи, які забезпечували мобілізацію особового складу на форсування з ходу Дніпра та завоювання плацдармів на його правому березі.

³ Д. Мануїльський. Новые проблемы, Харьков, 1923, стор. 4—5.

¹ Див. «Сообщения Совинформбюро», т. 5, М., 1944, стор. 119.

На нараді керівного складу Воронежського фронту, що відбувалася у вересні 1943 р., генерали М. Ф. Ватутін і М. С. Хрушов наголошували на підвищенні наступального пориву військ перед виходом до Дніпра, зосередженні зусиль для визволення столиці Радянської України — Києва. Звертаючись до командирів і політпрацівників, М. С. Хрушов підкреслив, що дніпровська операція відіграє надзвичайно важливу роль у визволенні Києва і Правобережної України. Тому, вказував він, необхідно підготуватися до формування Дніпра з ходу, тобто раптово, не чекаючи прибуття переправних засобів.

Рухомою групою військ Воронежського фронту, яка складалася з 3-ї гвардійської танкової армії і 1-го гвардійського кавалерійського корпусу, зосередившись у районі Ромен, в ніч на 20 вересня розгорнула стрімкий наступ у загальному напрямку на Переяслав. За даї з половиною доби вона пройшла відстань близько 200 км і на кінець наступного дня вийшла до Дніпра в районі Переяслава². 22 вересня в цей район вийшло все центральне угруповання Воронежського фронту (40-а, 47-а і 27-а армії)³.

21 вересня першим вийшов до Дніпра батальйон гвардії старшого лейтенанта Піщуліна з 51-ої гвардійської танкової бригади. Герої-комсомольці М. Петухов, І. Семенов, В. Сисолятин і В. Іванов першими в районі с. Григорівки форсували Дніпро і забезпечили переправу своєї роти⁴. Потім у район сіл Григорівка, Великий і Малий Букрин переправилися інші частини і з'єднання. Самовідданість і мужність виявили комуністи командир мотострілецького батальйону 54-ої танкової бригади гвардії капітан Нікітін та його заступник по політичній частині гвардії капітан Вороненко. Незважаючи на безперервний вогонь противника з мінометів і гармат та невпинне бомбардування ворожої авіації, вони швидко переправили своїх воїнів через Дніпро і атакували противника. Завдяки навальній атаці батальйону фашистів було вибито з населених пунктів Трактомирів і Великий Букрин⁵. Тим часом ворог чинив шалений опір, безперервно кидаючи в контратаку піхоту і танки. Коли на ділянці 38-ої стрілецької дивізії противник почав тіснити один з батальйонів, комуніст старший лейтенант І. Г. Тарадейко першим кинувся в атаку на ворога, захоплюючи своїм прикладом воїнів батальйону. Бійці зім'яли в рукопашній сутичці чисельно переважаючого противника і відкинули його з своєї ділянки⁶.

23 вересня на північ від 3-ої гвардійської танкової армії форсувала Дніпро 40-ва армія під командуванням генерал-лейтенанта К. С. Москаленка. Особливий склад армії виявив мужність, героїзм і рішучість. Тут у ніч на 25 вересня авангардна група 309-ої стрілецької дивізії захопила невеликий плацдарм і зайняла оборону, а наступної ночі переправились частини дивізії, яким відразу ж довелося вступити в боротьбу з переважаючими силами ворога. Тільки за період з 26 вересня по 3 жовтня ця дивізія відбила 96 контратак піхоти і танків противника, підтримуваних артилерійським вогнем та авіацією. Противник втратив у цих боях тільки вбитими 2406 солдатів і офіцерів і велику кількість техніки. Радянський уряд високо оцінив бойові подвиги цієї дивізії: 47 воїнам дивізії присвоєно звання Героя Радянського Союзу, 2098 бійців і командирів нагороджені орденами й медалями⁷.

27 вересня в районі Великого Букрина форсувати Дніпро почала 27-ма армія під командуванням генерал-лейтенанта С. Г. Трофименка. Так спільними зусиллями радянських військ на правому березі Дніпра, на південь від Києва, 30 вересня 1943 р. було створено Букринський плацдарм, що мав ширину по фронту 11 і глибину 6 км. На ньому зосередились основні сили 27-ої, 40-ої армій та мотострілецькі частини 3-ої гвардійської армії⁸. Війська 47-ої армії під командуванням генерал-лейтенанта Ф. Ф. Жмаченка, форсувавши Дніпро в районі Студенця (на північ від Канева 8 км), захопили у ворога так званий Студенецький плацдарм.

У форсуванні ріки в цьому районі радянським частинам велику допомогу подали партизани з'єднання ім. Чапаєва під командуванням І. К. Примака, які, захопивши на лівому березі опорний пункт противника в с. Хоцьки, завдали ряду ударів по тилах ворога і взяли в полон рештки розбитих німецько-фашистських частин, що не

² Архів Міністерства оборони СРСР (далі — Архів МО СРСР), ф. 315, оп. 4451, спр. 12, арк. 80—81.

³ Див. «Вторая мировая война 1941—1945 гг. Военно-исторический очерк», М., 1958, стор. 479—480.

⁴ Див. «Український історичний журнал», 1961, № 3, стор. 84—85.

⁵ Архів МО СРСР, ф. 315, оп. 4451, спр. 12, арк. 81.

⁶ «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945», т. 3, М., 1961, стор. 329.

⁷ Архів МО СРСР, ф. 395, оп. 49114, спр. 4, арк. 4, 208.

⁸ «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг.», т. 3, стор. 328.

встигли переправитися. Партизани організували тут дві переправи, використавши захоплені у ворога баржі, паромні і човни⁹.

На північ від Києва, на ділянці Миево — гирло річки Прип'ять, першими вийшли війська 13-ої армії* під командуванням генерал-лейтенанта М. П. Пухова. На світанку 22 вересня стрілецькі підрозділи на підручних засобах під прикриттям своєї артилерії форсували Дніпро, переправивши з собою частину мінометів і гармат.

На всіх ділянках форсування Дніпра комуністи, згуртовуючи навколо себе воїнів, показували приклади відваги й мужності. Так, парторг 4-ої стрілецької роти 416 стрілецького полку 13-ої армії старший сержант С. З. Сушев на чолі свого взводу форсував Дніпро. Коли був тяжко поранений командир роти, Сушев прийняв на себе командування. Сміливий воїн був кілька разів поранений, але залишився в строю, поки не виконав бойового завдання¹⁰. Надвечір 22 вересня війська 13-ої армії оволоділи плацдармом на правому березі Дніпра, а наступного дня просунулись вперед на 35 км.

Водночас на південь, у районі населених пунктів Димер і Горностайпіль, форсували річку війська 60-ої армії під командуванням генерал-лейтенанта І. Д. Черняхівського. Надвечір 30 вересня в цьому районі радянські воїни оволоділи плацдармом по фронту 20 і глибиною 12 км.

Активну допомогу військам 13-ої і 60-ої армій, особливо в районі Ново-Шепеличів, подали українські партизани. 25 вересня народні месники визволили Ново-Шепеличі, а наступного дня в цьому районі збудували дерев'яний міст через Прип'ять завдовжки 140 м, відремонтували пороми і підготували для переправи радянських військ 250 човнів. Цього ж самого дня тут через міст і на підготовлених партизанами засобах частини 13-ої армії форсували Дніпро¹¹.

38-ма армія під командуванням генерал-лейтенанта М. С. Чібісова, що діяла на правому крилі Воронежського фронту, 22 вересня 1943 р. вийшла до Дніпра і приступила до ліквідації Дарницького плацдарму противника, на якому перебувало сім дивізій¹². Після ліквідації гітлерівського плацдарму в районі Дарниці війська 40-ої армії почали форсувати річку на північ від Києва в районі Лютежа в ніч на 27 вересня. Тут відзначився особовий склад 240-ої, 180-ої, 167-ої стрілецьких дивізій¹³.

В районі Сваром'я частинам 38-ої армії велику допомогу подали партизани загону «За Батьківщину!». Вони швидко допомогли знайти і збудувати додаткові переправні засоби, вказали слабкі місця у ворожій обороні і супроводжували нашу піхоту на правому березі.

Внаслідок рішучого форсування Дніпра війська 1-го Українського фронту міцно закріпились на правому березі Дніпра. Найважливіше значення для розгортання наступних бойових дій радянських військ по визволенню правобережної України та Києва мали плацдарми Букринський (на південь від Києва, в районі сіл Великий і Малий Букрин), Лютезький (на північ від Києва, в районі Лютежа). Великі плацдарми на правому березі Дніпра в районі Димера і Горностайполя захищали війська 13-ої і 60-ої армій.

На південь від Воронежського фронту форсували Дніпро війська Степового фронту. Першими на цьому напрямку вийшли до Дніпра війська 7-ої гвардійської армії. В ніч на 25 вересня її передові частини почали форсувати Дніпро на ділянці Мішурин Ріг — Демоткань. Вранці на правий берег Дніпра переправилось кілька полків, які вступили в жорстокі бої за невеликі плацдарми. Форсування річки тривало і вдень¹⁴.

27 вересня 1943 р. в районі с. Келеберди, Полтавської області, вийшов до річки учбовий батальйон 89-ої стрілецької дивізії 37-ої армії, який складався з нового пополнення. 24 добровольці під командуванням старшого лейтенанта Журкіна першими в цьому районі під ураганим вогнем фашистів форсували Дніпро, вибили їх з позицій і закріпились на правому березі. Їх приклад наслідував взвод мінометників під командуванням гвардії лейтенанта Кислякова¹⁵.

Взвод пішої розвідки з цієї самої дивізії у складі восьми чоловік на чолі з лейтенантом М. М. Андрієнком форсував Дніпро в районі с. Келеберди. Протягом двох діб розвідники міцно утримували рубіж, відбивши шість шалених контратак ворога,

⁹ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 9, од. зб. 97, арк. 277—278.

* Війська 13-ої і 60-ої армій до 5 жовтня 1943 р. були підпорядковані Центральному фронту.

¹⁰ Архів МО СРСР, ф. 361, оп. 9519, спр. 9, арк. 36.

¹¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 27, арк. 11, 12, 182, 187.

¹² Див. «Український історичний журнал», 1961, № 3, стор. 82.

¹³ Архів МО СРСР, ф. 395, оп. 123 863, спр. 2, арк. 294.

¹⁴ Див. «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945», т. 3, стор. 331—332.

¹⁵ Архів МО СРСР, ф. 392, оп. 8900, спр. 53, арк. 73—74.

знищивши 135 гітлерівців, і забезпечили основним силам полку переправу на правий берег¹⁶.

Найяскравішим виявом радянського патріотизму є подвиг артилерійського офіцера-комуніста, нині двічі Героя Радянського Союзу В. С. Петрова. Форсувавши Дніпро вправ, Василь Степанович разом з десантниками свого підрозділу обладнав позицію і встановив кілька легких гармат, що були надіслані з лівого берега. Ворог виявив радянських воїнів і кинув проти них десятки танків з піхотою. Майже два дні точився жорстокий бій. Число захисників зменшувалось. Петров з'являвся то біля однієї, то біля другої гармати, сам підбив чотири танки. Батарея старшого лейтенанта Блохіна запалила 8 танків. Знову атака... Після бою рядовий Павлов знайшов свого командира серед убитих. У нього були відірвані обидві руки... Але Петров вижив. І знову став у стрій командиром артилерійського полку, з яким дійшов до Ельби¹⁷.

За п'ять днів боїв на правому березі Дніпра війська 7-ої гвардійської армії розширили і з'єднали захоплені плацдарми в один спільний плацдарм шириною по фронту 25 і 16 км углиб.

Вранці 29 вересня війська 5-ої гвардійської армії визволили Кременчук¹⁸.

У жовтні війська фронту очистили лівий берег Дніпра на ділянці від Кременчука до Дніпропетровська і визволили важливий залізничний вузол П'ятихатку, міста Дніпропетровськ і Дніпродзержинськ, розширили та поглибили плацдарм на правому березі Дніпра до 100 км¹⁹. Значну допомогу військам Степового фронту під час форсування Дніпра біля Кременчука подали українські партизани загону ім. Щорса. Вони зібрали і підготували для переправи 120 гребних, два моторних човни і три катери.

Війська 8-ої, 3-ої гвардійських і 12-ої армій Південно-Західного фронту 10 жовтня перейшли в наступ проти сильноукріпленого оборонного плацдарму в закруті біля Запоріжжя і на четвертий день визволили цей великий промисловий центр України²⁰. За п'ять днів боїв у районі Запоріжжя противник втратив близько 23 тис. солдатів і офіцерів, майже 160 танків і саперних гармат та багато іншої бойової техніки²¹.

Звалюючи всю вину на Гітлера за поразку німецько-фашистських військ на Східному фронті (як це роблять тепер усі фашистські генерали), фельдмаршал Є. Манштейн у своїх мемуарах пише, що «зроблена під тиском Гітлера спроба утримати плацдарм коштувала нам в усякому разі дуже дорого»²².

В результаті жорстоких боїв з ворогом радянські війська чотирьох фронтів форсували Дніпро на віддалі протяжністю 750 км — від Лоева до Запоріжжя — і захопили на правому березі Дніпра 23 плацдарми, з яких найважливіше значення для майбутніх операцій мали плацдарми в районі Києва і Кременчука.

Під час переправи радянських військ через Дніпро на північ і на південь від Києва надзвичайно важливу роль відіграли сапери. Противник докладав усіх зусиль, щоб не допустити будівництва мостів, поромних і десантних переправ. Бійцям і командирам саперних бригад доводилось працювати в крижаній воді, під сильним артилерійським і мінометним вогнем, постійно зазнаючи ударів ворожої авіації. В результаті мужньої і самовідданої праці саперів завдання Військової Ради фронту було виконано своєчасно. Під час організації переправи особового складу 40-ої армії відзначилися сапери 6-ої понтонно-мостової бригади. Вони переправили через Дніпро три артполки, один арткорпус і один танковий корпус²³. У смузі наступу Воронежського фронту на 20 жовтня було 13 діючих мостів, 15 поромних, 15 десантно-поромних і 5 десантних переправ²⁴.

Необхідно зазначити, що успіх форсування був багато у чому зумовлений тією великою допомогою, яку подали радянським військам українські партизани і місцеве населення. Жителі сіл і міст ремонтували шосейні шляхи, відновлювали мости, збирали й готували переправні засоби, перевозили радянських воїнів на правий берег Дніпра, охоче виконували роль розвідників і провідників. Коли Військова Рада Воронежського фронту звернулася до місцевого населення із закликом подати допомогу саперам у будівництві мостів через Дніпро в районі Канева і Києва, кілька тисяч жителів придніпровських сіл вийшли на будівництво мостів і поромних переправ. Радянські патріоти мужньо і самовіддано вдень і вночі, під жорстоким артилерій-

¹⁶ Архів МО СРСР, ф. 988, оп. 439 867, спр. 1, арк. 25.

¹⁷ «Робітнича газета», 23 лютого 1962 р.

¹⁸ Див. І. А. Самчук. 13-ая гвардейская, М., 1962, стор. 224—225.

¹⁹ «Сборник материалов по истории военного искусства в Великой Отечественной войне», вып. V, т. II, М., 1955, стор. 229.

²⁰ «Важнейшие операции Великой Отечественной войны», М., 1956, стор. 256.

²¹ Архів МО СРСР, ф. 229, оп. 311 513, спр. 2, арк. 22.

²² Erich v. Manstein. «Verlorene Siege». Bonn, 1955, s. 547.

²³ Архів МО СРСР, ф. 236, оп. 34 675, спр. 3, арк. 240.

²⁴ Архів МО СРСР, ф. 32, оп. 440 031, спр. 19, арк. 341.

ським обстрілом і авіабомбардуванням спорудили мости і переправи в потрібні Військовій Раді строки. Українські партизани захопили і утримали до підходу частин Радянської Армії 25 переправ через Десну, Дніпро і Прип'ять, захопили 16 районних центрів Київської, Житомирської, Ровенської, Волинської і Кам'янець-Подільської областей.

В результаті форсування Дніпра було зірвано план німецько-фашистського командування щодо використання Дніпра для ведення затяжної війни. Радянські війська дістали можливість приступити до визволення Правобережної України і, наперед, столиці Радянської України — Києва.

О. В. МОЙСЕВ

ОЛЬГА ВОЛОДИМИРІВНА ПІЛАЦЬКА

(ДО 80-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Видатна представниця славного сузір'я старих більшовичок, вихованих партією Леніна, О. В. Пілацька народилась 18 липня 1883 р. у Москві в родині механіка заводу. Після закінчення Маріїнського училища в 1901 р. Ольга Володимирівна поступила на фельдшерські курси, де зустрічалася з передовими студентами, брала участь у їх зборах і демонстраціях протесту проти реакційної професури, слухала лекції, організовані лекторською групою Московського комітету РСДРП, зокрема лекції І. І. Скворцова-Степанова. Спочатку вона виконувала окремі доручення Московського комітету, надавала свою квартиру під партійні явки. В 1904 р. О. В. Пілацька вступила до лав РСДРП, стала професійною революціонеркою. Вона завідувала складом партійної літератури Московського комітету РСДРП більшовиків.

Революцію 1905 р. Ольга Володимирівна зустріла вже досвідченою підпільницею. Вона стала організатором санітарного загону бойової дружини. Після поразки революції 1905 р. Ольга Володимирівна разом з С. І. Гусевим, Р. С. Землячкою, В. М. Загорським та іншими продовжувала партійну роботу в більшовицькому підпіллі Москви.

В 1909 р. Ольга Володимирівна емігрувала в Англію, де в той час перебував її чоловік В. М. Загорський. У Лондоні і Манчестері вона вивчала англійську мову і англійський робітничий рух. Повернувшись до Москви, О. В. Пілацька незабаром була заарештована і вислана до Саратова, куди й прибула у вересні 1910 р. У 1911 р. Ольга Володимирівна знову емігрувала за кордон, на цей раз у Лейпціг, де перебував В. М. Загорський. Там вона разом з О. А. П'ятницьким, М. О. Савельєвим та іншими вела велику копітку роботу в лейпцігській більшовицькій групі, виконуючи обов'язки зв'язкової по нелегальній відправці через кордон у Росію більшовицької літератури. У Лейпцігу О. В. Пілацька вперше зустрілась з В. І. Леніним і Н. К. Крупською.

Напередодні світової війни 1914 р. О. В. Пілацька повернулася у Росію. Використавши свою вагітність, вона обтушувалась нелегальною літературою і перевезла через кордон чергову партію «Соціал-демократа».

Народився син, якого по підпільному імені батька назвали Денисом. З ним Ольга Володимирівна поїхала на батьківщину чоловіка, у Нижній Новгород (тепер Горький), де й прожила до 1915 р. Повернувшись до Москви, вона працювала перекладачем з англійської мови у Російсько-Американській торговельній палаті, сполучаючи роботу у більшовицькому підпіллі з роботою в різних легальних організаціях. В розпалі шовінізму під час імперіалістичної війни О. В. Пілацька твердо стояла на ленінських позиціях, повністю поділяючи рішення Ціммервальдської лівої.

Після Лютневої революції 1917 р. Московський комітет РСДРП більшовиків доручив О. В. Пілацькій керівництво партійною роботою Миського району Москви. Керуючись Квітневими тезами В. І. Леніна, Ольга Володимирівна вела непримиренну боротьбу з меншовиками та соціал-угодовцями, здійснюючи більшовицькі лозунги нашої партії, яка взяла курс на соціалістичну революцію. Як член Військово-Революційного Комітету району, вона брала безпосередню участь у проведенні збройного повстання і у встановленні Радянської влади, залишаючись одним з керівників Миського району Москви протягом усього вирішального періоду з березня по жовтень 1917 р. Після Жовтневої революції О. В. Пілацька брала активну участь у будівництві молодого Радянської держави. Дисциплінований член партії, вона безвідмовно працювала там, куди її посилала партія. Вона обиралася народним суддею, працювала в Московській надзвичайній комісії (МНК), секретарем агітпропу ЦК РКП(б), а згодом на запрошення Н. К. Крупської — в Головополітосвіті.

В 1922 р., виконуючи постанову XI з'їзду РКП(б) про мобілізацію старих членів партії для зміцнення місцевих партійних організацій, О. В. Пілацька назавжди поселилася на Україні. Катеринослав (Дніпропетровськ) привітно зустрів стару більшовичку. Тут вона працювала з 1922 по 1926 р. завідуючою агітпропвідділом губкому

партії, розв'язуючи численні складні завдання. Ольгу Володимирівну бачили всюди: в клубах і на робітничих зборах, у студентських аудиторіях і в червоних кутках цехів залізничних майстерень, на зборах жінделегаток і на семінарах пропагандистів. У зв'язку з 25-річчям I з'їзду РСДРП (1923 р.) О. В. Пілацька виступала з доповідями про історію Комуністичної партії, згадуючи про боротьбу на барикадах у 1905 р., про свої зустрічі з В. І. Леніним.

Памятний усім січень 1924 р. Країна проводжала в останню путь свого вождя, дорогого, рідного Ілліча. О. В. Пілацька виступала на робітничих зборах з доповідями про життя і діяльність В. І. Леніна, багато працювала з молодими комуністами Ленінського призову. В багатогранній роботі агітпропу губкому по політичному вихованню мас брали участь старі більшовики С. І. Гопнер, Г. І. Петровський, М. В. Фрунзе та інші відомі діячі нашої партії. С. В. Пілацька була непримиренним борцем за генеральну лінію партії, проти троцькізму, «нової опозиції», проти капітулянтів і маловірів. Глибоко переконана у правильності ленінського шляху, вона гостро засуджувала відступників від ленінізму незалежно від попередніх дружніх відносин з ними.

Весною 1926 р. Центральний Комітет КП(б) України відкликав О. В. Пілацьку на роботу в ЦК завідуючою Центральним відділом по роботі серед робітниць і селянок і ввів її до складу Оргбюро ЦК. Всі сили віддавала вона цій роботі. Працювала Ольга Володимирівна легко, оперативно, вміло використовуючи свій великий досвід, не терпіла показної метушні. Одночасно вона співробітничала в журналах «Комунарка України», «Селянка України» та в періодичній пресі, закликаючи жінок активно включатись у будівництво соціалізму.

Після XV з'їзду ВКП(б) О. В. Пілацька, яка була його делегатом, організувала вивчення рішень з'їзду делегатськими зборами жінок. Жінвідділ ЦК КП(б)У провів велику роботу по висуванню жінок на керівну партійну і радянську роботу.

На той час у республіці було вже більше 100 тис. жінделегаток, які організували збори трудівниць на кожному підприємстві, у кожному селі. Жінвідділи парткомів втручалися в усі галузі життя, займалися ліквідацією неписьменності і дитячої безпритульності, збиранням сільськогосподарського податку, висуванням робітниць на кваліфіковану роботу у промисловості і залученням селянок у колгоспи, сприяли зміцненню обороноздатності країни, організовуючи гуртки Тсоавіахіму та санітарні. Через редакцію журналів «Комунарка України» та «Селянка України» було зібрано значні кошти на побудову двох літаків, які були урочисто передано О. В. Пілацькою від імені жінок республіки командуванню Українським Військовим Округом.

Державний розум О. В. Пілацької особливо яскраво виявився на роботі у Держплані Української РСР, де вона працювала з 1930 до 1937 р., тобто до кінця свого життя. В той час на Україні здійснювалось велике культурне будівництво, планові органи республіки накресливали конкретні заходи по створенню матеріальної бази культурної революції. Ольга Володимирівна виявилась не лише досвідченим пропагандистом і агітатором, а й активним організатором. У 1932—1934 рр. вона за сумісництвом працює директором Інституту червоної професури, в 1934—1936 рр. очолює Інститут історії партії та Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У.

Ольга Володимирівна була високоосвіченим марксистом ленінської виучки, глибоко знала праці В. І. Леніна, часто до них зверталась. Як і під час своєї роботи у жінвідділі ЦК КП(б)У, так і в Держплані республіки О. В. Пілацька ніколи не відгороджувалась стінами свого кабінету від навколишнього бурхливого партійного і громадського життя, від широких народних мас. Червоною ниткою через усю багаторічну діяльність Ольги Володимирівни проходить її непримиренна боротьба проти всіх видів опортунізму. Непримиренна до ворогів партії, вона була надзвичайно чуйна до людей. Ця притаманна їй риса виявилась особливо яскраво під час чистки лав партії у 1933—1934 рр., коли вона була головою районної комісії по чистці. Залишаючи за бортом людей випадкових і чужих партії, вона повертала до лав партії товаришів, яких було виключено випадково.

Колишній секретар парторганізації Держплану М. О. Немировський згадує, як Ольга Володимирівна часто виступала на зборах їх колективу, брала діяльну участь у всіх його громадських заходах. Партійна організація Держплану одностайно і часто обирала її членом партійного бюро. З путівкою Київського міськкому партії вона часто виступала з доповідями на фабриках і заводах міста. Доповіді О. В. Пілацької завжди були пов'язані з життям. Простота і чуйність завжди приваблювали до неї серця людей, до неї охоче йшли не тільки з діловими, а й з особистими справами і турботами.

Всебічно освічена людина, Ольга Володимирівна мала широке коло інтересів. Нові театральні постановки знаходили в ній цінителя, а іноді й критика. Книгами її бібліотеки широко користувались товариші і співробітники. Обстановка в її квартирі була надзвичайно проста і скромна. Тепло згадує про О. В. Пілацьку стара більшовичка Н. Л. Калашник: «В неї було щось від Клари Цеткін і від Надії Костянтинівни Крупської... Йї була властива виняткова скромність. Вона користувалась в партії величезною повагою». Дочка російського народу, Ольга Володимирівна з пошаною і

увагою ставилась до українського народу, багато сприяла розвитку його культури, вивчила українську мову.

О. В. Пілацька брала участь у роботі міжнародних організацій. Вона була делегатом VI Конгресу Комінтерну, на якому стояло жіноче питання, представником від Радянського Союзу на конгресах Міжнародного кооперативного альянсу в Стокгольмі і Лондоні. В складі радянської делегації, очолюваної О. Д. Стасовою, вона представляла Радянський Союз на Всесвітньому жіночому антивоєнному конгресі в Парижі, де була обрана до складу Антифашистського комітету від України. О. В. Пілацька була делегатом IX—XIII з'їздів Комуністичної партії України, незмінним членом ЦК КП(б)У, а з 1926 р. і членом Оргбюро ЦК, обиралась делегатом XIII, XV і XVI з'їздів ВКП(б). У 1927—1935 рр. вона була членом Президії ВУЦВІКу. На VI Всесоюзному з'їзді Рад у 1931 р. О. В. Пілацька була обрана членом ЦВК СРСР від України. Велика і міцна дружба зв'язувала Ольгу Володимирівну з О. Г. Шліхтером, Г. І. Петровським, П. П. Постишевим, Ю. М. Коцюбинським та іншими відомими партійними і радянськими працівниками. Її любили люди. Ольга Володимирівна Пілацька загинула у 1937 р., ставши жертвою необгрунтованих репресій, XX з'їзд КПРС викрив культ особи Сталіна. Внаслідок цього було відновлено добре ім'я видатного діяча Комуністичної партії і Радянської держави Ольги Володимирівни Пілацької.

Т. А. КИСЕЛЬОВА,

О. М. ЦЕЛЛАРИУС

ШЛЯХ РЕВОЛЮЦІОНЕРА-БІЛЬШОВИКА

(ДО 75-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ К. О. КІРКІЖА)

Купріян Осипович Кіркiж належить до загартованої когорти старої лєнінської гвардії більшовиків, яка пройшла тернистий шлях царського підпілля, боролась на барикадах Великого Жовтня за перемогу соціалістичної революції в нашій країні, відстоювала Радянську владу у вогні громадянської війни і внесла вагомий вклад у побудову соціалістичного суспільства. К. О. Кіркiж народився 29 вересня * 1888 р. в с. Смолянці, Лепельського повіту, Вітебської губернії, в сім'ї селянина-бідняка. Тут він закінчив двокласне народне училище.

З дитячих років Купріян Осипович познайомився із злиднями убогого старого білоруського села. 15-річним підлітком (в 1903 р.) він змушений був залишити батьківську оселю. Спочатку він влаштувався працювати на паперову фабрику «Скипа» у Вітебській губернії, згодом життєвий шлях привів молодого робітника до Києва, де протягом 1907—1909 рр. К. О. Кіркiж працював на різних підприємствах опалювачем і слюсарем. Служба в армії, на яку К. О. Кіркiж був призваний навесні 1909 р., на деякий час перервала його роботу на підприємствах.

Після звільнення з армії, у 1910—1915 рр. К. О. Кіркiж працював у Ризі на фабриках і заводах «Едуард Бруно і К^о», «Саламандра», «Атлас і К^о», деревообробному, Микულიцькому і «Всеобщей кампанії електричства» (ВЕК)¹.

Працюючи на фабриках і заводах царської Росії, К. О. Кіркiж на власному досвіді познайомився з системою капіталістичної експлуатації і гноблення. З юнацьких років він брав участь у революційному робітничому русі. В 1910 р. К. О. Кіркiж вступив у ряди РСДРП. Це був тяжкий період реакції, коли звання члена партії було зв'язано з небезпекою для життя, коли всюди лютувала поліцейська сваволя. Проте К. О. Кіркiж активно включився у підпільну роботу партії. Він брав участь в організації страйків, політичних демонстрацій, за що не раз його переслідували і звільняли з роботи. В 1912 р. за організацію страйку в Ризі К. О. Кіркiж був заарештований і кинутий у тюрму.

На початку першої світової війни К. О. Кіркiж почав працювати на заводі ВЕК. Тут він також брав активну участь в організації політичних страйків і демонстрацій. У боротьбі проти царизму, за мобілізацію мас більшовицька партія, як відомо, користувалась не тільки методами підпільної роботи, а й використовувала легальні можливості — больничні каси, культурно-освітні установи і т. д. К. О. Кіркiж очолив на заводі ВЕК больничну касу. В страховому русі йшла запекла боротьба між більшовиками і меншовиками, і К. О. Кіркiж доклав немало сил до зміцнення в ньому більшовицького впливу.

У зв'язку з наближенням фронту до Риги завод ВЕК був евакуйований до Харкова. Разом з заводом сюди прибула група більшовиків з Риги, серед них і К. О. Кіркiж. З переїздом заводу ВЕК та інших підприємств влилось нове більшовицьке поповнення в робітничий рух Харкова. Завод ВЕК (пізніше — Харківський електромеханічний завод), де К. О. Кіркiж очолював більшовицьку організацію, став справжньою фортецею більшовизму в Харкові. Під керівництвом К. О. Кіркiжа більшовики заводу виступали

* За старим стилем.

¹ Газ. «Харьковский пролетарий», 25 листопада 1926 р.

застрілками усіх політичних виступів робітничих районів міста. К. О. Кіркiжа, як керівника більшовицької організації заводу ВЕК, було обрано членом підпільного Петінського районного партійного комітету. Він активно включився у діяльність Харківської організації РСДРП, викривав імперіалістичний характер війни, відстоював більшовицькі лозунги перетворення імперіалістичної війни на громадянську, в революцію проти панівних класів, викривав зрадництво меншовиків та інших угодовських партій, роз'яснював робітникам недопустимість їх участі у воєнно-промислових комітетах, керував революційними виступами робітників. Більшовики Харкова випускали революційні листівки, вели широку агітаційну роботу серед трудящих. К. О. Кіркiж також доклав до цієї справи багато сил і енергії.

Після лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. більшовицькі організації вийшли з підпілля і розгорнули широку діяльність. Більшовицька організація заводу ВЕК була однією з найактивніших організацій партії. В цьому була немала заслуга К. О. Кіркiжа. Його, як одного з найавторитетніших більшовиків, робітників заводу ВЕК обрали першим головою завком. 3 квітня 1917 р. Купріян Осипович став керівником більшовицької організації Петінського району Харкова, членом Харківського комітету РСДРП(б) і членом Харківської Ради робітничих і солдатських депутатів².

К. О. Кіркiж — активний учасник Жовтневої революції. В рядах червоногвардійських загонів К. О. Кіркiж бився проти каледінських банд.

У 1918 р. К. О. Кіркiж працював у Москві, на відповідальній посаді голови колегії артилерійського заводу, а згодом — особууповноваженим військового відомства в Курську і Харкові³. Він докладав багато сил до постачання зброї Червоної Армії. З червня 1919 р. по листопад 1920 р. К. О. Кіркiж перебував у лавах Червоної Армії. Він був комісаром бригади, дивізії і начальником тилу 14-ої армії⁴, брав участь у боях проти денікінських банд і польської шляхти. За бойові заслуги в роки громадянської війни Купріян Осипович був нагороджений бойовим орденом Червоного Прапора.

Після закінчення громадянської війни К. О. Кіркiж повернувся до Харкова на партійну роботу. В листопаді 1920 р. Харківський губком КП(б)У направив К. О. Кіркiжа партійним організатором Іванівського району Харкова⁵. Його було обрано заступником голови і завідуючим агітвідділом Іванівського районного комітету партії. В той період партія розгорнула велетенську роботу по відбудові народного господарства. На господарську роботу направлялись кращі партійні кадри. К. О. Кіркiж з березня по листопад 1921 р. був завідуючим центральною електричною станцією Харкова⁶. У лютому 1921 р. на III Харківській губернській партійній конференції К. О. Кіркiжа було обрано до складу губкому КП(б)У⁷, а у вересні 1921 р. він став членом президії губкому партії⁸. З грудня 1921 р. по квітень 1922 р. Купріян Осипович працював заступником голови Харківського губвиконкому⁹. Безмежна відданість К. О. Кіркiжа партії, великий досвід партійної роботи, невичерпна енергія були підставою для висунення його на велику керівну партійну роботу. У квітні 1922 р. пленум Харківського губкому КП(б)У обрав К. О. Кіркiжа секретарем губкому¹⁰. Після ліквідації на Україні в кінці 1925 р. губерній, К. О. Кіркiж став секретарем Харківського окружного КП(б)У. На цій посаді він працював до листопада 1926 р. Одночасно К. О. Кіркiж був одним з керівників Комуністичної партії України. На VII, VIII конференціях і IX з'їзді КП(б)У він обирався членом ЦК КП(б)У, а на VI—IX Всеукраїнських з'їздах Рад — членом ВУЦВК. Пленум ЦК КП(б)У, який відбувся після IX з'їзду КП(б)У, обрав К. О. Кіркiжа членом Політбюро, членом Оргбюро і секретарем ЦК КП(б)У.

24 листопада 1926 р. об'єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У обрав Купріяна Осиповича головою Центральної Контрольної Комісії КП(б)У, увільнивши його від обов'язків члена Політбюро, Оргбюро і секретаря ЦК КП(б)У¹¹. IV сесія ВУЦВК IX скликання затвердила його Народним Комісаром Робітничо-селянської інспекції, обравши одночасно головою бюджетної комісії ВУЦВКУ.

Майже десять років партійної діяльності К. О. Кіркiжа пройшли в Харкові, з них протягом майже п'яти років він очолював столичну тоді Харківську партійну організацію. Він вніс значний вклад у справу її ідейного загартування і організаційного зміцнення. В боротьбі проти троцькізму, правого опортунізму та інших фракційних елементів

² Днв. «Харків. Місяця історичних подій. Пам'ятники і заклади культури. Видатні діячі», 1957, стор. 206.

³ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 13, од. зб. 66, арк. 68.

⁴ Там же.

⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 36, арк. 21.

⁶ Там же, ф. 1, оп. 13, од. зб. 66, арк. 69.

⁷ Там же, ф. 2, оп. 3, од. зб. 1, арк. 8.

⁸ Там же, од. зб. 5, арк. 149.

⁹ Там же, од. зб. 5, арк. 199; од. зб. 1, арк. 35.

¹⁰ Там же, од. зб. 1, арк. 35.

¹¹ Там же, ф. 1, оп. 13, од. зб. 213, арк. 1.

Харківська партійна організація на чолі з К. О. Кіркіджом показала себе витриманою ленинською організацією, яка відіграла велику роль у житті всієї партії. К. О. Кіркідж наполегливо боровся за проведення в життя ленинської генеральної лінії партії, давав рішучу відсіч опортуністам і ухильникам усіх мастей.

З 1927 р. діяльність К. О. Кіркіджа проходить поза межами України. Центральний Комітет партії послав його на партійну роботу в Середню Азію. В 1927—1929 рр. К. О. Кіркідж — секретар ЦК Компартії Узбекистану. Деякий час він був заступником секретаря ЦВК СРСР. В 1929 р. К. О. Кіркідж працював на відповідальній профспілковій роботі.

К. О. Кіркідж був делегатом X—XVI з'їздів партії. На XIII з'їзді РКП(б) його було обрано кандидатом у члени ЦК РКП(б), на XIV і XV з'їздах — членом ЦК ВКП(б), а на XVI з'їзді — членом ЦК ВКП(б). Він був кандидатом у члени Президії ЦК ВКП(б), обирався членом ЦВК СРСР на I—VI з'їздах Рад СРСР.

Життя К. О. Кіркіджа трагічно обірвалося в розквіті його творчих сил. Він загинув 24 травня 1932 р. під час автомобільної катастрофи, яка сталася на 37-му кілометрі Ковровського шосе, і похований на Красній площі в Москві.

Т. М. КОЛЬЯК,
Ф. Ю. ШЕРСТЮК

ГРУПА «ВИЗВОЛЕННЯ ПРАЦІ» І УКРАЇНА

(ДО 80-х РОКОВИН СТВОРЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ)

25 вересня 1883 р. Г. В. Плеханов разом з своїми однодумцями П. Б. Аксельродом, Л. Г. Дейчем, В. І. Засуліч і В. М. Ігнатовим, об'єднавшись у марксистську групу «Визволення праці» (Женева), проголосили про видання «Бібліотеки сучасного соціалізму». В цьому оголошенні були поставлені програмні завдання групи щодо поширення ідей наукового соціалізму шляхом перекладу російською мовою найважливіших творів К. Маркса і Ф. Енгельса, критики народництва і дослідження питань російського суспільного життя з позицій марксизму в інтересах трудящих Росії. Це була перша російська марксистська організація, яка теоретично поклала початок російській соціал-демократії «і зробила перший крок назустріч робітничому рухові»¹.

Група встановила зв'язки з революціонерами в Росії, які почали поширювати марксизм і створювати соціал-демократичні гуртки і організації. Плеханов і його соратники знали багатьох українських революціонерів, що значною мірою полегшувало поширення марксистських ідей на Україні. Плеханов мав зв'язки з соціал-демократами і робітниками Одеси, Києва та інших міст, підтримував їх революційну боротьбу, давав поради соціал-демократам щодо поліпшення якості соціал-демократичних видань.

Повертаючись з еміграції в Росію, учасники революційного руху привозили видання групи Плеханова, розповсюджували їх серед інтелігенції та робітників у соціал-демократичних гуртках. Так, один з прихильників групи «Визволення праці» О. Слободської привіз з еміграції на Україну «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, «Найману працю і капітал» К. Маркса та інші видання групи, організував робітничі гуртки на цукровому заводі в Лебедині, Харківської губернії, і пропагував серед робітників ці твори². За завданням групи Плеханова студент В. Тейтельбаум доставив з Швейцарії в Катеринослав транспорт нелегальної літератури. Згодом він разом з П. Точиським та іншими марксистами організував соціал-демократичні гуртки серед інтелігенції і робітників міста. С. Померанц-Перазич провезла через кордон у Київ праці: Енгельса «Розвиток наукового соціалізму», Плеханова «Російський робітник у революційному русі», Дікштейна «Хто з чого живе» та ін. У Києві вона вела активну революційну роботу, у неї на квартирі була створена друкарня, в якій виходила «Рабочая газета» київських соціал-демократів О. Шліхтер та його дружина Є. Лувіщук, повернувшись з еміграції в Полтаву, організовували в губернії марксистські гуртки і пропагували ідеї наукового соціалізму.

Видання групи «Визволення праці», зокрема праці Плеханова, справили великий вплив на передову революційну молодь України. За свідченням одного з учасників революційного руху в Києві Л. С. Федорченка, праця Г. В. Плеханова «Наші незгоди» була тоді настільки книжкою київської молоді: «Слова і поняття «пролетарій», «капіталізм», «боротьба класів» зовсім витиснули собою старі поняття — «община», «артіль». Мало-помалу створювалась марксистська атмосфера»³. Федорченко відзначає, що особливим успіхом у робітничих гуртках Києва користува-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 251.

² «Група «Освобождение труда», збірник 5, М.—Л., 1926, стор. 59.

³ Журн. «Каторга и ссылка», 1926, т. 27, стор. 25—26.

лись «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, книжка С. Дікштейна «Хто з чого живе» та брошура Г. Плеханова «Російський робітник у революційному русі»⁴. Особливо велику роль у формуванні марксистських поглядів тодішньої революційної молоді Росії відіграла праця Г. В. Плеханова «До питання про розвиток моністичного погляду на історію». Л. С. Федорченко писав у своїх спогадах, що ця книжка викликала серед київської інтелігенції справжню сенсацію, певний час служачи єдиною темою для розмов⁵. Керівники одеських соціал-демократичних гуртків також широко використовували цю працю Плеханова на заняттях⁶.

Високу оцінку діяльності групи «Визволення праці» дав один з організаторів перших соціал-демократичних гуртків у Києві А. В. Луначарський: «Розумовим центром тодішнього соціал-демократичного життя була група «Визволення праці, що проживала за кордоном...»⁷. Робітники України в своїй революційній діяльності керувались марксистськими положеннями, викладеними в працях К. Маркса і Ф. Енгельса, а також у творах і промовах Г. В. Плеханова.

Досить міцними були зв'язки групи «Визволення праці» з прогресивними громадськими діячами західноукраїнських земель, зокрема, з І. Франком, М. Павличком, з поляком Б. Вислоухом. З допомогою І. Франка та його дружини О. Франко на Україну доставлялись нелегальні видання, що випускались групою «Визволення праці». Так, один з транспортів забороненої літератури з допомогою О. Франко та інших діячів Галичини був переправлений через кордон до Харкова. Серед літератури була значна кількість видань групи «Визволення праці» («Маніфест Комуністичної партії» Маркса і Енгельса, «Російський робітник у революційному русі» Плеханова та ін.). З Харкова частину цієї літератури було переслано в інші міста України, зокрема в Херсон, де її розповсюджував серед слухачів сільськогосподарського училища та революційної молоді О. Цюрупа, пізніше видатний діяч Комуністичної партії.

У 1886—1887 рр. Г. В. Плеханов листувався з польським діячем Б. Вислоухом, який редагував у Львові прогресивний журнал «Соціальний огляд». У цьому друкованому органі публікувались статті Плеханова про Фердинанда Лассаля. У листах до Вислоуха Плеханов викладав свої міркування про газети, що виходили тоді в Росії, та про суспільний рух в цій країні. В одному з листів Г. Плеханов критикував діяльність української національної молоді, яка, не маючи «солідних керівників», проявляла свій протест проти царського абсолютизму «в дурній формі надівання національного одягу (вишитих сорочок і т. п.) на зразок Антоновича».

В. Засуліч листувалась з М. Павличком в 1893—1894 рр.⁸ В одному з своїх листів вона просила його щиро подякувати киянам за надіслані ними кошти для групи «Визволення праці», висловлювала радість з приводу того, що в Києві були їх послідовники. В другому листі вона повідомляла М. Павлика про те, що йому вислали видання групи. В свою чергу М. Павлик надсилав у Женеvu галицькі видання (газети, журнали, літературу), які ретельно вивчали члени групи «Визволення праці».

Праці Плеханова «Соціалізм і політична боротьба», «Наші незгоди», «До питання про розвиток моністичного погляду на історію», проекти програми російських соціал-демократів, написані Плехановим, та інші відіграли важливу роль у пропаганді наукового соціалізму в Росії і на Україні. В. І. Ленін, підкреслюючи велике значення книги Плеханова «До питання про розвиток моністичного погляду на історію» для виховання революційних соціал-демократів, писав, що на ідеях цього твору «виховалось ціле покоління російських марксистів»⁹.

В кінці 1894 р., коли було створено «Союз російських соціал-демократів за кордоном», група «Визволення праці» припинила свою діяльність. Формально вона проіснувала до II з'їзду РСДРП. Після другого з'їзду партії Г. В. Плеханов, як відомо, відійшов від революційного марксизму і став меншовиком, за що його гостро критикував В. І. Ленін, відзначаючи, однак, заслуги Плеханова у перший період соціал-демократичної діяльності. «За 20 років, 1883—1903, він дав багато чудових творів, особливо проти опортуністів, махістів, народників»,¹⁰ — писав Володимир Ілліч. Діяльність марксистських гуртків у Росії і групи «Визволення праці» підготували ґрунт для створення марксистської робітничої партії в Росії. Це велике історичне завдання здійснив В. І. Ленін.

П. П. БИСТРЕНКО

⁴ «Каторга и ссылка», 1926, т. 27, стор. 27.

⁵ Там же, 1926, т. 27, стор. 32.

⁶ Центральний державний історичний архів УРСР у Києві, ф. 385, 1895—1896, спр. 529, арк. 111—112.

⁷ А. Луначарский. Воспоминания (из революционного прошлого), М., 1925, стор. 7.

⁸ Журн. «Исторический архив», 1957, № 4, стор. 212—216.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 235.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 328.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ

та літератури

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В ГІРНИЧОРУДНОМУ ПРОМИСЛОВОМУ РАЙОНІ УКРАЇНИ

Методологічну основу висвітлення історії перемоги Жовтневої революції в гірничорудному районі України (Донецько-Криворізькому басейні), як і у всій країні становлять праці В. І. Леніна і відповідні партійні документи, що містять великий фактичний матеріал¹.

Інші джерела з цієї проблеми поділяються на три групи, що відрізняються як формою, так і змістом. Це — архівні матеріали, друковані джерела і мемуарна література. Однією з найбільш характерних особливостей архівних матеріалів, що збереглися, є те, що вони складаються з окремих, часто випадково уцілілих справ або частин фондів, розкиданих по численних обласних і центральних архівних установах України і всієї країни. Наприклад, у Державному архіві Донецької області знаходяться великої цінності документи — протоколи засідань деяких Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Подібного роду справ нема в жодному іншому обласному архіві лівобережної України. У Державному архіві Луганської області і партархіві Луганського обкому КП України є деякі справи профспілок і оригінали спогадів учасників Жовтня, у Державному архіві Харківської області — цінні справи найбільших робітничих профспілок і рад старост, що містять матеріали про боротьбу робітників проти саботажу буржуазії. У Державних архівах Запорізької і, особливо, Дніпропетровської областей є протоколи міських дум.

Архівні матеріали можуть бути розподілені на три групи справ: справи громадських організацій робітників, трудящих мас; буржуазних державних установ і промислових, торговельно-фінансових підприємств. До першої групи належать фонди місцевих організацій більшовиків, Рад, профспілок, фабрично-заводських комітетів Червоної гвардії та інших громадських організацій трудящих мас, робітничого класу. Це найширший за обсягом і основний за своїм значенням вид архівних джерел. Найгірше з цієї групи архівних справ збереглися справи більшовицьких організацій. Тільки у партархіві Донецького обкому КП України знаходяться деякі протоколи за 1911 і 1918 рр. більшовицької організації Юзівки².

Краще збереглися справи, в основному протоколи, деяких Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Так, у Державному архіві Донецької області зберігаються протоколи у фондах під назвою «Виконком Дружківської Ради робітничих і солдатських депутатів» (ф. Р-2620); «Маріупольська Рада робітничих і солдатських депутатів» (ф. Р-2146); «Гришинський райвиконком Ради робітничих і селянських депутатів» (ф. Р-1475); «Костянтинівський, Дружківський, Краматорський і Нью-Йоркський підрайонні виконавчі комітети Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів» (ф. Р-2602). З названих протоколів Рад найбільш повними є підшивки протоколів Виконавчого комітету Дружківської Ради робітничих і солдатських депутатів і Гришинської районної Ради робітничих і селянських депутатів.

Ці протоколи дають можливість відтворити картину того, як створювалися, розвивалися Ради, уявити їх діяльність і роль у підготовці умов для перемоги Радської влади на місяцях.

З протоколів Рад видно, що вони займалися не тільки політичними, господарськими, а й буквально усіма питаннями життя і побуту робітників, широких мас трудящих. Часто на порядку денному виконкомів і навіть пленарних засідань Рад стояли питання про дитячий садок, притулок, хор та ін. За протоколами Дружківської Ра-

¹ Протоколи Сьомої (Квітневої) Всеросійської конференції, VI з'їзду РСДРП(б) ЦК партії за 1917 р., листування Секретаріату ЦК РСДРП(б) з місцевими партійними організаціями та ін.

² Протоколи інших організацій більшовиків Донецько-Криворізького басейну, вилучені на які зустрічаються в нашій історичній літературі, взяті з більшовицьких газет. Оригінали протоколів в архівах не збереглися.

можна встановити з точністю до місяця і числа, як змінювалася назва Ради в міру заростання революції: до 24 березня вона звалася Радою робітничих депутатів, з 24 березня по 5 липня — Радою робітничих і солдатських депутатів, з 5 липня до 30 серпня — Радою робітничих, солдатських і селянських депутатів і з 30 серпня — Радою робітничих, селянських і солдатських депутатів.

Майже повністю збереглися оригінали протоколів Гришинського райвиконкому Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів — з № 2 (21 квітня 1917 р.) до останнього № 74 (15 квітня 1918 р.). Гірше збереглися протоколи Маріупольської (всього кілька номерів) та інших Рад Донецько-Криворізького басейну.

Збереглися деякі протоколи Катеринославської Ради робітничих і солдатських депутатів у Центральному державному архіві Жовтневої революції (ЦДАЖР СРСР, ф. 6978, оп. 1, спр. 383) і зокрема протоколи двох особливо важливих засідань Ради. На першому (9—11 липня) було розглянуто питання про липневі події в Петрограді, на другому (13 серпня 1918 р.) — підбиті підсумки перевиборів Ради (початок серпня) і обрано новий склад Президії Ради. Протоколи Катеринославської Ради відзначаються детальним викладом ходу обговорюваних питань порядку денного і передачею змісту висунутих і прийнятих резолюцій.

Вивчення протоколів показує, що кожна Рада мала свої особливості, обумовлені класовим складом населення та іншими соціальними явищами. Дружківська Рада більше займалася питаннями життя робітників, бо Дружківка була фактично робітничим селищем. В Гришино і навколо нього переважало селянське населення, тому з порядку денного цієї Ради не сходили селянські питання. Однак протоколи показують, що для всіх Рад характерним, насамперед, було те спільне, що згуртовувало робітничі маси, трудящих країни і піднімало їх на соціалістичну революцію. Всі Ради постійно обговорювали питання влади, війни, озброєння робітників, боротьби з саботажем буржуазії, оплати і умов праці робітників, продовольства і багато інших питань, які ставила на порядок денний революція.

Протоколи Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів Донецько-Криворізького басейну за 1917 р., що збереглися в архівах, можуть і повинні стати предметом самостійного дослідження як джерела.

Дуже цінні матеріали про профспілковий рух, про боротьбу робітників з саботажем буржуазії збереглися у ЦДАЖР УРСР і в Державному архіві Харківської області. У справах фондів під назвою «Обласний комісар праці Донецько-Криворізької республіки»³, «Харківський міський комітет профспілки металістів»⁴ та ін. міститься багатий матеріал з питань профспілкового руху і боротьби робітників з саботажем буржуазії. Ці фонди також є унікальними як джерело вивчення історії Жовтневої революції в Донецько-Криворізькому басейні. Справи інших організацій робітничого класу — Червоної гвардії, фабрично-заводських комітетів майже не збереглися, за винятком окремих, що містяться в протоколах Рад робітничих і солдатських депутатів або в інших фондах, де посередньо говориться про Червону гвардію і фабзавкоми.

Порівняно великий матеріал з різних питань Жовтневої революції в Донецько-Криворізькому басейні і на Україні в цілому міститься у таких фондах ЦДАЖР СРСР: «Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет І скликання» (ф. 6378), «Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет» (ф. 1295); «Головне Управління в справах міліції» (ф. 406) та ін. У перших двох фондах є справи з протоколами місцевих Рад, донесення про діяльність місцевих Рад (листування з ними), матеріалами I і II Всеросійського з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів, наприклад, велика справа під назвою «Листування з Радами робітничих і солдатських депутатів і громадськими організаціями Донської області, Катеринославської і Харківської губернії» (ф. 6778, оп. 1, спр. 385). У фонді Головного управління в справах міліції є багато справ під такими назвами: «Листування з Катеринославським губернським комісаром про революційний рух робітників і селян і про необхідність вжиття заходів до придушення руху»; «Національний рух» (багато матеріалів про Україну) та багато інших.

Архівні фонди громадських організацій робітничих, трудящих мас становлять найважливіший матеріал з питань перемоги Радянської влади в Донецько-Криворізькому басейні і на Україні в цілому.

З архівних матеріалів, що збереглися, сюди в основному відносяться і справи (ф. 658/с, оп. 1, спр. 4, 5, 9 та ін.) штабу радянських збройних сил, створеного на початку грудня 1917 р. в Харкові для боротьби з контрреволюцією на Півдні країни. Справи складаються з планів, розпоряджень, донесень, телеграм, записів телефонних переговорів штабу і командирів окремих груп Радянських військ, а також ґрунтовних письмових доповідей головнокомандуючого на Україні В. Антонова-Овсієнка до

³ Центральний Державний архів Жовтневої революції УРСР, ф. 2600, оп. 1, спр. 9.

⁴ Державний архів Харківської області, ф. 1010, оп. 2, спр. 12, 16.

Ради Народних Комісарів. Справи архівних фондів штабу В. Антонова-Овсієнка становлять широкий документальний матеріал з історії розгрому об'єднаних сил кадетсько-каледінської і буржуазно-націоналістичної контрреволюції на Україні наприкінці 1917—на початку 1918 рр.

До справ державних установ належать відповідні фонди Тимчасового уряду, міських мисських дум, губернських комісарів та інших державних установ і органів буржуазної влади.

Майже невикористаними в нашій історичній літературі по темі, що вивчається, є фонди Тимчасового уряду, які зберігаються у Центральному державному історичному архіві СРСР в Ленінграді. Особливо великий інтерес становлять справи фондів Гірничого департаменту (ф. 37, оп. 68, спр. 883), Міністерства юстиції (ф. 1405, оп. 345, спр. 2) і Департаменту загальних справ МВС (ф. 1284, оп. 185, спр. 63), що містять значну кількість документів про революційний рух робітників і селян у Донецько-Криворізькому басейні. Тут зведення Головного управління міліції і донесення буржуазних органів влади, управлінь капіталістичних підприємств, монополій з місць про виступи робітників і аграрний рух Харківської і Катеринославської губерній. Серед цих зведень і донесень є цікаві повідомлення про Ради робітничих і солдатських депутатів, про фабзавкоми та інші організації трудящих.

Приблизно такого ж характеру документи зберігаються у фондах Центрального державного архіву Жовтневої революції УРСР. Це фонди канцелярії Харківського губернського комісара Тимчасового уряду (ф. 290 с/1327, оп. 1, спр. 116) і Харківського губернського земського комітету (ф. 1326, оп. 1, спр. 26, 32, 90). Сама назва багатьох справ говорить про зміст і значення їх як джерела для розробки питань історії Жовтневої революції. У фонді канцелярії Харківського губернського комісара є справа під назвою «Про страйк» (оп. 1, спр. 116), де є документи про саботаж буржуазії і про страйковий рух робітників за серпень—липень 1917 р. Серед справ фонду Харківського губернського земського комітету знаходяться також справи: «Про самовільне захоплення земель селянами і скарги на постанови повітових і волосних земських комітетів» (оп. 1, спр. 90), «Вироки сільських сходів про перехід землі до рук народу без викупу» (оп. 1, спр. 32) та ін. Усі ці справи містять багатий фактичний матеріал про робітничий і селянський рух у період переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну.

До архівних джерел державних установ відносяться і протоколи міських дум, які знаходяться у державних архівах Запорізької і Дніпропетровської областей. Збереглась невелика кількість протоколів Олександрівської міської думи (ДАЗО, ф. Р.-2030, оп. 2, спр. 42) і майже повна підшивка протоколів Катеринославської міської думи (ДАДО, ф. 469, оп. 1, спр. 24). Цінність цих документів полягає в тому, що, по-перше, в доповідях, постановах, дискусіях, зафіксованих у протоколах, міститься значний фактичний матеріал; по-друге, у виступах представників різних партій та резолюціях організацій трудящих відображена політика цих партій і та гостра класова, політична боротьба, яка посилювалась в міру наростання революції. Тільки на підставі протокольних записів, наприклад, Катеринославської міської думи, можна відтворити картину всієї підступності буржуазії та її егеро-меншовицьких слуг, буржуазно-націоналістичної контрреволюції, які прагнули придушити революційний рух трудящих мас і зберегти на Україні буржуазні порядки.

Певний інтерес становлять справи різних об'єднань підприємств: «Товариства власників кам'яновугільних підприємств Донбасу» (Вуглеспілка), «Ради товариств антрацитових підприємств Донбасу» «Антрацитспілка», «Нікополь-Маріупольського гірничого металургійного товариства» та інші, що зберігаються у Державному архіві Донецької області. Перелічені фонди і справи архівів СРСР і УРСР далеко не вичерпують архівних джерел з історії Жовтневої революції в Донецько-Криворізькому басейні і на Україні в цілому.

Короткий опис архівних джерел мав своєю метою представити тільки загальний огляд найбільш важливих видів архівних справ і матеріалів, що містяться в них.

Крім архівних даних, дослідники використовують також друковані матеріали, до яких відносяться, насамперед, газети, а також невелику кількість історичних збірок і листівок за 1917 р., що збереглися.

Газети можуть бути розділені на три види: більшовицька і робітнича преса, загально-демократична преса, буржуазна і дрібнобуржуазна преса.

Найважливішим газетним джерелом для нашої теми і в цілому для розробки історії Жовтневої революції є більшовицька, робітнича преса. До неї, насамперед, відноситься орган ЦК РСДРП(б) — газета «Правда». Без використання матеріалів «Правди» не може бути глибоко розроблена жодна місцева тема з історії Жовтневої революції. Крім директивних матеріалів Центрального Комітету партії, на сторінках «Правди» вміщувались численні кореспонденції з місць, в яких були важливі дані про діяльність місцевих партійних організацій, Рад, про робітничий рух, ставивше робітничих, трудящих мас та ін. Наприклад, у «Правде» («Пролетарій») від 5 вересня 1917 р. була вміщена стаття про продовольчу кризу, що виникла в Катеринославській губернії в результаті саботажу буржуазії.

З місцевих більшовицьких газет слід назвати такі провідні газети Донецько-Криворізького басейну, як «Пролетарий»⁵ — орган Харківського комітету РСДРП(б); «Донецкий пролетарий»⁶ — орган обласного комітету Донецького і Криворізького басейнів і Харківського комітету РСДРП(б); «Звезда»⁷ — орган Катеринославського комітету РСДРП(б); «Донецкий пролетарий»⁸ — орган Луганського комітету РСДРП(б).

На сторінках цих газет представлені широкі матеріали про діяльність більшовицьких організацій, їх боротьбу з есерами, меншовиками, українськими буржуазними націоналістами і всіма ворогами робітничого класу. Велике місце відводили газети Радам, робітничому рухові, питанням союзу робітничого класу і селянства і селянському рухові, фабрично-заводським комітетам, Червоній гвардії, профспілкам та іншим організаціям трудящих.

При вивченні історії встановлення Радянської влади в гірничо-рудному промисловому районі України не можна обмежитись пресою тільки цього району, слід залучити пресу, насамперед більшовицьку, всієї України. По-перше, події, які мали місце в Донецько-Криворізькому басейні, безпосередньо відображались на сторінках газет Києва, Одеси, Миколаєва та інших міст України, по-друге, і це головне, більшовицька преса України містить багатий матеріал про зв'язки і контакти між робітничими колективами, трудящими масами, численними більшовицькими організаціями.

Серед джерел місцевого походження матеріали більшовицьких газет займають велике місце. Без використання їх цілий ряд найважливіших питань теми, що вивчається, висвітлити було б неможливо.

До загальнодемократичної преси відносяться, головним чином, газети Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Незважаючи на те, що більшість в Радах Донецько-Криворізького басейну, як і країни в цілому, після Лютневої революції спочатку належала представникам угодовських, дрібнобуржуазних партій, ці Ради були організаціями робітників, солдатів, селян — широких мас трудящих, а не дрібнобуржуазними. У роботі Рад найактивнішу участь брали більшовики. Тому й газети, що видавались Радами, не можна віднести до дрібнобуржуазної преси. Це була демократична преса. А звідси і її значимість, як джерела.

Серед газет Рад даного промислового району, що збереглись, необхідно назвати щоденну газету «Известия Харьковского Совета рабочих и солдатских депутатов» (орган Харківської Ради), перший номер цієї газети вийшов 4 березня 1917 р., з червня газета була перейменована в «Известия Юга» і стала органом Харківської Ради, губерньського комітету і обласного комітету Рад робітничих і солдатських депутатів Донецького і Криворізького басейнів; щоденну газету «Известия Екатеринославского Совета рабочих депутатов» (пізніше і солдатських), перший номер її вийшов 9 березня 1917 р. З середини квітня Катеринославська Рада стала видавати ще одну газету — «Голос солдата» (газета виходила спочатку тричі на тиждень). В середині березня в Донбасі стала виходити щоденна газета «Известия Лозово-Павловского Совета рабочих и крестьянских депутатов».

Матеріали, вміщені в газетах Рад, становлять велику цінність як джерело. Насамперед, на сторінках цих газет найбільш повно висвітлювались життя і діяльність самих Рад — розвиток Рад, усі зміни, що відбувались всередині їх, процес більшовизації та ін. Газета «Известия Екатеринославского Совета рабочих и солдатских депутатов» публікувала повні тексти протоколів мандатних комісій по перевиборам Рад. Зокрема, були опубліковані протоколи мандатної комісії по виборах у Ради, що відбувались наприкінці листопада 1917 р., під час яких більшовики завоювали абсолютну більшість депутатських місць⁹. У цих протоколах є дані про заводи, установи і організації, що брали участь у виборах до Ради, списки депутатів. Це рідкі і серед усіх видів джерел Жовтневої революції Донецько-Криворізького басейну поки що єдині документи такого змісту. Протоколи мандатної комісії Катеринославської Ради можуть бути предметом спеціального дослідження і як джерело та матеріал з питань більшовизації Рад.

На сторінках газет, що видавались Радами, міститься багатий фактичний матеріал з усіх питань революції. Великий інтерес у цьому плані становить газета

⁵ Газета виходила з 10 березня до 21 вересня 1917 р. Вийшло всього 135 номерів.

⁶ Перший номер газети вийшов 2 листопада 1918 р. За 1917 р. було випущено 48 номерів.

⁷ Перший номер газети «Звезда» вийшов 4 квітня 1917 р. За 1917 р. було випущено 170 номерів.

⁸ Газета «Донецкий пролетарий» стала виходити з 1 липня 1917 р. За 1917 р. було випущено близько 110 номерів газети.

⁹ «Известия Екатеринославского Совета рабочих и солдатских депутатов», 13, 16, 20, 21, 23 грудня 1917 р.

«Известия Лозово-Павловского Совета рабочих и крестьянских депутатов»¹⁰. На її сторінках вміщувались протоколи засідань заводських і рудничних комітетів, зборів робітників, їх резолюції. Газети займалися питаннями боротьби робітників з розрухою, діяльності профспілок, Червоної гвардії, організації селянської бідноти та ін.

Матеріали з місць про життя робітничих колективів, їх партійних організацій. Рад газета, як правило, вміщувала в такій редакції, в якій вони були складені їх авторами. Всі ці матеріали відзначаються простотою і безпосередністю в постановці питань, що хвилювали робітників, трудящих на місцях, і свідчать про величезну творчу ініціативу найширших мас трудящих, які піднялись на боротьбу за владу Рад.

Газета «Известия Лозово-Павловского Совета» широко висвітлювала хід боротьби робітників, широких мас трудящих за владу Рад не тільки в районі її діяльності, а й у всьому Донецькому басейні. На сторінках цієї газети багато матеріалів про події у Бахмуті, Луганську, Горлівсько-Щербинівському районі, Юзівці та ін. Якщо врахувати, що газети багатьох міст Донбасу та інші письмові джерела (архіви) майже не збереглися, то «Известия Лозово-Павловского Совета» з ряду питань боротьби за владу Рад в Донецькому басейні є єдиним джерелом.

Слід підкреслити, що під час більшовізації Рад і їх газети ставали більшовицькими. Вони енергійно закликали робітників, широкі маси трудящих до боротьби з силами контрреволюції і невтомно викривали всі підступи й задуми як всеросійської, так і місцевої буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Так, викриваючи зрадницьку політику контрреволюційної буржуазно-націоналістичної Центральної ради, газета Лозово-Павлівської Ради в одній з своїх статей під назвою «Рада служить Каледіну» писала, що «Лозунг права на національне самовизначення використовується українською буржуазією для того, щоб позбавити робітників і селян всіх народностей, що населяють Росію, прав на соціальне самовизначення»¹¹, тобто на соціальне визволення.

Ставши більшовицькими, газети Рад Донсько-Криворізького басейну сприяли зміцненню дружби народів, єдності сил робітничого класу, широких мас трудящих як найважливіших умов встановлення і зміцнення Радянської влади як на Україні, так і у всій країні. Значення газет Рад як джерела для вивчення Жовтневої революції ще недостатньо розкриті у нашій джерелознавчій літературі.

Буржуазні і дрібнобуржуазні газети об'єднує вороже ставлення до робітничого класу, широких трудящих мас, до соціалістичної революції. На сторінках цих газет ми знаходимо матеріали, що розкривають підступні задуми буржуазії та її есероменшовицьких слуг. Наприклад, в 1917 р. під час виборів до різних громадських організацій і органів влади буржуазні і дрібнобуржуазні партії прагнули виставити якомога більше своїх списків. У Катеринославі по виборах у міську думу в серпні вони виставили 23 списки кандидатів у гласні. Поява великої кількості блоків і союзів у виборах обумовлювалася не якимись істотними розходженнями у політиці цих партій, а тактичними міркуваннями, спрямованими на те, щоб завести в оману виборців і залучити їх на свій бік. Реакційна газета катеринославської буржуазії відверто писала: «Майже у всіх містах є старі партії, представники яких хоч би в невеликій кількості при всякій комбінації увійдуть до нових дум»¹².

Говорячи про буржуазні і дрібнобуржуазні газети, як джерело, слід мати на увазі і ту обставину, що вони в міру розвитку революції змушені були все більше й більше загравати з масами, лавірувати. Наприклад, повідомляючи про підсумки перевиборів Харківської Ради робітничих і солдатських депутатів, буржуазна газета «Южный край» змушена була відзначити, що «у члени Ради пройшли в переважній кількості більшовики»¹³. Буржуазні газети мали великий штат кореспондентів, в них була добре поставлена інформація, що також необхідно враховувати, розглядаючи їх, як джерело по історії Жовтневої революції. Безсумнівно, всі революційні події як буржуазні, так і дрібнобуржуазні газети подавали надто перекручено і тенденційно. Але вони містять значний фактичний матеріал, який і повинен бути використаний при дослідженні.

Крім газет, збереглися й інші види друкованих джерел по Жовтневій революції, наприклад, «Екатеринославская городская статистика» (1918 р.), «Итоги переписи 1917 года по уездам и волостям Донецкой губернии», «Сельское хозяйство», «Фабричная промышленность и занятие населения Харьковской губернии» (1917 р.) і багато інших.

¹⁰ Майже повний комплект «Известий Лозово-Павловского Совета» зберігся в Державній публічній бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна і бібліотеці АН СРСР (Ленінград).

¹¹ «Известия Лозово-Павловского Совета рабочих и крестьянских депутатов», 17 грудня 1917 р.

¹² Газ. «Приднепровский край», 5 серпня 1917 р.

¹³ Газ. «Южный край», 21 серпня 1917 р.

Винятково цінним джерелом є мемуарна література. Спогади про Жовтневу революцію почали з'являтися одразу ж після революції. Особливо велика к'ляк'сть їх була опублікована у 20-х роках. Спогадами був заповнений журнал «Летопись революции». Одночасно було видано ряд збірок і книг спогадів про окремі міста¹⁴.

Чудовою рисою мемуарної літератури як джерела є те, що вона здатна в яскравій формі передати пафос, колорит епохи, настрій мас, їх незламну волю й енергію в революції.

У листопаді 1917 р. для робітників Донецького басейну створилася вкрай тяжка обстановка у зв'язку з вторгненням контрреволюційних військ Каледіна і повсюдною активізацією збройних банд кадетсько-каледінської і буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Одні з учасників боротьби з силами контрреволюції І. П. Звягін про обстановку, яка склалася для Червоної гвардії і робітників Донбасу в той час, пише так: «Фронтів виявилось стільки, що й не злічити. Кожне селище, шахта, залізнична вітка ставали місцем боїв. Загони буквально вертілися дзигами, найжачучись багнетами то в один, то в інший бік. Ніхто не знав, де ворог: може, в тилу, а може, на фланзі»¹⁵.

Мемуарна література містить значний фактичний матеріал і посідає значне місце серед джерел. Проте вона має і властиві їй недоліки, як джерело. Часто в спогадах, записках учасників революції ми зустрічаємо елементи суб'єктивізму, тенденцію якоюсь мірою прикрасити події тощо.

Загальним недоліком усієї мемуарної літератури про Жовтневу революцію в Донецько-Криворізькому басейні є те, що дуже мало, часто тільки у загальних фразах подається період зламу старого державного апарату і заснування влади Рад (листопад — грудень 1917 р. і січень 1918 р.). Наприклад, така видатна подія в історії Жовтневої революції на Україні, як I Всеукраїнський з'їзд Рад, не здобула свого певного детального висвітлення в наявній мемуарній літературі і навіть у більш ранніх видавнях мемуарної літератури, коли в пам'яті авторів всі ці події були свіжі.

Стислий огляд дає можливість зробити висновок про те, що джерела з цієї теми далеко ще не вивчені і що необхідна дальша, глибша дослідницька робота над ними.

В. Я. БОРЩЕВСЬКИЙ

¹⁴ «Пятая годовщина Октябрьской революции», Екатеринослав, 1922, 269 с.; «Октябрьская революция. Первое пятилетие», Харьков, 1922, 663 с.; «Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сборник воспоминаний и статей», Днепропетровск, 1927, 212 с.; «1917 г. в Харькове. Сборник статей и воспоминаний», Харьков, 1927, 381 с.; «Борьба за Октябрь на Артемовщине. Сборник воспоминаний и статей», Харьков, 1929, 392; В. А. Антонов-Овсеенко. Записки о гражданской войне, М., 1924, т. I, та ін.

¹⁵ «Рассказы о великих днях», Донецк, 1957, стор. 151.

«З ІСТОРІЇ СОЦІАЛІСТИЧНОГО І КОМУНІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА НА УКРАЇНІ (1934—1961)», Вид-во АН УРСР, К., 1963, 188 с.

В історичних рішеннях XXII з'їзду КПРС і новій Програмі партії поряд із створенням матеріально-технічної бази комунізму і формуванням нових, комуністичних суспільних відносин поставлені завдання по комуністичному вихованню радянських людей. У цій важливій справі велику роль повинні відіграти суспільні науки, які становлять наукову основу керівництва розвитком суспільства.

Саме ці проблеми і розглядаються у рецензованому збірнику статей, які узагальнюють окремі питання історії соціалістичного і комуністичного будівництва в Українській РСР.

Центральне місце в збірнику займає висвітлення трудових подвигів українського народу в боротьбі за дострокове виконання семирічки, за успішне втілення в життя нової Програми КПРС. Так, у статті В. О. Романцова на великому документальному матеріалі яскраво показана наполеглива боротьба робітників вугільної промисловості Донбасу за технічний прогрес, оволодіння новою технікою і підвищення продуктивності праці, на базі чого створюється найвищий у світі життєвий рівень радянського народу.

В. С. Хмельська висвітлює героїчну боротьбу металургів України за дострокове виконання семирічки. Вона наводить багато яскравих і переконливих прикладів про справді масовий рух робітників за повне використання наявних резервів і успішне виконання виробничих планів. Автор статті наводить також переконливі приклади позитивних наслідків активної участі широких мас трудящих у керівництві виробництвом.

Висвітленню питань боротьби трудівників сільського господарства республіки за успішне виконання завдань семирічки присвячена стаття В. С. Петренка. На основі численних документальних даних автор показує великі досягнення в розвитку сільського господарства і піднесенні матеріального добробуту колгоспного селянства України, що відбулися після вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС. Автор статті критикує «наукові праці» буржуазних псевдовчених, які на замовлення своїх хлібодавців вигадують усілякі пісенітніці про наш колгоспний лад.

Боротьба гірників Донбасу за освоєння нової техніки та нових форм організації праці висвітлюється у статті Р. А. Худяк. На конкретних переконливих фактах автор показує багатогранну роботу партійних і громадських організацій по мобілізації працівників кам'яновугільної промисловості Донецької і Луганської областей на освоєння вугільних комбайнів впровадження циклічності в роботі шахт Донецького кам'яновугільного басейну.

Н. І. Ткач присвятила свою статтю питанням боротьби партійних організацій України за піднесення колгоспного виробництва в період завершення соціалістичної реконструкції народного господарства і перемоги соціалізму. В статті розповідається, як на базі могутнього розвитку промисловості і особливо її провідної галузі — важкої індустрії — успішно розвивалось і колгоспне сільське господарство.

У статті С. М. Сирцовой висвітлюються питання піднесення матеріального добробуту і культурно-технічного рівня робітничого класу України в роки третьої п'ятирічки (1938—1941 рр.). Автор, керуючись марксистсько-ленінською методологією, правдиво показує великі зміни в матеріальному добробуті і піднесенні культурно-технічного рівня робітничого класу України, які сталися в результаті повної перемоги соціалізму в нашій країні. В статті наводяться яскраві приклади постійного піднесення продуктивності праці, дані про зростання фондів суспільного розподілу поряд із зростанням заробітної плати, про комунальне й житлове будівництво, розширення мережі торговельних організацій, підприємств громадського харчування, зкладів охорони здоров'я, культурно-освітніх установ тощо.

Особливої уваги в рецензованому збірнику заслуговує стаття М. В. Ковалю, присвячена питанням української історіографії періоду Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.). Автор справедливо вказує, що українська історіографія радянського часу ще недостатньо досліджена. Незважаючи на невеликий обсяг праці, автор статті зумів ґрунтовно висвітлити основні проблеми над розв'язанням яких працювали історики України в роки Великої Вітчизняної війни. В статті М. В. Ковалю читач знає

де багато даних про самовіддану, патріотичну оборонно-масову роботу істориків Радянської України в надзвичайно тяжкій період життя нашої Батьківщини.

В усіх статтях збірника наводяться важливі приклади, факти і цифри, що характеризують величезні соціалістичні перетворення і успіхи в боротьбі трудящих нашої країни за побудову комуністичного суспільства. Автори відзначають негативний вплив культу особи Сталіна на господарське і культурне будівництво, а також на розвиток історичної науки. Позитивною рисою всіх статей є ширше використання в них багатих документальних матеріалів, взятих з центральних, обласних та відомчих архівів.

Поряд з цим в ряді статей збірника мають місце й недоліки. Майже всі статті з питань історії боротьби робітничого класу і селянства (В. О. Романцов, Р. А. Худяк) перепасичені цифрами, які часто не подаються в узагальненому вигляді. Чимало трапляється також «випадкових», поодиноких фактів, які не тільки не характеризують становища в цілому, а й не несуть в собі повного навантаження і таким чином є зайвими. Ряд статей хибують на «схематизм».

Деяким статтям бракує широких узагальнень і висновків з викладеного матеріалу. Характерною в цьому відношенні є стаття В. С. Хмельської «Роль профспілкових організацій металургійної промисловості України в розгортанні соціалістичного

змагання за виконання семирічного плану», в якій наведено велику кількість найрізноманітніших матеріалів про участь профспілок в організації руху за комуністичну працю, проте не дається потрібних висновків.

У статті Н. І. Ткач ряд положень ілюструється фактами лише з окремих областей республіки (стор. 15); наведені в цій же статті дані про склад учасників Харківської обласної наради передовиків по зерну суперечать висновку автора (стор. 18). В статтях В. С. Петренка і Н. І. Ткач майже зовсім не висвітлено такого важливого питання, як шефська допомога колективів промислових підприємств колгоспам. Недоліком цих статей, як і деяких інших, є також відсутність практичних рекомендацій, які авторам, що добре вивчили той чи інший процес комуністичного будівництва на окремих ділянках, треба було зробити. Бажано було, щоб автори ширше розповіли про героїв комуністичного будівництва, подали їх трудові біографії. Чимало в статтях рецензованого збірника є й стилістичних огріхів.

Проте ці окремі недоліки не знижують наукової цінності збірника, який дає читачам глибоко обгрунтовані дані про подвиги українського народу в побудові соціалістичного суспільства і втіленні в життя величезної програми будівництва комунізму в нашій країні.

Н. И. СИРОТА

О. С. КУДЛАЙ. ВІД КОМУНІСТИЧНИХ СУБОТНИКІВ
ДО БРИГАД КОМУНІСТИЧНОЇ ПРАЦІ, Вид-во «Радянська школа»,
К., 1962, 138 с.

В. І. Ленін надавав важливого значення влаштуванню суботників, в яких він бачив паростки нового, комуністичного ставлення до праці. Трудящі ЦРСР, керівні Комуністичною партією, пройшли славетний шлях героїчної боротьби за побудову соціалізму і лінні, натхненні рішеннями ХХІІ з'їзду КПРС, активно втілюють у життя величезну програму розгорнутого будівництва комунізму. Величезну роль в успіхах радянського народу відіграло і відіграє соціалістичне змагання, першою формою якого були комуністичні суботники. Форми змагання визначались періодами боротьби за комунізм, економічною політикою нашої партії і держави, ступенем свідомості трудящих. Метою соціалістичного змагання завжди було підвищення продуктивності праці, бо це, як відзначав В. І. Ленін, найважливіше для перемоги нового суспільного ладу.

В цілому вдало спробу коротко узагальнити участь радянських людей в соціалістичному змаганні, в боротьбі за комуністичну працю за роки Радянської влади зробив О. С. Кудлай в рецензованій книзі. Шкода, що в праці, яка розрахована на чителів шкіл і студентів вузів, автор не

дав, хоч коротенького, огляду праць своїх попередників чи навіть короткого списку літератури. Це допомогло б учителям і студентам краще орієнтуватись в даній великій темі.

Цінним книги є те, що автор на багатому фактичному матеріалі показує героїчну боротьбу трудящих України за побудову соціалізму і створення матеріально-технічної бази комунізму, участь їх у соціалістичному змаганні, починаючи від суботників і кінчаючи бригадами комуністичної праці. Соціалістичне змагання зображується як яскрава форма відбиття суті виробничих відносин. Радянські люди в боротьбі за побудову комунізму проникаються глибокою повагою до суспільно корисної праці, як джерела життя і благополуччя людей, запоруки прогресу і процвітання всього суспільства.

О. С. Кудлай показує рух бригад комуністичної праці як масовий і свідомий рух, що знаходить свій відбиток не тільки в підвищенні продуктивності праці, а й в особистому і громадському житті учасників цього руху. Комуністична організація суспільної праці ґрунтується на свідомій дисципліні трудящих, на любові до праці,

на турботі кожного трудящого про поліпшення матеріального становища і підвищення культури всіх трудящих і розквіт нашої Батьківщини. В цьому величезна перевага комуністичної організації праці над капіталістичною.

У книзі добре показана плідна дружба українського народу з російським народом і народами інших радянських республік, їх взаємодопомога, спільні зусилля по створенню комуністичного суспільства. Автор

наводить багато яскравих прикладів, які стосуються окремих трудівників, бригад і великих колективів трудящих. Проте в книзі мало узагальнюючих відомостей про соціалістичне змагання, про боротьбу за комуністичну працю на окремих історичних етапах.

Проте окремі недоліки не можуть знизити загальної позитивної оцінки книги О. С. Кудлая.

К. К. ШИЯН

*П. ГАРЧЕВ, С. МАЛКІЄЛЬ. КОЛГОСП ім. ЛЕНІНА
ЛЕБЕДИНСЬКОГО РАЙОНУ НА СУМЩИНІ, Харківське вид-во, 1963, 92 с.*

Рецензована брошура просто й цікаво розповідає про трудову історію однієї з передових у республіці сільськогосподарських артільей ім. Леніна, Лебединського району, Сумської області.

Невелика за розміром, але глибоко змістовна, вона відроджує певною мірою чудові традиції О. М. Горького, який приділяв значну увагу написанню історії невеликих міст і населених пунктів, колгоспів, фабрик і заводів. Створення брошури відповідає постанові ЦК КП України про написання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» до знаменної дати — 50-річчя Великого Жовтня і в зв'язку з цим має велике значення. Книгу читають з увагою і великою користю для себе люди, які займаються зараз історією міст і сіл в областях республіки.

У невеликій передмові висвітлюються величні завдання, накреслені ХХІІ з'їздом і новою Програмою КППС перед соціалістичним сільським господарством.

Автори вдало показали радянське село у порівнянні з його тяжким і безпросвітним минулим, на конкретних прикладах висвітлили переваги колгоспного соціалістичного ладу. Це має велике виховне значення для сучасної молоді.

Заслугує схвалення те, що історія і розвиток колгоспу ім. В. І. Леніна подаються на широкому фоні, у тісному зв'язку з тими соціально-економічними процесами, які відбувалися на Україні і в цілому в країні. Нам здається дуже вдалим розподіл матеріалу на розділи, які послідовно відбивають етапи розвитку колгоспу. Відтворюючи основні події в житті колгоспу, автори вміло використовують матеріали місцевих газет, Сумського, Лебединського, Саратовського архівів, архіву Головного комітету ВСГВ та Центрального державного архіву Жовтневої революції УРСР. Усе це дало змогу створити потрібну й корисну, в першу чергу для села, книгу.

Слід відзначити, що одним з позитивних є той факт, що через усю книгу червоною ниткою проходить показ соціалістичного змагання та могутнього руху передовиків і новаторів сільськогосподар-

ського виробництва, який спрямовувала партійна організація колгоспу.

Недоліком книги є те, що в ній недостатньо висвітлюється роль комсомольської організації, всієї молоді колгоспу в піднесенні сільськогосподарського виробництва. За винятком участі в організації і роботі шкіл молодих механізаторів, кукурудзоводів та інших шкіл, молодь колгоспу не показується застрільником усього нового, передового.

Основне багатство нашої країни — це наші чудові люди, які своїми руками будують світле майбутнє всього людства — комунізм. Тому значну увагу автори книги приділили показу людей — засновників, патріотів, невтомних трудівників колгоспу. Особливо переконливими є ті сторінки книги, де йдеться про узагальнення досвіду роботи передовиків. Але поряд з цим слід зауважити, що автори дуже схематично показали чудовий рух сучасності — змагання за звання членів бригад і ударників комуністичної праці. А висвітлення цього питання заслуговує на значну увагу.

Читаючи книгу, проникаєшся глибокою повагою до славної дочки українського народу, депутата українського радянського парламенту, делегата ХХ, ХХІ і ХХІІ з'їздів КППС, двічі Героя Соціалістичної Праці М. Х. Савченка, першого голови колгоспу комуніста 25-тисячника Є. І. Беренського, Заслуженого зоотехніка УРСР С. М. Гайдаша, відомого механізатора Героя Соціалістичної Праці Я. М. Шульги, агронома О. П. Демченко, голови колгоспу М. Ф. Коротуна та багатьох інших, які своєю самовідданою працею прославили колгосп на всю країну.

Посилаючись на архівні матеріали, автори переконливо показують, як з піднесенням колгоспного виробництва зростала трудова активність колгоспників як наслідок нового, свідомого ставлення до праці. Це красномовно підтверджується цифровими даними.

Справжній патріотизм виявили трудівники села в роки Великої Вітчизняної війни. Самовіддана праця під час ева-

куації у Вольському районі, Саратовської області, куди була перевезена тваринницька ферма колгоспу, дала відчутні наслідки — за весь період евакуації на фермі не загинуло жодного теляти.

Автори розповіли не лише про успіхи, а й показали труднощі і перешкоди, з якими довелося зустрітися колгоспникам під час утворення колгоспу, у посушливий 1946 р., у період Вітчизняної війни, а також серйозні недоліки, причини яких було розкрито у 1953 р. у рішеннях вересневого Пленуму ЦК КПРС.

У брошурі автори переконливо показують, що значні досягнення колгоспу, зокрема в тваринництві, стали можливими завдяки поліпшенню кормової бази і повноцінній годівлі худоби різноманітними поживними кормами, а також дотриманню всіх зооветеринарних вимог догляду за нею.

Заслугою авторів можна вважати і той факт, що результати виробництва подані у тісному зв'язку з успіхами в ідеоло-

гічній і культурно-освітній роботі (ще в першій половині 30-х років Токарі-Березьки стали селом суцільної письменності, значно підвищився культурний і виробничий рівень колгоспників та ін.).

Брошура добре оформлена. В ній вміщено велику кількість фотоілюстрацій, портретів знатних людей колгоспу, що значно оживляє текст брошури.

Ознайомившись з цією брошурою, читач переконується, що успіхи, досягнуті артіллю, стали можливими завдяки постійній допомозі колгоспам з боку Комуністичної партії і Радянської держави, а також повсякденній організаторській роботі комуністів і комсомольців, сільського активу. Саме тому брошура «Колгосп ім. Леніна Лебединського району на Сумщині» в цілому є корисною і потрібною. Хочеться висловити побажання, щоб якомога більше книжок було написано про передові колгоспи нашої країни.

Н. В. ПЛЮЩ

О. А. ПАРАСУНЬКО. ПОЛОЖЕНИЕ И БОРЬБА РАБОЧЕГО КЛАССА УКРАИНЫ (60—90-е ГОДЫ XIX в.), Изд-во АН УССР, К., 1963, 575 с.

Рецензована монографія є однією з найважливіших праць з історії робітничого класу України другої половини XIX ст. В ній на основі вивчення великого фактичного матеріалу, найважливіших архівів та літературних джерел систематично висвітлено становище робітничого класу України та його боротьбу в 60—90-х роках XIX ст.

Значних успіхів автор досяг в узагальненні історії формування робітничого класу України, особливо його становища, перших кроків визвольного руху, а також історії поширення марксизму, виникнення і діяльності марксистських груп та гуртків. Робітничий рух на Україні того періоду послідовно висвітлюється як складова частина загальноросійського робітничого руху. При цьому показаний конкретний вплив зростання робітничого руху в Росії на розвиток робітничого руху на Україні. Передмова монографії, що містить постановку проблеми, огляд літератури і джерел, зокрема критику ліберально-буржуазної і буржуазно-націоналістичної історіографії, свідчить про оволодіння О. А. Парасуньком марксистсько-ленінською методологією історичного дослідження взагалі, дослідження історії пролетаріату зокрема. Недоліком цієї частини праці слід вважати неповний аналіз літератури з теми, зокрема 20—30-х років, у тому числі видань з питання про початок проникнення в маси ідей марксизму і соціал-демократичного руху на Україні.

Заслугує на увагу побудовані на останніх досягненнях радянської історичної науки аналіз процесів розвитку промисло-

вості в дореформенний період і дослідження соціальних наслідків реформи 1861 р. на Україні, стану промисловості України в 60-х роках, дальшого розвитку найважливіших галузей промисловості в різних районах і по Україні в цілому, формування в зв'язку з цим фабрично-заводського пролетаріату.

Значне місце в праці займає питання про становище робітничого класу України в період промислового капіталізму. Спираючись на спадщину класиків марксизму-ленінізму про становище пролетаріату в епоху промислового капіталізму і на великий фактичний матеріал, переважно архівний, автор дав всебічний конкретний аналіз найважливіших проблем економічного становища пролетаріату України в 60—90-х роках XIX ст. Докладно вивчено у монографії робочий день на промислових підприємствах України. Тривалість робочого дня досліджено конкретно по всіх галузях не тільки великої промисловості України (вугільних шахтах Донбасу, залізорудної промисловості Криворіжжя, чавуноливарних підприємств, харчової, особливо цукрової промисловості, на залізничному транспорті і т. д.), а й на дрібних підприємствах, а також по окремих губерніях України. При цьому наведені конкретні дані про розпорядок робочого дня та змінюваність, про різні засоби граничного продовження робочого дня капіталістами. Відзначено також найважливіші моменти фабричного законодавства про робочий день у Росії у 60—90-х роках XIX ст.

З такою самою скрупульозністю досліджено автором питання про заробітну плату робітників України по окремих галузях промисловості у 70—90-і роки XIX ст. Докладно розглянуто житлові умови робітників України тієї епохи.

Чималий інтерес становить зокрема дослідження автором умов праці і травматизму робітників. В книзі зроблено ряд важливих спостережень щодо особливостей становища пролетаріату України, його жорстокої експлуатації іноземними та вітчизняними капіталістами. Водночас слід зазначити і ряд недоліків.

Так, автор розглядає становище робітничого класу лише як передумову робітничого руху, а не як певний результат боротьби робітників з капіталістами в той чи інший період. Саме поняття «становище робітничого класу», що має розкривати не тільки його економічне становище, а й місце і роль у суспільстві, звужене, тобто зведене до спроб показати безперервне погіршення становища робітників з десятиліття на десятиліття. Тимчасом із зростанням великої капіталістичної промисловості зростала й потреба освічених робітників. Всупереч усім намаганням царизму тримати народ в темряві й нецтві робітничий клас України, як і всієї Росії, з 60-х до 90-х років зробив серйозний крок уперед в загальноосвітньому і культурному зростанні. За своїми технічними навиками, загальним підвищенням культурного рівня робітничий клас України 90-х років різко відрізнявся від робітників 60-х—70-х років. Автору, мабуть, відомі наслідки перепису 1897 р. про писемність серед робітників України як найбільш передової частини трудящого населення Росії. Не можна при цьому применшувати значення того часткового поліпшення становища робітничого класу Росії і України, що було досягнуто класовими боями пролетаріату в 70—90-х роках. У протинному разі боротьба робітників Росії проти царизму і буржуазії, за економічне поліпшення свого становища, здається зовсім безрезультатною. Соціальною опорою російських марксистів був не жєбрацький, безкультурний пролетаріат, а в здебільшого вже здібний читати соціал-демократичні листівки, з досвідом боротьби за поліпшення свого становища.

В монографії О. А. Парасуька дано цілісне, систематичне висвітлення робітничого руху на Україні, починаючи з 60-х і до 90-х років XIX ст., вперше введено в обіг досі не відомі дані про заворушення робітників України в 60-х роках, значно доповнені відомості про робітничий рух 70-х років. Висновки автора про характер руху робітників України в 60-х роках XIX ст. становлять серйозний інтерес для загальної характеристики робітничого руху Росії в першому десятиріччі пореформенної епохи.

Докладно проаналізовано в книзі дані про страйковий рух на Україні в 60—70-і роки по роках, губерніях і галузях промисловості, причини і приводи википлення

страйків, а також загальні дані про робітничий рух на Україні в 60—70-х роках. Все це значно розширяє уявлення про перші кроки класової боротьби робітничого класу України, а, отже, і Росії в цілому.

Викликають інтерес нові архівні дані про роль Одеси, як важливого пункту транспортування «Колокола» та інших революційних видань, і про зв'язки революціонерів Одеси 60—70-х років із зарубіжними революційними колами, підпільними групами в Росії. Про «Південноросійський союз робітників» існує вже значна література. Але автор висвітлив її на базі нових джерел, а головне, як складову частину історії визвольного руху робітників України і всієї Росії.

Отже, робітничий рух на Україні в 70-х роках загалом показано глибоко і повно, але питання про ставлення революційної народницької інтелігенції 70-х років до робітничого руху висвітлено неповно, однобічно. Позитивне значення революційно-демократичних традицій революційної інтелігенції 70-х років, як і приєднання передових робітників до ідей революційної демократії і утопічного соціалізму, а також знайомство з різними течіями соціалізму на Заході недооцінено автором. У монографії підкреслено лише негативну сторону погляду революційного народництва. Автор не до кінця подолав помилкового погляду, що панував у період культу особи, на роль революційного народництва 70-х років у визвольному русі Росії. Це певною мірою позначилося на висвітленні питання про пропаганду революційних ідей серед передових робітників України і у 80-х роках.

Майже половина монографії присвячена проблемам історії масової пролетарської боротьби і соціал-демократичного робітничого руху на Україні в останні два десятиріччя XIX ст. Хоча ці проблеми в цілому по Росії і в окремих районах країни порівняно більше вивчені, ніж у 70—80-і роки, автор самостійно дослідив цей період і на базі виявлених ним нових джерел і більш глибокого та повного вивчення вже досліджуваних джерел вніс багато нового. О. А. Парасуько детально висвітлює посилення страйкової боротьби робітничого класу України в 80-х—першу половину 90-х років. Страйки робітників України аналізуються окремо в першій половині 80-х і другій половині 80-х—початку 90-х років. До цього часу в літературі не було узагальнюючих статистичних даних про страйки робітників на Україні і кількість їх учасників. Не було точних даних за 80-і роки в цілому. На основі зібраних узагальнених даних автору вдалося встановити, що з 80-х років переважаючою формою боротьби робітників України був страйк і що, незважаючи на промислову кризу, робітничий рух в те десятиріччя не тільки не занепав, а навіть за кількістю страйків зріс, порівнюючи з 70-ми роками.

Глибоке вивчення страйкового руху робітників України у другій половині 80-х і початку 90-х років у зв'язку з прискоренням

озвитком у той час найважливіших галузей промисловості привело автора до ряду ажливих висновків. У зв'язку з цим значний інтерес становлять складені автором статистичні таблиці про кількість страйків заворушень на Україні в 1880—1894 рр., ериторіальне розміщення їх по губерніях а Україні і кількість страйкарів і учасників заворушень за ті ж роки, а також аблиці про розміщення страйків по галузях промисловості, головні причини і приоди виникнення страйків у 1880—1894 рр. про тривалість страйків та їх результати.

Розмах страйкового руху і зростання ласової свідомості фабрично-заводських юбітників України в світлі цих даних уявляється більш конкретним, а вклад їх у залальний фронт визвольної боротьби пролетаріату Росії більш значним. Менш повно ісвітлено питання про робітничі гуртки на /країні, про революційну пропаганду серед іередових робітників Києва, Харкова, Одеи та інших міст України.

В цілому робітничий рух на Україні в ізіпочинний період визвольного руху Росії (1861—1894 рр.) досліджено в рецензованій монографії правильно, в світлі лєнінських іжінок цього періоду.

Значну увагу автор приділяє початку пролетарського періоду визвольного руху а Україні. Автор і тут досліджує історію зиникнення і діяльність соціал-демократич-

них організацій і робітничий рух на Україні в другій половині 90-х років. Розгляд цього періоду дано на базі переважно архівного матеріалу, конкретно досліджено випикнення і діяльність майже всіх соціал-демократичних груп, що виникли на Україні з кінця 80-х до кінця 90-х років. Значну увагу приділено організації за прикладом лєнінського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» «Союзів боротьби» на Україні і піднесенню робітничого руху на Україні в другій половині 90-х років.

Недолік цієї глави полягає, головним чином, у невадлій структурній побудові. Перший розділ глави присвячено не загальній характеристиці робітничого соціалістичного руху в Росії середини 90-х років, як новому періоду, а історії виникнення перших соціал-демократичних груп на Україні в першій половині 90-х років, що слід було б віднести до третьої глави. При такій структурі «Союзи боротьби» на Україні передують робітничому руху, а тим часом вони випикали на ґрунті нового піднесення і в зв'язку з ним.

Зазначені недоліки монографії не знижують загальної її оцінки, як серйозного вкладу в літературу з історії робітничого соціал-демократичного руху на Україні, а, отже, і робітничого руху в Росії в цілому.

Ю. З. ПОЛЕВОЙ

«ПОЛОЖЕНИЕ КРЕСТЬЯН И КРЕСТЬЯНСКОЕ ДВИЖЕНИЕ В БЕССАРАБИИ (1812—1861 ГОДЫ)». СБОРНИК ДОКУМЕНТОВ», Ч. I.
Составители И. А. Анцук, К. И. Крыжановская. Под редакцией Я. С. Гроссула. Кишинев, 1962, 612 с.

Інститут історії Академії наук і Центральный державний архів Молдавської РСР видали збірник документів і матеріалів, присвячений висвітленню становища селян і селянського руху в Бессарабії в 1812—1861 рр. Багатий матеріал збірника розповідає про тяжке економічне, правове і політичне становище різних категорій феодально-залежного селянства Бессарабії—царан, резешів, кріпосних циган, дворових, мазилів, рупташей, сільських ремісників та ін., про класову боротьбу в бессарабському селі в першій половині XIX ст. Чимало документів висвітлюють процес розшарування селянства, що розпочався, зростання посівів у поміщицькому господарстві і в господарствах вільних хліборобів (за час з 1841 р. по 1858 р. посіви тут зросли в 2,5 раза). Цікаві матеріали вміщені про рух гайдуків, керованих молдавським Кармелюком Тобулюком (Олтяном Тодором). Цінними є документи збірника, в яких розповідається про поширення кріпосницьких виробничих відносин з центральної Росії на її окраїни, в даному разі в Бессарабію. Так, якщо за переписом 1824 р., в Бессарабії зовсім не було юридично закріпаченого населення, то, за ревізією 1835 р., кріпаків уже палічувалось 14 тис. і лише на-

передодні реформи їх кількість зменшилась до 12 тис. (стор. 305, 306, 452).

Археографічна обробка документів збірника проведена на високому рівні. Заголовки повністю розкривають зміст документів. Редакційна робота, примітки, іменний, географічний і термінологічний показчики сприяють правильному розумінню тексту документів, показчики подані розгорнуті, що дає більш-менш повне уявлення про ту чи іншу особу, географічну назву тощо. Термінологічний показчик робить збірник цілком доступним для дослідників, навіть неісбіднаних з молдавською мовою, для широкого кола читачів.

На жаль, збірник не позбавлений і деяких недоліків. Надмірністю слід вважати те, що в кожному заголовку наводяться прізвища адресанта і адресата документа. Хіба, наприклад, була потреба писати в заголовку документа «Оголошення чиновника Еймана», коли документ підписаний тим самим Ейманом. Зайвим є також багаторазове повторення прізвища бессарабського губернатора. Перевантаження заголовків прізвищами маловідомих, а іноді і зовсім невідомих осіб заважає зосередженню уваги читача на змістові документа. Є певна непослідовність у характеристиці

соціально-правового становища мазилів: у передмові вони названі привілейованою частиною селянства, а в термінологічному словнику «привілейованим станом, аналогічним польській шляхті». Автор, очевидно, забув, що польська шляхта була панівним експлуататорським класом, кістяк якого становили землевласники-феодалі. Мазилі ж були податним станом, хліборобами, близькими до чиншової або околничної шляхти, в якій, крім назви та деяких другорядних пілг, не було нічого шляхетсько-дворянського.

Бессарабським губернатором початку 30-х років в одному місці називається Аверін, в іншому — Федоров. А відомо, що в Бессарабії, як і в інших губерніях Росії, були дві посади: військового і цивільного губернаторів, які частіше сполучала одна особа. Бували випадки, коли їх займали дві особи: в першій половині 30-х років Аверін був цивільним губерна-

тором Бессарабії, Федоров — військовим.

Треба було зробити примітки про кількість повітів, на які Бессарабія поділялася в першій половині XIX ст. На стор. 516 помилково сказано про указ Бессарабського обласного управління від 26 липня 1836 р., бо його як єдиної адміністративної установи не існувало. Ця назва об'єднувала шість обласних установ: раду, правління, казенну палату, кримінальний, цивільний та совісний суди. Укази видавалися від імені однієї з цих установ. В термінологічному покажчику пропущено три слова: «папушої» (кукурудза), «прашовка», «прашевание» (прополка), «боерескул» (панщина), які є в тексті на стор. 19, 25 та ін.

В цілому збірник є цінним археографічно-історичним виданням.

А. З. БАРАБОЙ

І. Г. ШУЛЬГА. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ЗАКАРПАТТЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст., Ужгород, 1962, 184 с.

За останній час в радянській історичній науці з'явилося чимало праць з історії соціально-економічного розвитку українських земель, у тому числі й Закарпаття. Це має важливе значення, бо в працях дореволюційних та зарубіжних буржуазних авторів давалася неправильна, тенденційно-перекручена картина економічного розвитку Закарпаття. Серед праць радянських істориків, присвячених історії Закарпаття, значний інтерес викликає книга І. Г. Шульги.

Базуючись на великому джерельному матеріалі, архівному та опублікованому, автор переконливо показав, що і на Закарпатті діяли ті ж самі закони суспільного розвитку, що і на інших українських землях та країнах тогочасної феодально-кріпосницької Європи. І. Г. Шульга викриває націоналістичні вигадки про якийсь «особливий шлях», відрубність економічного розвитку України та її окремих частин, критикує дворянсько-буржуазну історіографію, яка замовчувала класові суперечності і всіляко намагалася довести, що Закарпаття — складова і невід'ємна частина Австрійської монархії.

Виходячи з ленінського вчення про феодальний спосіб виробництва, автор розглядає три проблеми — розвиток поміщицького господарства, становище селянства та розвиток міст і торгівлі. На Закарпатті в другій половині XVIII ст. 95% селян мали у своєму користуванні лише 20% землі, тоді як 5% експлуататорів володіли 80% землі. Особливо виділялися серед поміщиків 5 магнатських родів (Шенборни, Телекі, Перені, Королі, Стараї), що зосерджували у своїх руках майже 90% усієї поміщицької землі. По-

ряд з великими землевласниками було дуже багато дрібнопомісних дворян — немешів (близько 12 тис.), які володіли невеликими ділянками землі і мали по 4–5 феодально залежних селян.

Встановлено, що на Закарпатті ще в середині XVIII ст. власне господарство великих феодалів-землевласників (домен-аллодіум) становило лише невелику частину орних земель. Але протягом другої половини XVIII ст. в результаті розвитку товарно-грошових відносин поміщицьке господарство швидко збільшувало посівні площі. Особливо швидко зростав намолот хліба. Багато зерна перероблялося і продавалося на ринках. Окрім великого господарства магнатів продавали до 30% зерна, значна частина зерна перероблялася на горілку. Основна частина хліба, як і худоби, продавалася на місцевих ринках. Розширення посівів зернових культур, культивування кукурудзи, картоплі, тютюну та інших культур сприяло загальному розвитку сільського господарства на Закарпатті. Вирощування нових сільськогосподарських культур, як відзначав Ф. Енгельс, вимагало більшої ретельності і справляло «благотворний вплив на землеробство в цілому»¹.

Поміщицьке господарство розширювали також садівництво і виноградарство, що давали великі прибутки. Переробка фруктів та винограду відбувалася переважно в самих панських маєтках. Великі прибутки одержували від продаж вина. У книзі говориться і про інші джерела прибутків поміщицьких маєтків.

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори т. 7, К., 1961, стор. 370.

Спеціальний підрозділ книги присвячений розгляду поміщицьких промислових підприємств, які працювали в основному на місцевій сировині, а також на даровій робочій силі кріпаків. Окремо розглядається випокуріння, пивоваріння, виноробство, млинарство, добувна і залізобобна промисловість. Автор довів, що поряд з примусовою працею селян-кріпаків, поміщики дедалі частіше змушені були використовувати вільнонайману працю. Найширше застосовувалась вільнонаймана праця на металургійній, полотняній та суконній мануфактурах. Основна частина продукції промислових підприємств збувалася на ринках і давала їх власникам значні прибутки, нерідко до $\frac{1}{4}$ усіх їх прибутків.

Відомо, що на Закарпатті з давніх часів місцеве українське населення було знайоме з деревообробним промислом. Поміщики в другій половині XVIII ст. використали цей багатий досвід населення і в своїх господарствах розвивали деревообробну промисловість. Створювалися великі тартаки, на яких вироблялися різноманітні матеріали з дерева на продаж. Поміщики широко практикували здачу в оренду своїх земель селянам за гроші, а також через орендарів-лихварів.

Значну увагу автор книги приділив висвітленню становища та класової боротьби селянства. В монографії докладно характеризуються основні групи феодально залежних селян: поміщицькі, казенні, монастирські, желяри² та вільні селяни. Втягнення поміщицьких господарств у товарно-грошові відносини погіршувало становище селянських мас, прискорювало розорення селянських господарств.

Чимало уваги у книзі приділено висвітленню так званої урбаріальної реформи 1767 р., особливостям її проведення на Закарпатті. Автор правильно зазначає, що всі реформи, які проводив феодальний уряд, вводилися лише для того, щоб врегулювати відносини між кріпаком та поміщиком і при цьому зробити селянство більш здатним виплачувати державні податки. Урбарії закріплювали за феодалами землі, захоплені в залежних селян, підірвали основи сільської общини, узаконювали пішу панщину 104 дні на рік і грошову данину. Отже, як правильно відзначає автор, урбарії були скеровані на зміцнення феодально-кріпосницької системи в Австрійській імперії.

Розвиток буржуазних відносин примушував габсбурзький уряд частково пристосовувати свою монархію до нового часу. У 1784 р. була видана постанова, згідно з якою селяни мали право займатися ремеслом, вільно розпоряджатися своїм власним майном, поміщикам забо-

ронулося втручатися в шлюбні справи селян і відбирати садибу без дозволу урядових установ і т. д. Однак це не внесло значних змін у становище селян. Вони, як і до цього, зазнавали тяжкого феодального гніту. Нерідко влітку панщина тривала 4 дні на тиждень, поміщики та церква забирали десятину, селяни виконували різні повинності перед державою: доглядали шляхи, утримували військові команди тощо. Використовуючи численні документи, автор показав надзвичайні злидні селян Закарпаття, довів, що причиною голоду 1786—1787 рр., під час якого, за далеко не повними даними, померло понад 13 тис. чоловік, був феодально-кріпосницький гніт та колоніальне становище Закарпаття.

В праці приділена певна увага питанню розвитку домашніх промислів і ремесла в селянському господарстві. Деякі селяни свої ремісничі продукти продавали на ринку, здавали домні в рахунок панщини або обмінювали на сільськогосподарські продукти. Це, насамперед, було характерним для верховинців. Протягом XVIII ст. зріс кількісний і якісний склад ремісників Закарпаття. За підрахунками автора, в 1715 р. в Ужанському і Марамороському комітетах було 113 ремісників, а в 30-х роках XIX ст. тільки в Марамороському повісті—1040 ремісників. За 100 років кількість ремісників на Закарпатті збільшилася майже в 40 разів (стор. 115).

За своїм майновим станом селянство не становило єдиної маси. У другій половині XVIII ст. ця нерівність серед селянства посилювалась. На конкретних прикладах І. Г. Шульга показав, що розвиток товарного господарства призводив до розширення поміщицьких угідь та більш інтенсивної системи землеробства. Внаслідок цього маса селян втрачала землю, позбавлялась засобів виробництва, розорювалась. Так, у 1796 р. у Берегівській економії, безземельні селяни становили 12,5%, з наділом від восьмої частини до півнаділу—64,7 і повним наділом володіло тільки 3% селян. Більшість селян Закарпаття не мала худоби. В той час як сільська біднота йшла у найми, відправлялася на заробітки в Галичину, Угорщину, Молдавію і Трансільванію, багаті селяни дедалі частіше відкуповувалися від панщини, зосереджуючи в своїх руках досить значні багатства. Вони займалися лихварством, орендуванням поміщицьких корчом, млинів тощо. Сільські глитаї за мізерну плату брали у бідних селян в оренду їх земельні ділянки, кушували урожай майбутнього року.

Селянські маси, як і міська біднота, не мирилися з своїм становищем і піднімалися на відкриту боротьбу проти феодальних порядків. Автор показав різноманітні форми класової боротьби (скарги, втечі, порубка панського лісу та ін.). Поширеною формою протесту селян-кріпаків були їх втечі від землевласників. Основ-

² Желяри — численна група феодально залежних селян Закарпаття, що мали лише восьму частину наділу.

на маса селян тікала в Галичину, Буковину, Молдавію, Правобережну Україну. У другій половині XVIII ст. широкого розмаху на Закарпатті набрав рух опришків. Одним з видатних ватажків цього руху був побратим Олекси Довбуша Іван Бойчук. У книзі наведені численні цікаві приклади боротьби трудящих краю проти католицької та уніатської церкви, яка освячувала феодальний гніт і сама виступала гнобителем народу.

Закінчується книга І. Г. Шульги характеристикою міст та торгівлі на Закарпатті. Автор відзначає, що колоніальне становище Закарпаття затримувало також і зростання міст краю, більшість яких перебувала у приватній власності феодалів, 80% міського населення займало сільським господарством. На Закарпатті слабо розвивалась як внутрішня, так і зовнішня торгівля. У зовнішній торгівлі Закарпаття визначне місце посідала торгівля з іншими українськими землями, зокрема з тими, що перебували в складі Росії. Заслугує на увагу вперше висловлена І. Г. Шульгою думка про те, що на Україні в другій половині XVIII ст. створився ярмарковий ланцюг, що об'єднував усі українські землі, незважаючи на державні кордони (Слобожанщину, Лівобережжя, Правобережжя, Галичину, Закарпаття).

Даючи загальну високу оцінку книги, слід відзначити деякі неточності, недостатньо розкриті і обгрунтовані положення, редакторські огріхи та ін. Нам здається, що

вимагають пояснення дані автора про кількість населення Закарпаття, яке за 60 років (1720—1780 рр.) зросло з 90 до 235 тис. чоловік (стор. 23). Цікаво було б, щоб автор показав спорідненість між віницьким промислом Закарпаття і чумацтвом на Наддніпрянській Україні. Дослідник висловив цікаву думку про продаж лишків хліба заможними селянами, але навів факти лише за 1788 р. продажу хліба селянами одного села Тячева. Слід було навести більше прикладів для підтвердження положення. Автор не показав внутрішніх змін, що сталися у міських цехах Закарпаття. Нічого в книзі не сказано про вплив Французької буржуазної революції кінця XVIII ст. на Закарпаття.

І. Г. Шульга твердить, що на Україні в другій половині XVIII ст. були лише тенденції до створення всеукраїнського національного ринку, тим часом на цей час він уже в основному склався. Можна говорити, що окремі частини України, які були відірвані від основної частини України (Закарпаття, Буковина, Галичина) з кожним десятиліттям все більше втягувалися у всеукраїнський національний ринок, який невпинно розвивався.

В цілому книга заслуговує високої оцінки, вона є певним вкладом у радянську історіографію.

В. А. ДЯДИЧЕНКО,
І. М. ШЕКЕРА

А. А. ВВЕДЕНСКИЙ. ДОМ СТРОГАНОВЫХ В XVI—XVII ВЕКАХ.

Изд-во социально-экономической литературы, М., 1962, 307 с.

Для поглибленого вивчення соціально-економічної історії Росії XVI—XVII ст. велике значення має дослідження господарської діяльності великих феодальних вотчин, бо це дозволяє повніше прослідкувати основні процеси, які відбувались в економіці країни. Проте дореволюційна і радянська література з історії окремих великих вотчин незначна. Тому слід вітати вихід праці А. О. Введенського. Окремі сторони діяльності Строганових уже були висвітлені досить повно, однак спеціальних монографій про них досі не було. А. О. Введенський виявив і опублікував чимало документів, його перу належить ряд статей, присвячених різним сторонам діяльності Строганових. Отже, рецензована книга є своєрідним підсумком багаторічних студій вченого.

Після короткого огляду дореволюційної і радянської літератури про Строганових і цікавого нариску з історії їх архівів А. О. Введенський досліджує історію походження та піднесення роду Строганових у XIV—XVI ст. У монографії висвітлені питання про роль Строганових в організації походу Єрмака і покороення Західного Сибіру, їх діяльність під час селянської

війни та іноземної інтервенції початку XVII ст. Багато уваги автор приділяє розгляду організації сільського господарства, солеварної промисловості та різних промислів у вотчинах знатних людей Строганових, їх торгівлі в Сольвичегодську, Вологді, Казані та інших містах. В кінці книги автор коротко підбиває основні підсумки дослідження. До праці додані списки використаних джерел та літератури, а також скорочень.

А. О. Введенський вперше в літературі зібрав і опублікував значний фактичний матеріал про діяльність Строганових у XVI—XVII ст., добре показав основні етапи діяльності цієї сім'ї, особливо докладно спивившись на організація складного багатогалузевого господарства (сільське господарство, торгівля, промисли) у великій вотчині. Автор яскравими фарбами змалював хижачькі прийоми, до яких вдавались Строганови для збільшення своїх багатств, а також жорстокість, з якою вони експлуатували залежних від них селян і робітників людей. Рецензована книга написана жваво й цікаво, в ній уміло використовуються численні побутові деталі. Цілком схвальної оцінки заслуговують добре полі-

графічне оформлення книги, гарні ілюстрації (художник О. Скородумов), що полегшує сприйняття її змісту.

Однак книга А. О. Введенського не позбавлена істотних недоліків. Серйозні затеречення викликає спроба автора пред'явити діяльність великих феодалів Строганових як історію купецької «фірми», «великого торгово-промислового дому» Російської держави XVI—XVII ст. Строганови, на думку А. О. Введенського, це — «великі дупці», «гості», що були «характерними юсями зв'язків буржуазних...» (стор. 134, 14, 228 та ін.). Окремі вказівки автора на те, що Строганови мали великі вотчини і аймались сільським господарством (стор. 6, 118 та ін.), не міняють суті справи. «В діяльності Строганових, — пише він, — ми бачимо типовий приклад перетворення лихварського і торгового капіталу в промисловий...» (стор. 301). Така оцінка класової приналежності Строганових не відповідає сторичній дійсності. Вони були феодалами-землевласниками Росії, які експлуатували працю великої кількості залежних селян. Швидке зростання земельних володінь Строганових і чисельності залежного від них населення в Помор'ї і, особливо, в Пермському краї, давало їм можливість концентрувати солесварну промисловість у своїх руках. Монополія феодалового землеволодіння допомагала Строгановим конкурувати в промисловості і торгівлі з посадськими людьми, робити великі витрати для поширення виробництва.

А. О. Введенський по суті обійшов питання про роль пермських вотчин, приділивши основну увагу історії сольвичегодської вотчини, мотивуючи тим, що вона не згадана в літературі. Проте він змушений був визнати, що в XVII ст. сольвичегодські «олні варинці «западали і катастрофічно знижували виробіток» (стор. 174). Внаслідок такого підходу автора читач не одержує вірного уявлення про розміри володінь Строганових, причин їх швидкого збагачення і про питому вагу сольвичегодських і пермських володінь. Насправді могутність Строганових у другій половині XVI—XVII ст. склалася на основі експлуатації багатих природними ресурсами пермських вотчин, де вони організували найбільші в країні соляні промисли¹.

На думку А. О. Введенського, аналіз почерку Строгановського літопису і філіграней паперу, на якому він написаний, дозволяє віднести його складання до 30—40-х років XVII ст., а не на кінець 60-х—початок 70-х років XVII ст., як це прийнято більшістю істориків. Своєю точкою зору А. О. Введенський аргументує тим, що, як свідчать водяні знаки, папір Строгановського літопису випущений не пізніше 1602—1610 рр., а «від виходу паперу з фабрики до написання на ньому тексту в середньо-

му проходить 25 років» (стор. 68). Розглядаючи на цій підставі Строгановський літопис як більш ранню пам'ятку і досить вірогідне джерело, автор книги вважає Строганових ініціаторами і організаторами походу Єрмака, а всі докази прибічників іншого погляду «вчорашнім днем історичної науки» (стор. 71). Нам здається, що значно переконливішим є хід доказів з цього питання видатного спеціаліста по джерелознавству Сибіру А. І. Андреева, який твердить, що цей літопис був складений близько 1673 р., коли Г. Д. Строганов, претендуючи на ісполільне панування в Пермському краї, прагнув довести участь своєї родини в організації походу Єрмака: під час складання літопису багато історичних подій одержало вигідну Г. О. Строганову оцінку, а ряд фактів було просто сфальсифіковано. А. І. Андреев переконливо довів, що аналіз лише почерку і філіграні не може бути достатньою підставою для датування літопису. Необхідно, насамперед, критично вивчити текст літопису на підставі документів, що збереглися. До того ж, ті філіграні паперу, на підставі яких А. О. Введенський датував літопис, зустрічаються і після 1610 р.

При вивченні минулого Строганових автор основну увагу зосередив на історії їх сім'ї і мало приділив місця таким важливим питанням, як характер використання Строгановими робочої сили в сільському господарстві і промисловості, з'ясування розмірів прибутків, які вони одержували від сільського господарства, торгівлі і промислів, кількість худоби, хліба та інші дані, що характеризували розвиток сільського господарства у вотчинах Строганових. Непереконливим є посилення автора на те, що «основні закономірності сільського господарства, становище селянства, методи феодално-кріпосницької експлуатації ґрунтовно вивчені» в працях дореволюційних та радянських істориків. Відносячи до «мануфактурного типу» виготовлення ікон, автор чомусь не включає до цієї рубрики солесваріння, в якому уже в XVII ст. з'явилися мануфактури.

Треба відзначити деяку нечіткість структури книги: у ній є три розділи, присвячені торгівлі, але відсутній спеціальний розділ про організацію управління господарством Строганових. Матеріал з цього питання розкидано по всіх розділах, що значно утруднює його сприйняття. В монографії зустрічаються повторення про те, що Строганови виконували різні урядові доручення (стор. 29, 59, 250 та ін.), брали до себе на службу спеціалістів, захоплених у полон під час Лівонської війни (стор. 40, 240, 242 та ін.). У книзі є неваді висловлювання і формулювання. Відзначені недоліки, на наш погляд, дещо знижують якість книги А. О. Введенського, яка містить цікавий фактичний матеріал з історії господарства Строганових у XVI—XVII ст.

С. М. ТРОЦЬКИЙ

¹ И. В. Устюгов, Солеваренная промышленность соли камской в XVII в., М., 1957, стор. 123—140, 288—292.

І. ДЗЮБКО. ПЕРЕМОГА СОЦІАЛІЗМУ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ.

Держполітвидав УРСР, К., 1962, 158 с.

Порівняно невелика за обсягом книга І. Дзюбка викликає значний інтерес. Автор знайомить читачів з тим, як за короткий історичний період народ Чехословаччини другим у світі після радянського народу домогся перемоги соціалізму в своїй країні. Крок за кроком І. С. Дзюбка показує ті докорінні перетворення, що відбулися за роки народної влади в усіх галузях політичного, економічного і культурного життя Чехословаччини. Усім своїм змістом праця спрямована проти антинаукових «теорій» реакційної буржуазної пропаганди про непридатність соціалізму для високорозвинутої країни. Мовою незаперечних фактів у книзі доведено, що в роки соціалістичного будівництва економічний потенціал країни зростає набагато швидшими темпами, ніж у період панування буржуазії. Чехословацька промисловість випускає тепер у чотири рази більше продукції, ніж до війни.

В книзі широко висвітлюється питання про те, як виконувалось у Чехословаччині найважче після завоювання влади завдання — соціалістична перебудова сільського господарства. Завдяки використанню ленінського кооперативного плану і змілому урахуванню Комуністичною партією Чехословаччини конкретних історичних умов країни нині понад 90% сільськогосподарських угідь охоплено соціалістичним сектором.

Читач знайде в книзі цікавий матеріал про неухильне підвищення житлового будівництва, про розвиток нової, соціалістичної культури в Чехословаччині. Значна увага приділяється викриттю буржуазного демагогічного лозунга «національної культури» та антинародної «теорії» «чехословакізму», яку проповідував ідеолог чеської буржуазії Масарик.

Цікаві сторінки присвячуються розв'язанню національного питання в ЧССР. Проаналізувавши важке становище, в якому перебували словаки, українці та інші національні меншості за часів буржуазної республіки, автор докладно характеризує політику КПЧ у національному питанні і конкретні заходи народно-демократичного уряду, спрямовані на досягнення правової і фактичної рівності всіх націй і національних меншостей Чехословаччини. Так, розповідається про великі зміни, що сталися в післявоєнний період у Пряшівській області (Східна Словаччина), де проживає українське населення.

В заключному розділі книги читач знайомиться з новою Конституцією ЧССР, схваленою Національними зборами 11 липня 1960 р., з цікавими матеріалами про хід виконання третього п'ятирічного плану, про славні трудові справи чеського і сло-

вацького народів. Тут же знаходимо цікаві дані про братерське співробітництво ЧССР з Радянським Союзом та іншими країнами світової системи соціалізму, зокрема про те, як з року в рік міцніють економічні і культурні зв'язки Української РСР з Чехословаччиною. Лише за період з 1959 по 1961 рр. загальний обсяг поставок сировини і промислового устаткування з України в ЧССР зріс у 6 разів.

Процес соціалістичного будівництва в Чехословаччині показаний в усій його складності, з перешкодами і труднощами, які довелося долати трудящим в досягненні світлої мети. І. Дзюбка згадує не лише недоліки в роботі планових органів у керівництві народним господарством, а й такі прикрі явища, як порушення норм партійного життя, насадження методів бюрократичного адміністрування, тобто явища, породжені в умовах культу особи у міжнародному комуністичному русі.

КПЧ з честю пододала ці труднощі і привела народ до справжньої свободи, до соціалізму. Кожна сторінка книги є ілюстрацією невтомної організаторської діяльності комуністичної партії, її непохитної вірності марксистсько-ленінському вченню.

На основі аналізу великого фактичного матеріалу, значною мірою залученого чехословацьких джерел, автор робить цікаві висновки і теоретичні узагальнення «Мирний перехід до соціалізму Чехословаччини», — пише І. Дзюбка, — яка була капіталістичною країною з високим рівнем промислового розвитку, має важливе міжнародне значення і повністю підтверджує висновок ХХІІ з'їзду КПРС про те, що «робітничий клас та його авангард-марксистсько-ленінські партії — прагнуть здійснити соціалістичну революцію мирним способом» (стор. 32). Цікавими і шлімими, на наш погляд, є й узагальнення щодо методів і темпів проведення соціалістичної індустріалізації в Чехословаччині, особливостей культурної революції в країні (стор. 89—90) та ін. Автор показує той визначний вклад, що його вносить КПЧ у розвиток теорії марксизму-ленізму, виходячи із свого багатого досвіду, розвитку народної демократії і будівництва соціалізму.

В цілому праця І. Дзюбка заслуговує високої оцінки. Але вона не позбавлена ряду упущень, неточностей і опісок. Варто було б безпідставність і брехливість реакційної буржуазної пропаганди викривати не лише фактичними даними про бурхливий розвиток ЧССР, а й конкретною критикою на адресу сучасних фальсифікаторів історії, які зводять брудні наклепи на трудящих Чехословаччини. Місцями цифрові показники доцільно було

більше підкріплювати висловленнями чехословацьких громадян про нове життя в країні та вимушеними визнаннями зарубіжних діячів і преси щодо успіхів трудящих ЧССР.

Якщо особливості соціалістичної індустріалізації Чехословаччини підкреслені в книзі, то цього не можна сказати про форми, методи і темпи кооперування чехословацького селянства. Маємо на увазі саме особливості складного процесу соціалістичних перетворень сільського господарства в умовах промислово розвинутої країни. Можна було чекати більш докладного висвітлення наполегливої боротьби чехословацького уряду за торжество справи миру на нашій планеті. На жаль, навіть не згадується в книзі такий важливий документ, як укладений 12 грудня 1943 р. договір про дружбу, взаємну допомогу і післявоєнне співробітництво між Радянським Союзом і Чехословаччиною.

Викликають заперечення окремі висловлення автора. Так, на стор. 17 говориться, що з фашистською окупацією Чехословаччини класова боротьба в країні «досягала найвищого рівня» і що не можна було домогтися національного визволення і завоювати демократичні права і свободи, «не завдавши вирішального удару по експлуататорських класах всередині країни». Слова «найвищого» і «вирішального» недоцільно було вживати в даному випадку, оскільки далі автор цілком вірно зазначає, що КПЧ, врахо-

вуючи конкретні умови історичного розвитку, пішла на співробітництво з рядом буржуазних партій в рамках Національного фронту (стор. 20—22).

Неточним є твердження про те, що прийняття Кошицької програми 5 квітня 1945 р. «означало переможне завершення національно-демократичної революції» (стор. 23). Адже на цей час значна частина території Чехословаччини була ще окупована фашистськими військами і тому рано було говорити про «переможне завершення» революції.

В книзі допущені прикрі описки (стор. 5, 7, 8, 11, 20, 26, 87, 89, 127 та ін.). На стор. 20 і 21 двічі подано склад Національного фронту, а деякі ті самі партії названі по-різному в різних місцях. На 26-й сторінці сказано: «Декрети про націоналізацію були одноставно зустрінуті всім трудовим народом». Слід було відзначити одноставне схвалення цих документів.

Від усунення зазначених недоліків і кращого редагування рецензована праця лише виграла б. Проте і в такому вигляді книга І. Дзюбка відзначається змістовністю, широтою охоплених питань і новизною фактичного матеріалу, поглиблює наші знання про славу історію перемоги соціалізму в Чехословаччині і сучасне життя братніх чеського і словацького народів.

А. Ф. КІЗЧЕНКО,
І. А. ПЕТЕРС

Р. Г. СИМОНЕНКО. ІМПЕРІАЛІСТИЧНА ПОЛІТИКА АНТАНТИ І США ЩОДО УКРАЇНИ В 1919 р. (ПАРИЗЬКА МИРНА КОНФЕРЕНЦІЯ І АНТИРАДЯНСЬКА ІНТЕРВЕНЦІЯ НА УКРАЇНІ), Вид-во АН УРСР, К., 1962, 440 с.

Рецензована праця Р. Г. Симоненка є корисним продовженням цікавих досліджень автором імперіалістичної політики щодо України після Великої Жовтневої соціалістичної революції¹. Незважаючи на наявність багатьох праць, присвячених історії іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни на Україні, питання інтервенціоністської політики США і Антанти щодо України в нашій літературі фактично досі всебічно не були висвітлені. Особливо це стосується ролі міжнародного імперіалізму і його головного штабу — Паризької мирної конференції — в організації антирадянської агресії на Україні в 1919 р. Значною мірою заповнюючи цю прогалину, монографія Р. Г. Симоненка відзначається широтою джерельної бази. В основу праці покладена характеристика політики міжнарод-

ного імперіалізму щодо молодого Радянської країни, яка дається в працях В. І. Леніна, документах Комуністичної партії і Радянського уряду. Автором використані численні документальні збірники як вітчизняні, так і опубліковані останнім часом у країнах народної демократії. В книзі представлені цінні матеріали з архівів Москви, Харкова, Львова, а також Польщі та Чехословаччини. Критично розглядаються здійснені в різний час у США, Англії і Франції публікації документів Паризької мирної конференції та інших матеріалів. В книзі використані матеріали радянської та зарубіжної преси, різноманітна мемуарна та інша історична література тощо.

З'ясування ролі Паризької конференції в організації антирадянської інтервенції на Україні — центральне питання теми — висвітлюється в книзі у тісному зв'язку з боротьбою Комуністичної партії і Радянського уряду, очолюваного В. І. Леніном, проти імперіалістичної агресії. Політику США і Антанти щодо

¹ Див. Р. Г. Симоненко. Імперіалістична політика США щодо України 1917—1918 рр., К., 1957, та ін.

України автор чітко виводить з економічного і політичного становища країн, які брали участь в антирадянській інтервенції, розвитку класової боротьби в цих країнах, з імперіалістичних суперечностей між державами-інтервентами, а також суперечностей між окремими угрупованнями буржуазії всередині цих держав. В праці розкривається спілкування іноземних інтервентів з силами української буржуазно-націоналістичної контрреволюції, її прислужництво перед іноземним імперіалізмом.

Автор наводить нові матеріали, які дозволяють глибше з'ясувати роль США в організації антирадянської інтервенції. В американському меморандумі «Про відбудову Росії», складеному за дорученням короля сільськогосподарського машинобудування В. Маккорміка — власника великих підприємств у Росії та на Україні, розглядаються різноманітні засоби цієї інтервенції — військові, політичні, економічні (стор. 115—122).

У Центральному державному історичному архіві у Львові автор знайшов текст заяви близького співробітника президента Вільсона професора Дж. Геррона українським буржуазним націоналістам. В ній з цинічною відвертістю викладені розрахунки Вільсона, зв'язані з «планом Принкіпо» (стор. 175—176).

Значна увага в праці приділяється з'ясуванню ролі Паризької конференції у спрямуванні «союзної» інтервенції на півдні України, розкриттю великої активності американського капіталу в цьому районі, викриттю огидної лакейської поведінки Директорії у взаємовідносинах з іноземними загарбниками. Вдало показується прямий зв'язок між агресивними діями імперіалістів на Півдні з інтервенціоністською політикою щодо Західної України.

Написані на цікавому документальному матеріалі розділи, в яких досліджується роль міжнародного імперіалізму в загарбанні Польщею західноукраїнських земель, зокрема Східної Галичини, становлять, на наш погляд, особливий інтерес. Неспроможність буржуазно-націоналістичного уряду ЗУНР придушити революційний рух обумовила курс США і Антанти на окупацію Східної Галичини силами панської Польщі.

Матеріали книги не тільки спростовують вигадки буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів історії про те, що нібито уряд ЗУНР був організатором збройної боротьби проти польських окупантів, а й викривають пряму зраду буржуазно-націоналістичних правителів ЗУНР, які фактично відкрили польським панам

дорогу на Західну Україну. Народні маси Галичини піднялись на боротьбу проти іноземних окупантів. Проте сили були надто нерівними. Війська панської Польщі загарбали західноукраїнські землі. Згодом Паризька конференція відкрито схвалила окупацію Східної Галичини. На жаль, Р. Г. Симоненко не спиняється на цьому заключному етапі підступної політики міжнародного імперіалізму щодо українського народу, і це, на наш погляд, є одним з головних недоліків рецензованої праці. Дослідження цього питання дає можливість найповніше з'ясувати роль Антанти і особливо США в загарбанні західноукраїнських земель. В умовах зогострення суперечностей між великими державами прийняття погодженого рішення Ради міністрів закордонних справ від 25 червня 1919 р., яке санкціонувало окупацію Східної Галичини панською Польщею, було прямою «заслугою» американської дипломатії. Проект цього рішення був запропонований державним секретарем США Р. Логсінгом. У вересні — листопаді 1919 р. в Раді глав делегацій Паризької мирної конференції тривала дискусія про те, в якій формі має здійснюватись управління окупованою Східною Галичиною. 22 грудня 1919 р. ця Рада своїм рішенням залишила Східну Галичину на становищі окупованої території. В 1923 р. вона була включена до складу Польської буржуазно-поміщицької держави.

Навіть цей побіжний виклад фактів, які відсутні в книзі, дозволяє більш повно уявити роль американського імперіалізму в розчленуванні українських земель і загарбанні Західної України в 1919 р. Обмежуючись наведенням окремих фактів, автор не дає широкої картини боротьби трудящих Східної Галичини проти буржуазно-поміщицького уряду ЗУНР та польських окупантів. А ця боротьба дуже впливала на політику імперіалістичних держав щодо цього району. Не досить повно висвітлено у книзі виступи радянської дипломатії на захист інтересів західноукраїнського населення. Критика буржуазних фальсифікаторів історії України дається автором лише у вступній частині праці в загальній формі, а не конкретно, по питаннях, які розглядаються в книзі.

Відзначені недоліки не знижують наукового значення рецензованої праці, написаної на великому і цікавому конкретному матеріалі. В ній зроблені обґрунтовані узагальнення про імперіалістичну політику США і Антанти щодо України в 1919 р. Монографія має значну наукову цінність і є політично актуальною.

І. І. ЧЕРВІНКІН-КОРОЛЬОВ

«АНТОЛОГІЯ ЛІТЕРАТУР СХОДУ», Вид-во Харківського університету,
Харків, 1961, 452 с.

Упорядник рецензованої книги і автор вступної статті та приміток відомий радянський сходознавець професор Харківського університету А. П. Ковалівський зібрав і систематизував численні переклади творів східних авторів, що були зроблені або видані в Харкові. Ці твори дають яскраве уявлення про історію Сходу, його багатющу культуру. Завдяки Антології дістали по суті своє нове народження, в перекладі українською мовою, поетичні шедеври таких класиків літератури, як Омар Хейям, Мохаммед Шамседдін Хафіз і Джелаледдін Румі, Калідаса і Рабіндранат Тагор, і твори багатьох інших східних авторів.

В книзі привертає увагу ґрунтовний історичний нарис, присвячений вивченню Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII—XX ст., який може розглядатись як самостійне монографічне дослідження (стор. 9—122). В українській історіографії не було подібної праці, в якій з такою послідовністю і докладністю висвітлювались би основні етапи розвитку сходознавства, як це зроблено у вступній статті. Серед великої кількості використаних джерел і літератури бачимо цінні архівні матеріали, унікальні старовинні видання, рідкісні східні рукописи, що зберігаються у фондах Центральної наукової бібліотеки Харківського університету. Зібраний автором величезний фактичний матеріал дав можливість приділити значну увагу характеристичні різноманітних форм і методів у вивченні історії, культури, мистецтва і природи країн Сходу. Харківська школа сходознавства представлена іменами визначного українського філософа, поета і педагога Г. С. Сковороди, відомих вчених, професорів університету Б. А. Дорна, П. П. Гулака-Артемовського, І. І. Срезневського, М. М. Луніна, О. П. Рославського-Петровського, В. І. Щерця, О. О. Потебні, Д. М. Овсянко-Куликовського, Е. М. Діллона, В. М. Арнольдї, А. М. Краснова. Їх славі традиції були збагачені після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, що перетворила сходознавство з заняття одиночок у науку, яка служить великій справі визволення мільйонів знелюднених з-під ярма колоніалізму. У рецензованій праці показано, що за роки Радянської влади були досягнуті великі успіхи у всебічному вивченні Сходу. В січні 1926 р. в Харкові була створена Всеукраїнська наукова асоціація сходознавців (ВУНАС), в організації якої визначну роль відіграли такі діячі науки і культури як П. Г. Тичина, П. Г. Ріттер, А. П. Ковалівський, Я. П. Ряпко, В. П. Бузескул та ін. Головою ВУНАС було обрано відомого партійного і державного діяча і вченого О. Г. Шліхтера. Асоціація видавала журнал «Східний

Світ» (потім «Червоний Схід») та Інформаційний бюлетень і провадила значну роботу по підготовці кадрів сходознавців. В січні 1930 р. при Народному Комісаріаті освіти відбулось відкриття Українського науково-дослідного інституту сходознавства (УНДІС). Українська наукова Асоціація встановила і підтримувала тісні зв'язки з більш ніж 90 науковими товариствами СРСР і зарубіжних країн Сходу: Туреччини, Індії, Японії, Індонезії, Ірану, Алжиру та ін. Читач знайде в історичному нарисі також цікаві відомості про харківську колекцію рідкісних східних монет.

Значний інтерес для історика становлять вміщені в «Антології» переклади з старовинних вірменських хронік V і VIII ст. н. е., що розповідають про боротьбу вірмен проти навали персів, про заснування Києва; переклади з історичних описів про подорожі арабських мандрівників і письменників Ахмеда ібн-Фадлана, Павла Алеппського у Східну Європу тощо.

Оповідання П. Алеппського «Про рівень освіти на Україні в XVII ст.» привернуло в свій час увагу В. І. Леніна¹. Навіть переклади художніх творів постають перед нами як історичні пам'ятки. Дуже цінним є вміщення в «Антології» вірша сучасного класика персидської і таджицької поезії Абулькасіма Лахуті «Тарасу Шевченку відповідь на «Заповіт» (стор. 173—174). Численні примітки-пояснення, які додаються в кінці «Антології», містять значний фактичний матеріал, мають дослідницький характер.

Рецензована праця не позбавлена й недоліків. Так, у вступній статті слід було більше уваги приділити висвітленню соціально-економічної обстановки, в якій відбувався розвиток сходознавства в Харкові. Слід було б назвати відомих радянських політичних та громадських діячів, діяльність яких була тісно зв'язана з вивченням історії та культури Сходу в Харкові. Так, М. В. Фрунзе, який очолив Надзвичайну місію Радянської України до Туреччини і підписав 2 січня 1922 р. українсько-турецький договір про дружбу та братерство, М. О. Скрипника, який сприяв діяльності ВУНАС, В. П. Затонського, І. Ю. Кулика, М. П. Павловича та ін.

Характеризуючи сучасний стан харківського сходознавства та його безперечні успіхи, проф. А. П. Ковалівський відзначає, що «в Харкові є достатня основа для дальшої праці в даній галузі» (стор. 121). Ми цілком поділяємо цю думку, але зауважимо, що такий висновок справедливий не тільки для Харкова, а й для Києва, Львова, Одеси, Сімферополя та інших міст України. Адже історичні факти переконливо свідчать про те, що Київ також має багаті традиції у розвитку схода-

¹ Див. В. І. Ленін. Соч., т. XVI, стор. 689.

знавства. Видатне місце в цьому відношенні належить академіку А. Ю. Кримському (1871—1942), професору Київського університету Т. Г. Кезмі (1882—1958), з ініціативи якого у 20-х роках при Академії наук УРСР був створений арабо-іранський кабінет. У Києві існувала філія ВУНАС, працювали курси сходознавства². Мало кому відомо про діяльність створеного тоді ж в Києві Будинку народів Сходу. Отже, є всі підстави говорити про необхідність вивчення та написання історії розвитку сходознавства у Києві і в Українській РСР.

² Див «Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства», Харків, 1929, стор. 21—25.

**«ВИКОРИСТАННЯ КРАЄЗНАВЧИХ МАТЕРІАЛІВ З ІСТОРІЇ
ЧЕРНІГІВЩИНИ У ВИКЛАДАННІ ЕЛЕМЕНТАРНОГО КУРСУ
ІСТОРІЇ СРСР І УРСР У 7-МУ КЛАСІ. МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК НА
ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЯМ ІСТОРІЇ ВОСЬМИРІЧНИХ І СЕРЕДНІХ
ШКІЛ», Чернівці, 1962, 64 с.**

З метою допомоги викладачам історії Чернігівський інститут удосконалення кваліфікації вчителів видав методичний посібник, написаний у відповідності з програмою. В ньому підібрані цінні місцеві матеріали та поради кращих учителів історії Чернігівської області. Брошура ілюструється багатьма фотографіями, які учитель може використати на уроках. В кінці брошури наводиться список використаної історичної та художньої літератури, в якій у тій чи іншій мірі висвітлюється історія Чернігівщини з найдавніших часів до кінця XIX ст. Автори дають короткий опис Мізинської стоянки (Понорницький район) первісної людини (розкопки цієї стоянки мають світове значення), наводять дані про розселення племені сіверян. У посібнику наводиться багато цікавого матеріалу про історію краю в період феодалізму (X—XVIII ст.). Великий інтерес становлять відомості про визвольну війну 1648—1654 рр. на Чернігівщині, зокрема бій під Ріпками, під час якого загинув Чернігівський полковник Мартин Небаба.

Цікаво висвітлюється історія Чернігівщини періоду зародження і розвитку капіталістичних відносин на Україні (друга половина XVIII—XIX ст.) — розвиток мануфактурного виробництва, капіталізму, життя селян і робітників та їх боротьба проти своїх гнобителів. Автори пишуть про перебування на Чернігівщині О. Пугачова, про участь населення Чернігівської губернії у Вітчизняній війні 1812 р. На конкретному матеріалі розкривається віковична дружба народів, яка гартувалась у боях проти різних ворогів нашої країни. Цікаві сторінки присвячено становищу сільського господарства і селянського руху від час падіння кріпосного права, післяреформеному розвитку господарства. На Чернігівщині розповсюджувалась книга В. І. Леніна «Що

XX і XXII з'їзди КПРС відкрили широкі перспективи для піднесення сходознавства в нашій країні. Ведеться велика робота по розвитку цієї важливої галузі науки і культури, яка зазнала значної шкоди в період культу особи Сталіна. Вихід у світ «Апології літератур Сходу» є цінним вкладом у радянське сходознавство. Ця книга сприятиме благородній справі зміцнення дружби і культурного співробітництва між народами Радянського Союзу та країн Азії і Африки.

Л. О. ЛЕЩЕНКО,
І. Ф. ЧЕРНІКОВ

таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», соціал-демократична група Борзенського повіту надрукувала цю книгу на гектографі.

У посібнику учитель знайде матеріали про видатного вченого і революціонера М. І. Кібальчича, який склав першу схему реактивного літального апарату і мріяв про польоти в космос. Висвітлюючи розвиток культури на Чернігівщині, автори розповідають про Л. М. Толстого, О. М. Горького, І. Ю. Рєпіна, П. Мирного, Л. І. Глібова, М. М. Коцюбинського, про відомого педагога К. Д. Ушинського, про перебування на Чернігівщині О. С. Пушкіна, М. В. Гоголя, Т. Г. Шевченка, Є. П. Гребінки та інших видатних діячів російської та української культури.

Однак у посібнику недостатньо проводиться ідея про те, що вивчення елементарного курсу історії повинно підвести учнів до розуміння основного змісту сучасної епохи, історичної неминучості переходу від капіталізму до соціалізму. В період розгорнутого будівництва комунізму особливого значення набуває боротьба за повне визволення трудящих від будь-яких, у тому числі й релігійних, пережитків. У посібнику багато говориться про собори і церкви, й художні прикраси, але чомусь не згадується про те, що ці багатства створені трудящими. Волночас треба було підкреслити, що церква виступала великим феодалом і гнобителем народу.

Незважаючи на окремі усдоліки, посібник стане в пригоді як учителям, так і пропагандистам. Творче використання такого місцевого матеріалу, тісно пов'язаного з сучасністю сприятиме активізації навчання, посиленню інтересу до історії боку учнів.

С. П. МАРЦЕНЮК

Наукові конференції і сесії, присвячені 60-річчю II з'їзду РСДРП

КИЇВ

26 червня 1963 р. у Вищій партійній школі при ЦК КП України відбулася ювілейна наукова сесія, присвячена 60-річчю II з'їзду РСДРП та 45-річчю Комуністичної партії України, яку скликали Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, відділ суспільних наук АН УРСР та Вища партійна школа при ЦК КП України. В роботі сесії взяли участь співробітники науково-дослідних закладів, викладачі вузів Києва та інших міст республіки, слухачі Вищої партійної школи при ЦК КП України, старі більшовики.

Сесію відкрив секретар ЦК КП України А. Д. Скаба. У вступному слові він коротко розповів про великий шлях ленінської партії.

З доповіддю «II з'їзд РСДРП та його історичне значення» виступив ректор ВПШ при ЦК КП України доцент А. Т. Чекалюк. Відзначивши багатогранну діяльність В. І. Леніна та його сподвижників по згуртуванню революційних марксистів Росії і підготовці чергового, II з'їзду РСДРП, доповідач сплився на боротьбі, яка розгорнулася між революційною та опортуністичною частиною з'їзду в програмних, організаційних і тактичних питаннях і завершилась створенням партії нового типу. Сворена і виплекана гнієм Леніна, КПРС пройшла з часу Другого з'їзду гігантський шлях боротьби і перемог, рівного якому не знає жодна політична партія в світі; загальновизнаний авангард світового комуністичного руху, наша партія нині прокладає всьому людству шлях до світлого майбутнього — до комунізму.

Завідуючий відділом Інституту історії АН УРСР кандидат історичних наук П. П. Гудзенко виступив з доповіддю

«Комуністична партія України — організатор боротьби трудящих республіки за побудову комунізму в СРСР». Доповідач відзначив знаменну дату в житті українського народу — 45-річчя з дня заснування Комуністичної партії України — складової і невід'ємної частини КПРС, що була створена на Першому з'їзді більшовицьких організацій України, який відбувся у Москві 5—12 липня 1918 р. Комуністична партія України складалась і оформилась на ленінських ідеологічних, організаційних, тактичних і теоретичних принципах з більшовицьких організацій, що були створені під керівництвом В. І. Леніна на Україні, і ось уже 45 років очолює український народ у боротьбі за побудову комуністичного суспільства.

Старший науковий співробітник Інституту історії партії ЦК КП України кандидат історичних наук О. Т. Юрченко виступив з доповіддю «Соціал-демократичні організації на Україні — це складова частина історії нашої партії». Він розповів, що ще на початку 1903 р. в революційному русі українського пролетаріату неподільним впливом користувалися ленінсько-іскрівські організації, які під керівництвом В. І. Леніна виконали велику роботу по ідейно-організаційному зміцненню місцевих комітетів РСДРП, по організації і згуртуванню середовища робітників під прапором революційної соціал-демократії.

Зі спогадами про славний шлях партії виступили старі більшовики Т. С. Вишневецька і О. Г. Горбачов.

К. Ф. МИЩЕНКО

*

*

*

В Інституті підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському університеті ювілейну сесію, яка відбулася у червні 1963 р., відкрив вступним словом ректор інституту проф. К. К. Дубина, який вказав на величезну роль В. І. Леніна у

створенні марксистської партії в Росії, відзначив, що II з'їзд знаменував поворот не тільки в російському, а і в міжнародному робітничому русі, коротко розповів про героїчний шлях боротьби і перемог ленінської партії.

Доцент О. О. Михайлов проголосив доповідь «Творчий розвиток ленінської теорії соціалістичної революції у програмах партії». Основну увагу доповідач звернув на висвітлення даного питання у Програмі, прийнятій на XXII з'їзді КПРС. Доцент І. Г. Адамов зробив доповідь про аграрне питання в Програмі партії, прийнятій II з'їздом РСДРП. З доповіддю «Другий з'їзд РСДРП і більшовицькі організації на Україні» виступив доцент М. О. Варшавчик. В доповіді було відзначено значну роль сім'ї Ульянових у партійній роботі у Києві. Міцно на позиції більшовизму зразу ж після II з'їзду став Одеський Комітет РСДРП. Успішно змінювали партійні ряди і згуртовували їх навколо В. І. Леніна соціал-демократичні комітети Катеринослава, Миколаєва та інших міст України.

Доповідь «45-річчя з дня створення Ко-

муністичної партії України» зробив доцент М. С. Гольнєв, який наголосив на важливому значенні у справі створення КП України Таганрозької наради більшовицьких фракцій ЦВК Рад України разом з партійними працівниками (квітень 1918 р.) і обраного нею Оргбюро в складі М. О. Скрипника, В. П. Затонського, С. В. Косіюра, А. С. Бубнова та інших. Доповідач розповів про I з'їзд КП(б)У та про його історичне значення. До свого 45-річного ювілею півторамільйонна КП України прийшла бойовим організованим загonom КПРС. На сесії була також заслухана доповідь доцента Г. Г. Омеляненка «Боротьба за марксистсько-ленінську філософію в період Другого з'їзду РСДРП».

П. Ф. РЕШОДЬКО, П. І. ЩЕРБАК

СУМИ

Трудящі Сумщини, як і всієї республіки, широко відзначили знаменні дати в житті КПРС, радянського народу та братніх комуністичних і робітничих партій — 60-річчя II з'їзду РСДРП і 45-річчя Компартії України.

У партійних організаціях, кабінетах політичної освіти, в будинках культури, клубах міст і сіл області влаштувалися лекції і бесіди про історичне значення II з'їзду РСДРП, про роль ленінської партії як авангарду трудящих у боротьбі за побудову соціалізму і комунізму та ін. З розповідями про героїчний шлях партії виступали старі більшовики.

Цим знаменним датам була присвячена науково-теоретична конференція партійно-радянського активу, лекторів, пропагандистів, викладачів вузів і технікумів, працівників преси, радіо і телебачення, скликана у червні Сумськими промисловим і сільським обкомами КП України. Конференцію відкрив вступним словом секретар сільського обкому КП України П. В. Козирєв. Присутні заслухали ряд змістовних доповідей.

Інструктор ідеологічного відділу промислового обкому КП України В. А. Шаповалов у доповіді «Перші соціал-демократичні організації Сумщини і їх керівництво робітничим та селянським рухом краю в період першої російської революції» підкреслив, що місцеві групи РСДРП, зокрема в містах Конотопі, Путивлі, Сумах, були складовою і невід'ємною частиною загальноросійської партії більшовиків, стояли на ленінських позиціях і тримали курс на дальше розгортання революції. Сумська група РСДРП передрукувала як доповнення до брошури «Програма РСДРП» статтю В. І. Леніна «Пролетаріат і селянство».

Старший викладач Харківського інженерно-будівельного інституту Є. Ю. Маленко виступив з доповіддю «Більшовицькі організації Сумщини в період між пер-

шою і другою буржуазно-демократичними революціями», в якій розповів про боротьбу більшовиків Сумщини за зміцнення своїх рядів, проти меншовиків та інших дрібнобуржуазних партій у тяжких умовах реалізації. Автор навів яскраві приклади участі більшовиків у розповсюдженні газети «Правда».

Про боротьбу за встановлення Радянської влади на Сумщині говорилось у виступі завідуючого кафедрою марксизму-ленінізму загальнотехнічного факультету Українського заочного політехнічного інституту доцента С. М. Кафтаряна.

Доповідь лектора промислового обкому КП України кандидата історичних наук С. В. Малкієля «Діяльність більшовицьких організацій Сумщини в період іноземної інтервенції і громадянської війни» була насичена конкретними даними про склад і чисельність місцевих партійних організацій та основні напрями їх діяльності в період жорстокої боротьби з зовнішньою і внутрішньою контрреволюцією.

Лектор сільського обкому КП України Є. М. Левчик зробив доповідь «Комуністи області у боротьбі за соціалістичну індустріалізацію і створення колгоспного ладу». Він відзначив, що більшовики Сумщини, як і всієї країни, виходячи з рішень XIV і XV з'їздів ВКП(б), вели рішучу боротьбу проти троцькістів та правих опортуністів за генеральну лінію партії — побудову соціалізму в нашій країні.

В роки Великої Вітчизняної війни Сумщина була партизанським краєм, де під керівництвом партійних організацій діяли грізні партизанські з'єднання С. А. Ковпака, А. Н. Сабурова, М. Г. Наумова. З розповіддю про ці незабутні дні виступив старший викладач Сумського педінституту кандидат історичних наук В. М. Полохов, який узагальнив великий документальний матеріал збірника «Сумщина в роки Вітчизняної війни».

Заступник завідуючого ідеологічним відділом сільського обкому КП України І. Я. Макухін розповів про боротьбу партійної організації Сумщини за круте піднесення сільського господарства у 1953—1958 рр.

З доповіддю «Партійні організації області в період розгорнутого будівництва комунізму» виступив секретар сільського обкому КП України кандидат історичних наук П. В. Козирев, який узагальнив досвід роботи парторганізацій Сумщини в період 1959—1963 рр.

Цікаві повідомлення на конференції зробили науковий працівник Сумського обласного краєзнавчого музею Б. Л. Корогод — про перші комуністичні суботники на Сумщині — і директор Конотопського краєзнавчого музею І. В. Москаленко — про революційну діяльність братів Степана та Івана Радченків з м. Конотопу.

ДОНЕЦЬК

На честь 60-річчя II з'їзду РСДРП та 45-річчя I з'їзду КП(б)У Донецький промисловий обком партії 12—13 червня провів науково-теоретичну конференцію на тему: «КПРС — партія-творець комунізму» за участю понад 600 чоловік — керівник партійних і комсомольських працівників, старих комуністів, керівників підприємств і будов, викладачів суспільних наук вузів, пропагандистів.

З доповіддю «Зростання ролі КПРС у будівництві комунізму» на конференції виступив перший секретар промислового обкому КП України О. П. Ляшко, який показав цей процес на конкретних прикладах політичної, організаторської та ідеологічної діяльності нашої партії, у тому числі Донецької обласної промислової організації. Підсумки листопадового Пленуму ЦК КПРС (1962 р.) переконливо свідчать про уміння партії, її Центрального комітету на кожному етапі комуністичного будівництва знаходити головну ланку, ухопившись за яку можна успішно вирішити величні завдання, висунуті в Програмі партії. Після Пленуму партійні організації Донецької області стали повсякденно і більш конкретно займатись виробництвом, очолили соціалістичне змагання за «українську годину». Комуністи Донецька, Горлівки, Чистяково, Краматорська і Костянтинівки стали ініціаторами і організаторами змагання за виконання виробничого плану кожним підприємством. У партійних організаціях області виникли нові форми масово-політичної роботи. В Чистяково та інших містах успішно виступають коментатори, застосовуються різні види заохочування і популяризації передовиків виробництва.

Діяльність Донецької обласної партійної організації у створенні матеріально-

На конференції виступив заступник директора Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС П. І. Павлюк, який поділився своїми враженнями про роботу конференції і висловив ряд побажань з приводу підготовки матеріалів для написання нарисів з історії Сумської обласної парторганізації.

Науково-теоретична конференція пройшла під знаком мобілізації зусиль комуністів і всіх трудящих Сумщини на успішне здійснення величких завдань XXII з'їзду і Програми КПРС, формування комуністичних суспільних відносин, виховання людини нового, комуністичного суспільства.

Проведення конференції — це значний вклад у розвиток історії партійної організації області.

В. А. ШАПОВАЛОВ

технічної бази комунізму, удосконалення суспільних відносин і виховання нової людини — будівника комунізму — добре висвітлена у співдоповідях.

Голова раднаргоспу Донецького економічного адміністративного району М. М. Худосовець в головну увагу приділив ролі цього району у створенні матеріально-технічної бази комунізму. За 4 роки семірічки промислова продукція Донбасу зростає на 34,4% замість 28,5% за планом, а продуктивність праці — на 28,5% замість 25,8% по контрольних цифрах.

Секретар Макіївського міськкому КП України П. О. Пономарьов розповів про єдність організаторської та ідеологічної роботи партійної організації в боротьбі за створення матеріально-технічної бази комунізму. Про те, як Горлівська партійна організація бореться за підвищення продуктивності праці і зниження собівартості продукції на вугільних шахтах, розповів секретар міськкому партії О. О. Зуєв. Комуністи Горлівки поставили перед собою завдання освоїти і впровадити вуглевиїмкові машини і довести їх переваги.

На початку 1962 р. гірничий технік з шахти «Комсомолец» комуніст П. Гуржій виступив ініціатором переходу інженерів і техніків у комбайнові бригади і досягнення високої продуктивності механізмів на основі умілого використання техніки. Його приклад наслідували 28 чоловік. Бригади П. Гуржія і В. Скірського у березні 1963 р. добилися високих показників видобутку вугілля на комбайнах УКР-1. Міська партійна організація спільно з комбінатом і трестами провела нараду з конференції інженерно-технічних працівників і робітників по обміну досвідом роботи

механізаторів шахт крутого падіння. Досягнення передових механізаторів широко висвітлювались на сторінках преси, що дало конкретні виробничі результати.

Секретар Краматорського міськкому КП України Р. М. Лядов розповів про боротьбу партійної організації за прискорення технічного прогресу, як найважливішої умови створення матеріально-технічної бази комунізму.

На підприємствах цього міста за 4 роки семирічки створено понад 600 назв нових машин, в яких конструктори намагались втілити новинки вітчизняної і зарубіжної науки і техніки. Партійна організація згуртовує колективи машинобудівних заводів на дострокове виконання планів нової техніки. Міськком схвалив ініціативу колективу Ново-Краматорського машинобудівного заводу достроково випустити 15 назв нових машин.

Три головні підприємства міста зобов'язались достроково виготовити 88 назв нових машин. Колектив НКМЗ взяв на себе зобов'язання здійснити модернізацію раніше випущеного і пилі діючого устаткування. Ця ініціатива була схвалена Центральним Комітетом КПРС.

Секретар Красноармійського міського комітету партії В. І. Толкачов у розповіді про те, як міська партійна організація розповсюджує і впроваджує передовий виробничий досвід. Різноманітним формам ідеологічної роботи, діяльності партійних організацій по вихованню людини комуністичного суспільства присвятили свої виступи секретар Жданівського міськкому КП України О. І. Терехова, секретар Слов'янського міськкому КП України М. К. Макеєва, секретар Харцизького міськкому КП України Ю. П. Кравченко. Про те, як у процесі руху колективів і ударників комуністичної праці формуються моральні якості будівників комунізму говорив секретар Донецького міськкому КП України Г. П. Кобець.

Секретар Єнакієвського міськкому партії В. М. Шмаряєв спинився на розвитку громадських начал у партійній роботі. На конференції було узагальнено великий досвід організаторської та ідеологічної роботи партійних організацій області по виконанню нової Програми КПРС.

О. В. ГРУШКО

СЛОВ'ЯНСЬКИЙ ПИСЕМНОСТІ — 1100 РОКІВ

29 травня 1963 р. в Києві відбулася наукова сесія Секції суспільних наук АН УРСР, присвячена 1100-річчю слов'янської писемності. У вступній промові академік АН УРСР І. К. Білодід підкреслив велике значення просвітительного подвигу Кирила й Мефодія для розвитку культури слов'янства. Доповідь члена-кореспондента АН УРСР П. М. Попова «На світанку слов'янської писемності» була присвячена, головним чином, питанню про історичну першість кирилиці. В доповіді обґрунтовувалась точка зору, згідно з якою Кирило був творцем не глаголиці, а більш досконалої азбуки — кирилиці, яка відразу знайшла широке застосування в різних сферах культурної діяльності слов'ян.

Питання про слов'янську і, зокрема, східнослов'янську писемність дохристиянського періоду за археологічними пам'ятками було розглянуто в доповіді старшого наукового співробітника Інституту археології АН УРСР В. П. Петрова, який робить припущення, що знаки, виявлені на предметах матеріальної культури східних слов'ян, що відносяться до X—XI ст., становлять елементи поки що не розшифрованої системи слов'янського письма, більш давнього, ніж кирилиця і глаголиця.

З доповіддю «Роль кирило-мефодіївських традицій в історії східнослов'янської та південнослов'янської писемності» на сесії виступив старший науковий співробітник Інституту слов'янознавства АН СРСР М. І. Толстой. Основну увагу він приділив боротьбі Кирила і Мефодія, а

також їх послідовників — діячів слов'янської культури і захисників православія — проти спроб латинсько-німецького духовництва перешкодити розвитку слов'янської писемності. Значна частина доповіді була присвячена розкриттю взаємовпливів літератур і культур слов'янських народів, зокрема, висвітленню важливого значення української писемності XVII ст. для зміцнення і розвитку культури східних і південних слов'ян.

Завідуючий відділом Інституту мовознавства імені О. О. Потебні АН УРСР О. С. Мельничук висвітлив роль слов'янської писемності в розвитку літературних мов і культури слов'ян та інших народів, відзначивши, що створення Кирилом слов'янської писемності стало поштовхом до розвитку літературних мов не тільки там, де ця писемність утвердилась, а й у слов'янських країнах, в яких під тиском католицької церкви утвердилось латинське письмо (Чехія, Польща). В доповіді відзначено широке застосування слов'янського письма в літературних мовах багатьох неслов'янських народів, зокрема, переважної більшості народів Радянського Союзу.

На сесії Державна публічна бібліотека АН УРСР влаштувала книжково-ілюстративну виставку, присвячену історії розвитку слов'янської, зокрема української писемності. Демонструвалися також археологічні матеріали, які відносяться до стародавнього періоду розвитку письма слов'ян.

А. Л. ІОАНІДІ

* * *

Радянська преса широко висвітлювала вклад радянських вчених у відзначення 1100-річчя слов'янської писемності. Нам приємно повідомити читачів, що в зв'язку

з цим ювілеєм член редакційної колегії нашого журналу доктор історичних наук проф. В. А. Жебокрицький нагороджений болгарським орденом Кирила і Мефодія за багаторічні дослідження в галузі історії Болгарії.

СЕМІНАР З СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

З метою поглиблення вивчення проблем спеціальних історичних дисциплін при Центральному державному історичному архіві УРСР у Києві організовано постійно діючий теоретичний семінар, навколо якого об'єднуються співробітники державних архівів м. Києва, Інституту історії АН УРСР і кафедри архівознавства Київського ордену Леніна державного університету ім. Г. Г. Шевченка. Діяльність семінару спрямовується координаційною комісією в складі: Ю. Ф. Борщ (директор Київського облдержархіву), І. Л. Бутич (начальник науково-видавничого відділу Архівного управління при Раді Міністрів УРСР), І. П. Волощук (директор Київського міського архіву), Б. П. Рощин (начальник архівного відділу Київського обласного по промисловості), М. І. Тесленко (директор ЦДІА УРСР у м. Києві), Ф. П. Шевченко (завідуючий відділом історіографії і джерелознавства Інституту історії АН УРСР, відповідальний редактор «Українського історичного журналу»).

11 березня 1963 р. на першому засіданні комісії було визначено коло обов'язків її членів, затверджено порядок роботи семінару, науковим керівником обрано Ф. П. Шевченка, його заступниками — В. І. Стрельського та І. Л. Бутича. Комісією затверджуються плани семінарів, проводяться консультації для науковців, які готують доповіді, розглядаються подані тези доповідей.

Семінари проводяться один раз на квартал. Перший з них, присвячений історії дореволюційних установ України, відбувся 9 червня. В його роботі взяла участь 80 чоловік. З доповіддю «Стан і завдання вивчення спеціальних історичних дисциплін» виступив професор Київського університету А. О. Введенський, який розповів про дослідження питань спеціальних історичних дисциплін у дореволюційній Росії і в радянський період, вказав на ще недостатньо-працьовані або ж зовсім не охоплені розвідками вчених ділянки цих наук. На особливу увагу заслуговують документи радянського періоду, в яких відображається будівництво соціалізму і комунізму в нашій країні. На жаль, спеціальні історичні дис-

ципліни слабо розроблені, тут ми маємо неоглядну цілину, яка чекає на вдумливого сіяча. Доповідач спинився на проблематиці архівознавства, зокрема, вказав на необхідність органічного поєднання в діяльності архівістів суто архівних видів робіт з розробленням спеціальних історичних дисциплін.

Старший науковий співробітник науково-видавничого відділу ЦДІА УРСР у Києві В. Т. Білап виступив з широким повідомленням про становище початкових учбових закладів України в другій половині XIX ст. Доповідач говорив про реакційну політику російського царизму в справі народної освіти, засилля церкви в сітці нижчих навчальних закладів, про організацію недільних шкіл, боротьбу прогресивної громадськості за народну школу.

У повідомленні «Джерела до історії сербських поселень на Україні» старший науковий співробітник відділу давніх актів ЦДІА УРСР у Києві З. С. Хомутецька розкрила причини та процес утворення поселень сербів з початку XVIII ст. до 1764 р. на півдні і південному сході України, специфіку їх організації та управління. В наш час лише кілька дослідників вивчали сербські поселення, тому опрацювання джерел з даної теми, які зокрема зберігаються в рукописному відділі Публічної бібліотеки АН УРСР у Києві, заслуговує на увагу. Доповідач охарактеризувала документи цих фондів, вказала на їх загрозливий фізичний стан і доцільність передачі їх на зберігання в ЦДІА УРСР у Києві.

В обговоренні виступив взяла участь старший науковий співробітник Інституту літератури М. М. Ткаченко, старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР М. Ю. Брайчевський, який поділився досвідом впровадження археологами у свою роботу кібернетичних машин, зокрема для механічного підбору літератури тощо. Підняті М. Ю. Брайчевським питання заслуговують на увагу архівістів республіки, бо сучасний стан науково-довідкового апарату архівів не відповідає зростаючим вимогам історичної науки.

А. М. КАТРЕНКО

ДО УКРАЇНСЬКО-ВІРМЕНСЬКИХ НАУКОВИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Давня велика дружба зв'язує вчених радянських Вірменії та України, зокрема, львівського історика Я. Р. Дашкевича з

його колегами в Єревані. Увагу багатьох вірменських, українських і польських істориків здавна привертала проблема вірме-

но-українських зв'язків і вірменських поселень на території України в добу середньовіччя. Цінний вклад у її вивчення становить книга Я. Р. Дашкевича «Вірменські колонії на Україні в джерелах і літературі XV—XIX ст.», опублікована російською мовою видавництвом АН Вірменської РСР в 1962 р. 15 лютого 1963 р. це змістовне дослідження було винесено на захист перед Вченою радою Інституту історії АН Вірменської РСР як дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. Офіційний опонент академік АН Вірменської РСР С. Т. Єрмян дав високу оцінку праці дисертанта, зауваживши на закінченні, що в літописі братньої дружби радянських народів ця книга, безсумнівно, буде помітною подією і зразком співробітництва вчених братніх народів. Цілком позитивно охарактеризував дисертацію і другим офіційний опонент — старший науковий співробітник Інституту суспільних наук у Львові кандидат історичних наук В. В. Грабовецький. Віце-пре-

зидент АН Вірменської РСР академік А. Б. Карінян відзначив високий науковий рівень дослідження Я. Р. Дашкевича і висловив побажання, щоб його книга була видана вірменською мовою.

Праця дисертанта також була високо оцінена у виступах директора Інституту стародавніх рукописів ім. Месропа Маштоца члена-кореспондента АН Вірменської РСР Л. С. Хачікяна, вченого секретаря того самого інституту кандидата історичних наук В. Р. Григоряна, зав. сектором міжнародних літературних зв'язків Інституту літератури АН Вірменської РСР доктора філологічних наук С. Г. Арешяна. Отримано позитивні відгуки на дисертацію Я. Р. Дашкевича від вчених Москви, Києва, Харкова, а також з Угорської Народної Республіки. Вчена рада Інституту історії АН Вірменської РСР одностайно присудила Я. Р. Дашкевичу вчений ступінь кандидата історичних наук.

Ж. А. АНАНЯН

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНА КОНФЕРЕНЦІЯ У КРАКОВІ

Краківське воеводське правління Товариства польсько-радянської дружби і кафедра історії СРСР Краківського університету провели 4—5 червня 1963 р. науково-популярну конференцію, присвячену історичним зв'язкам українського і польського народів у XIX і XX ст. У роботі конференції взяла участь делегація Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами та Українського відділення Товариства радянсько-польської дружби у складі голови Державного Комітету Ради Міністрів УРСР по радіомовленню і телебаченню, заступника голови правління Українського відділення Товариства радянсько-польської дружби М. А. Скачка, заступника голови виконкому Донецької обласної (сільської) Ради депутатів трудящих З. Д. Ільяшенко, кандидата історичних наук П. М. Калениченка і автор цих рядків.

Конференція мала науково-популярний характер. Учасники її були в основному лектори і пропагандисти Товариства польсько-радянської дружби, різних воеводств Польської Народної Республіки, які будуть мати на матеріалах конференції свою пропагандистську діяльність.

З першою доповіддю «Основні проблеми польсько-українських відносин у XIX—XX ст.» на конференції виступив завідувачий кафедрою історії преси Варшавського університету професор Зигмунт Млинарський, який є автором ряду наукових досліджень про участь росіян, українців і білорусів у польському національно-визвольному повстанні 1863 р., зокрема про славного сина українського народу Андрія Потебню, який сто років

тому загинув у рядах польських повстанців. Доповідач докладно спинився на численних проявах дружби та історичних фактах спільної боротьби польського і українського народу проти гніту і поневолення, підкреслюючи, що намагання царського та буржуазно-поміщицьких урядів Польщі та Росії викликати розкол між братніми слов'янськими народами виявилися марними.

Доцент інституту історії Польської Академії наук Кшиштоф Дунін-Вонсович зробив доповідь «Україна і українці у польському повстанні 1863 року». Доповідач, характеризуючи ставлення українських селян до польського повстання 1863 р., вказав, що однією з причин його поразки була обмежена програма табору «білих», який захопив у свої руки керівництво повстанцями.

Секретар Головного правління Товариства польсько-радянської дружби магістр Тадеуш Ксіонжек у своїй доповіді «Економічне й культурне співробітництво Польської Народної Республіки та Української РСР» на яскравому фактичному матеріалі показав, що дружнє співробітництво між братніми польським і українським народами здійснюється в інтересах усієї соціалістичної співдружності націй.

Директор Варшавського видавництва «Ксіонжка і ведза» магістр Станіслав Вронський — учасник партизанської боротьби на території Української РСР в роки другої світової війни — виголосив доповідь на тему: «Бойове співробітництво польських і радянських партизанів в роки другої світової війни». Доповідач, який очолював один із загонів у парти-

іанському з'єднанні під командуванням вічі Героя Радянського Союзу генерала *У. Ф. Федорова*, навів багато яскравих фактів про героїчну спільну боротьбу російських, українських, білоруських і польських партизанів.

Значний інтерес викликала доповідь *П. М. Каленйченка* «Участь польських гурдійших у боротьбі за перемогу Жовтневої революції на Україні», в якій було наведено ряд невідомих раніше даних про участь польських робітників у революційній боротьбі в період Жовтневої революції та громадянської війни на території України, про співробітництво польських революційних організацій з більшовиками України.

Крім доповідей, на конференції були виголошені три наукових повідомлення: про студентські гуртки української прогресивної молоді в Краківському університеті в XIX ст. (викладач кафедри історії СРСР Краківського університету *Владислав Серчик*), про прогресивні гуртки студентів-українців Краківського університету в період між двома світовими війнами (викладач цієї ж кафедри *Зигмунт Лукавський*), про польські прогресивні гуртки і організації, які існували в Київському університеті в 1834—1863 рр. (секретар Краківського воєводського правління Товариства польсько-радянської дружби *Ян Табись*).

З великою промовою на конференції виступив глава делегації Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами та Українського відділення Товариства радянсько-польської дружби тов. *М. А. Скачко*, який розповів про досягнення трудящих Радян-

ської України — у будівництві комунізму, про розквіт соціалістичної змістом і національної формою культури українського народу.

Конференція викликала великий інтерес активістів Товариства польсько-радянської дружби. В обговоренні доповідей і повідомлень взяли участь, зокрема, директор Краківського державного воєводського і міського архіву *Генрик Добровольський*, викладач історії СРСР в ліцеї ім. Станіслава Виспянського *Сабіла Красицька*, викладач Лодзького університету *Зигмунт Гросбард-Романовський*, голова Головного правління Українського суспільно-культурного товариства *Костянтин Лашук*, співробітники української газети «Наше слово», що виходить у Варшаві, *Микола Щирба* та *Степан Козак*. Усі виступаючі вказували на те, що наведені в доповідях та повідомленнях матеріали є дуже цікавими і надзвичайно цінними для пропагандистської діяльності Товариства польсько-радянської дружби.

Підсумовуючи роботу конференції, завідувач кафедри історії СРСР Краківського університету доцент *Антоні Подраза* дав високу оцінку прочитаним доповідям, вказавши на великий інтерес для польських істориків досліджень українських учених і висловив впевненість у тому, що конференція, яка пройшла на високому науковому рівні, стане новим поштовхом до дальшого глибокого вивчення польсько-українських взаємин, сприятиме зміцненню наукового співробітництва між польськими та українськими істориками.

В. І. РЯБЕНЬКИЙ

У ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ

У червні ц. р. автору цих рядків довелось взяти участь у конференції, присвяченій історичним зв'язкам українського і польського народів у XIX—XX ст., яка відбулася в Кракові¹, а також на запрошення Головного правління Товариства польсько-радянської дружби прочитати кілька лекцій на тему: «Участь польських трудящих у боротьбі за Радянську владу на Україні» — для студентів Учительського інституту в м. Катовіце, для міського активу і лекторів у м. Сосновець і для жителів м. Цешин.

Подорожуючи по країні, автор мав ряд зустрічей і бесід з польськими істориками — працівниками окремих науково-дослідних та архівних установ і вищих учбових закладів. У ході цих бесід, з одного боку, було докладно розказано про те, над чим зараз працюють історики Радянської України, пе-

редусім, про те, як вони готуються до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. А, з другого боку, польські колеги розповіли про свої недавно видані праці, поділилися своїми творчими планами на найближче майбутнє. Особливу увагу було приділено в бесідах питанню про вивчення на Україні історії Польщі та радянсько-польських відносин.

— Працівники кафедр історії СРСР² та історії Польщі XIX—XX ст. Краківського університету і Краківського державного воєводського і міського архіву докладно розповіли про підготовку до 600-річчя Краківського університету, яке урочисто відзначатиметься навесні наступного року. Звершується підготовка до видання чоти-

¹ Про цю конференцію див. докладніше статтю *В. І. Рябенського*, вміщену в цьому ж самому номері журналу.

² В Польській Народній Республіці такі кафедри існують у Варшавському (завідуючий кафедрою *Людвик Базильов*), Краківському (завідуючий — *Антоні Подраза*) і Познанському (завідуючий — *Генрик Ловмянський*) університетах.

ритомної історії університету, з якій виклад матеріалу буде доведено лише до 1918 р. Видаються також монографії, присвячені історії п'яти факультетів (історико-філософського, філологічного, юридичного, фізико-математико-хімічного і геолого-біологічного), і двотомна історія молодіжного руху в Краківському університеті. До речі, остання охоплюватиме період до 1961 р. включно. Вже була видана книга доцента кафедри історії Польщі XIX—XX ст. Юзефа Бушка «Політико-громадське обличчя Краківського університету (друга половина XIX ст.—1914 р.)». Створюються праці, присвячені історії окремих університетських установ — відомої Ягеллонської бібліотеки, друкарні тощо, складаються каталоги рукописів і географічних карт, що зберігаються в бібліотеці, путівник по університетському архіву і т. ін. З метою кращого знайомства наукової громадськості з ходом підготовки до ювілею в університеті видається спеціальний інформаційний бюлетень.

Викладачі кафедри історії СРСР звертають особливу увагу на вивчення історії Росії та України і дружніші відносини польського народу з ними. Так, наприклад, завідуючий кафедрою Антоні Подраза написав статтю «Російська революційна демократія і польське повстання 1863 р.» і приступив до написання тритомної «Історії Росії», яка має бути навчальним посібником для польських студентів. Викладач цієї ж кафедри Владислав Серчик, який протягом року працював в архівах Української РСР, успішно захистив дисертацію на тему: «Магнатське господарство в Подільському воєводстві (друга половина XVIII ст.)», підготував для ювілейного збірника наукову статтю «Українські гуртки в Краківському університеті в XIX ст.», а зараз працює над українським питанням в період 4-річного сейму (1788—1791 рр.).

Інший викладач кафедри — Зигмунт Лукавський, — який опублікував науково-дослідні статті «Західна стрілецька дивізія» і «Ставлення російських політичних партій до питання про автономію Царства Польського», зараз працює над дисертацією «Польське коло в Державній думі (1906—1912 рр.)», а також планує написати працю про українське питання в Польщі (1926—1931 рр.). Аспірантка кафедри Данута Черська готує дисертацію про Соборне уложення 1649 р. Прикріплений до кафедри секретар воєводського правління Товариства польско-радянської дружби Ян Табись вивчає тему про діяльність польських прогресивних гуртків у Київському університеті в минулому столітті.

Директор Краківського державного воєводського і міського архіву Генрик Добровольський, який є автором ряду праць з історії руху на Краківщині, розповів про те, що матеріали про становище і класову боротьбу українських тру-

дящих на території нинішнього Краківського воєводства зустрічаються в архіві у фондах поліцейських австро-угорських або польських властей. Подібні матеріали можна також зустріти в багатотомному документальному збірнику «Матеріали з історії робітничого класу Західної Галичини», який поки що охоплює період до 1900 р.

В ході бесіди польські товариші пообіцяли, в зв'язку з наступним 150-річчям з дня народження геніального сина українського народу Т. Г. Шевченка, зібрати спогади та інші наявні матеріали про відвідання В. І. Леніним і Н. К. Крупською шевченківського вечора в Кракові і напечатати на їх основі статтю.

Друга бесіда відбулася з працівниками Сілезького наукового інституту в Катовіцах, який був створений ще в довоєнний час та відновлений тільки в 1957 р. Його складі чотири відділи: історії, економіки, соціології та історії польсько-німецьких відносин. Відділ історії, хоч і складається в основному з молодих працівників, уже добре себе зарекомендував. Генрик Рехович — директор інституту — підготував монографію (20 друк. арк.) про перші вільні вибори в Каговіцькому воєводстві (1947 р.) і цілий ряд праць і документальних збірок, присвячених революційній боротьбі польських робітників у Сілезько-Домбровському промисловому басейні в міжвоєнний період. Він був також упорядником збірника спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції, які проживають нині в Сілезії. Адам Калужа написав праці про революцію 1905 р. в Домбровському кам'яновугільному басейні, який тоді входив до складу Російської імперії, (у співавторстві з С. Поправською) про Ради робітничих депутатів у басейні в 1918—1919 рр. Він був також упорядником недавно виданого щоденника старого комуніста В. Адамського і спогадів групи діячів комуністичного руху. Завідуючий відділом історії партії воєводського комітету ПОРП Ян Кантика, який працює в тісному контакті з Сілезьким інститутом, опублікував працю про діяльність місцевих організацій ППР і ППС у 1944—1948 рр. Працівник інституту Будзоль написав працю «Ради народів в Сілезії (1945—1952 рр.)», а його колега Грінберг — «Діяльність прогітлерівських організацій в Сілезії (1933—1939 рр.)». В інституті успішно пройшла наукова сесія, присвячена відомим сілезьким повстанням, в процесі яких польські трудящі активно боролися за возз'єднання з Польщею.

Зараз в інституті розгорнулася значна робота по підготовці до святкування 20-річчя народної Польщі, яке минає в 1964 р. Передбачається провести кількадечну наукову сесію, матеріали якої становити-

муть шість томів. Один з томів буде присвячено виключно періодові соціалістичної Польщі. Готуються також капітальні колективні монографії «Катовицьке воеводство в Польській Народній Республіці», «Катовице», «Домброва Гурніча», «Рибницько-Водіславська земля», «Профспілки Сілезії» та ін.

Остання бесіда проходила в Державному інституті міжнародних відносин у Варшаві, який перебуває у віданні Міністерства закордонних справ ПНР, з заступником директора інституту Єжи Штуцьким, відповідальним редактором журналу «Справи міжнародні» Адамом Кручківським та іншими. Інститут складається з шести відділів: 1) історії міжнародних відносин; 2) міжнародного права і міжнародних організацій; 3) міжнародних економічних відносин; 4) Радянського Союзу і європейських соціалістичних країн; 5) Німеччини; 6) країн Азії та Африки. Інститут видає два щомісячні журнали: «Справи міжнародні», який аналізує міжнародні проблеми з політичної, юридичної, економічної та історичної точок зору, друкує архівні документи, містить обширний відділ рецензій, а також хронологію найважливіших міжнародних подій, та «Збір документів», який публікує офіціальні тексти урядових заяв, дипломатичних нот, міжнародних договорів, листування державних діячів тощо мовою оригіналу і в польському перекладі. Нарешті, інститут видає щорічний

Збірник договорів та угод Польської Народної Республіки з іншими країнами в галузі політичного, економічного і культурного життя.

В інституті працює понад 90 чоловік, приблизно половиною яких становлять наукові співробітники, що підготували протягом останніх півтора—двох років двотомний збірник статутів і правил процедури міжнародних організацій, збірник матеріалів міжнародної наукової конференції, яка відбулася в травні 1961 р. у Празі і була присвячена проблемам мирного співіснування, роззброєння, відродження мілітаризму і західнонімецького реваншизму, а також монографії Богуслава Мрозєка («Британська дипломатія в Індії в 1942 р.»), Єжи Савицького («Укладення і припинення договору про перемир'я»), Стефанії Станіславської («Велика і мала політика Юзефа Бека») та ряд інших. Інститутська бібліотека, яка налічує понад 50 тис. томів спеціальної літератури, одержує газети і журнали з 36 країн світу.

Під час розмови польські товариші проявили великий інтерес до праць співробітників Інституту історії АН УРСР та Сектора держави і права АН УРСР, що стосуються міжнародної проблематики. Для кращого знайомства з цими працями керівництво інституту має намір послати на Україну в наукове відрядження свого працівника.

П. М. КАЛЕНИЧЕНКО

У ГОЛОВНІЙ РЕДКОЛЕГІЇ «ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»

6 серпня 1963 р. відбулося чергове засідання Головної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР» під головуванням голови редакційної колегії заступника голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Тронька. На ньому було заслухано й обговорено інформацію голови обласної (сізьської) редакційної колегії Чернігівської області В. П. Панченка про виконання постанови ЦК КП України щодо написання в Чернігівській області силами громадськості «Історії міст і сіл Української РСР».

Головна редакційна колегія відзначила, що в області під керівництвом партійних органів проведена значна робота по підготовці тома «Історія міст і сіл Української РСР» по Чернігівській області. Своєчасно створені і приступили до роботи редакційні колегії, у збиранні й обробці документальних матеріалів та написанні текстів беруть активну участь широкі кола громадськості. В області діють 14 міських, 12 районних комісій та 448 робочих груп по написанню історії міст і сіл Чернігівської області. Головна редакційна колегія зазначила також, що обласними редколегіями Чернігівщини

проведена значна організаційна й методична робота з авторами-збирачами, краєзнавцями, вчителями-істориками, головами районних комісій та ін.; затверджено склад робочих груп, груп рецензентів і літераторів по опрацюванню текстів; підібрано авторський колектив для написання загальної вступної статті про область і статті про обласний центр; складено і затверджено графік одержання рукописів з районних й міських комісій, складається макет тома.

Завдяки проведеній роботі в більшості районів і міст Чернігівської області закінчено збір і розпочато написання нарисів про історію населених пунктів, проведено обговорення окремих текстів статей.

Значну допомогу в цій великій роботі подають обласні та районні архіви, краєзнавчі музеї та бібліотеки Чернігівщини.

В. П. Панченко підкреслив, що значну практичну та методичну допомогу обласним редколегіям, міським та районним комісіям подають наукові працівники Інститутів історії та економіки АН УРСР.

Газети області систематично висвітлюють хід роботи над історією міст і сіл

Чернігівщини, вміщують на своїх сторінках для обговорення нариси про деякі населені пункти області.

Схвалюючи проведену позитивну роботу обласної (сільської) редколегії Чернігівської області, Головна редакційна колегія відзначила і ряд істотних недоліків по збору, написанню і редагуванню нарисів історії населених пунктів області. Загальним недоліком у роботі районних комісій є те, що паралельно із збором матеріалів майже не ведеться написання текстів нарисів. Автор-збирачі багато часу витрачають на заповнення в двох примірниках великої анкети-довідки, що відволікає авторів від конкретної творчої роботи. Якість зібраних матеріалів у деяких населених пунктах не завжди відповідає основним вимогам написання «Історії міст і сіл Української РСР». Окремі періоди з історії сіл не підтверджуються документальними даними. Часто відсутні посилання на першоджерела та інформаторів. Деякі зібрані матеріали мають загальний характер і не можуть служити основою для написання текстів нарисів. Головна редколегія зауважила, що в ряді районів Чернігівської області ще не розроблено організаційно-методичних заходів, які забезпечували б своєчасний збір, обробку, редагування матеріалів у відповідності з методичними вказівками Головної редакційної колегії, більшість написаних і поданих текстів нарисів перевищує встановлені обсяги, в ряді випадків приділено недостатньо уваги висвітленню історії радянського періоду і, навпаки, має місце надмірне захоплення подіями далекого минулого; обласні редколегії, міські та районні комісії дуже повільно розгортають роботу по рецензуванню й редагуванню вже підготовлених нарисів.

У прийнятій розгорнутій постанові Головна Редакційна колегія рекомендувала обласним редколегіям республіки до 1 вересня ц. р. провести спеціальні засідання, на яких обговорити стан роботи по написанню історії міст і сіл у своїх областях; вжити необхідних заходів до усунення зазначених та інших недоліків у роботі обласних редколегій, міських і районних комісій; звернула особливу увагу обласним редколегіям на те, що при зборі матеріалів і написанні історії населених пунктів області всі статті повинні бути складені на основі рішень XXII з'їзду КПРС, Програми партії, рішень червневого (1963 р.) Пленуму ЦК КПРС та липневого (1963 р.) Пленуму ЦК КП України і прийняті ідеями братерської дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму.

Головна редакційна колегія ще раз особливо підкреслює, що основне завдання «Історії міст і сіл Української РСР» — це висвітлення на конкретних прикладах тих соціалістичних перетворень, що сталися у

містах і селах республіки за 50 років Радянської влади завдяки послідовному здійсненню ленінської національної політики. Кожна стаття про населений пункт повинна розкривати велич успіхів українського народу в галузі господарського і культурного будівництва, досягнутих під керівництвом Комуністичної партії Радянського Союзу, її ленінського Центрального Комітету, під керівництвом Комуністичної партії України.

Кожний нарис з історії населених пунктів повинен включити найголовніші дані про міста і села з часу їх виникнення і до сьогоднішнього дня. Основне місце в статтях повинно бути відведено післяжовтневому періоду, в матеріалах повинні знайти яскраве і широке відображення самовіддана боротьба трудящих області за перетворення в життя нової Програми КПРС, історичних рішень XXII з'їзду КПРС, досягнення в розвитку промисловості, сільського господарства, науки і культури, в підвищенні добробуту трудящих, які свідчать про незаперечні переваги соціалістичного ладу над капіталістичним. У нарисах треба яскраво показати найдорогоцінніше, що є в нашому суспільстві, — краших людей українського народу з їх чудовими якостями будівників комунізму.

Головна редакційна колегія висловила кілька рекомендацій редакційним колегіям: скласти списки населених пунктів і визначити обсяг статей про ці пункти, виходячи з рекомендацій, викладених у методичних вказівках; збирання матеріалів і написання статей для тома закінчити до 1 січня 1964 р., а редагування й підготовку до друку — 1 січня 1965 р.; після подання авторськими колективами й районними комісіями підготовлених нарисів продовжувати збір додаткових матеріалів з метою внесення відповідних змін та доповнень у тексти нарисів перед друкуванням тома; при районних, міських комісіях негайно створити на громадських засадах групу консультантів для подання необхідної практичної й методичної допомоги авторам-збирачам, підібрати кваліфікованих упорядників для укладання матеріалів у межах району, міста; створити групу рецензентів; до 15 жовтня 1963 р. підготувати перелік орієнтовних тез фото населених пунктів, визначених споруд пам'яток, знатних людей; провести нараду з питань перших підсумків роботи по збору й написанню статей з історії населених пунктів області і вжити заходів щодо поліпшення цієї роботи; звернути особливу увагу комісій на якість зібраних матеріалів; усім обласним редколегіям затвердити план організаційно-методичних заходів на 1963—1964 рр., які забезпечували б своєчасну підготовку томів до друку.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. **А. Г. Бондарь**. Первые итоги преподавания обществоведения в школах. **С. М. Короливский**. Чрезвычайное посольство Советской Украины в РСФСР в апреле 1918 г. **М. А. Рубач**. Пролетариат Украины накануне социалистической революции. **А. Г. Михайлюк**. Деятельность большевиков Украины по укреплению союза рабочего класса и крестьянства (1907—1910 гг.). **И. А. Гуржий**. Украинские ярмарки и их роль во внутренней торговле России (60—90 гг. XIX ст.). Сообщения. **Л. А. Шевченко**. Участие общественности Украины в развитии школьного образования (1959—1961 гг.). **Л. Е. Беренштейн, И. В. Шульга**. Коммунисты в борьбе за неуклонный подъем сельского хозяйства (1953—1963 гг.). **В. П. Столяренко, И. Х. Сас**. Деятельность парторганизаций в период коллективизации западноукраинского села (1947—1950 гг.). **Н. В. Садовин**. Освобождение Киева от немецко-фашистских захватчиков. **П. В. Замковой**. Большевики Украины — организаторы рабочего контроля над производством в 1917 г. Заметки. **И. Е. Гостев**. Верный сын партии и народа. **О. К. Олейниченко**. Библиотечное строительство на Украине в 1921—1923 гг. **А. А. Ямковой**. К вопросу о борьбе с капиталистическими элементами в промышленности (1921—1925 гг.). **О. Г. Колегаева**. Наркомзем Украины в 1919 г. (воспоминания). **С. С. Каплун**. К вопросу о революционной деятельности Г. И. Петровского в 1906 г. **П. Ф. Щербина**. Крестьянское движение в Подолии в период проведения реформы 1861 г. **Б. А. Лозовский**. Из исторической топографии Чернигова. К истории городов и сел Советской Украины. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. **A. G. Bondar**. First Results of the Teaching of Social Science in the Schools. **S. M. Koroliivsky**. Extraordinary Diplomatic Mission of Soviet Ukraine to the RSFSR in April 1918. **M. A. Rubach**. Proletariat of the Ukraine on the Eve of the Socialist Revolution. **O. G. Mikhailiuk**. Activity of the Bolsheviks of the Ukraine in Consolidating the Union of the Working Class and Peasantry (1907—1910). **I. A. Gurzhy**. Ukrainian Fairs and Their Role in the Domestic Trade of Russia (1860's—1890's). Reports. **L. A. Shevchenko**. Participation of the Ukrainian Public in the Development of School Education (1959—1961). **L. E. Bernstein, I. V. Shulga**. Communists in the Fight for Continuous Growth of Agriculture (1953—1963). **V. P. Stolyarenko, I. Kh. Sas**. Activity of the Party Organizations during the Period of Collectivization of the Western Ukrainian Village (1947—1950). **N. V. Sadovin**. Liberation of Kiev from the German Fascist Invaders. **P. V. Zamkovoii**. Bolsheviks of the Ukraine as Organizers of Workers' Control of Production in 1917. Notes. **I. E. Goslyev**. A True Son of the Party and People. **O. K. Oleinichenko**. Building of Libraries in the Ukraine in 1922—1923. **A. A. Yamkovoii**. On the Fight against Capitalist Elements in Industry (1921—1925). **O. G. Kolyegayeva**. People's Commissariat of Agriculture of the Ukraine in 1919 (Reminiscences). **S. S. Kapun**. On the Revolutionary Activity of G. I. Petrovsky in 1906. **P. F. Shcherbina**. Peasant Movement in Podolia during the Period of the Reform of 1861. **B. A. Lozovsky**. On the Historical Topography of Chernigov. On the History of Towns and Villages of Soviet Ukraine. Our Calendar. Survey of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News and Information.

ПОМІЧЕНІ ПОМІЛКИ В № 4:

Стор.	Рядок	Надруковано	Слід читати
81	32 зн.	XII з'їздів	XII з'їзду
107	21 зн.	Г. Я. Яценко	Г. А. Яценко
117	17 зв.	у червні 1918 р.	у липні 1918 р.